

અમદાવાદ.

શ્રી હાયમંડ ન્યુબિલિ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ ભગતલાલે છાપ્યો

અર્પણ.

‘આ પુસ્તક આ દેશના ગરીબોને હું ત્રેમપૂર્વક અર્પણ કરું છું.
ભારતના ગરીબ બંધુઓ !

આ પુસ્તક ગરીબોને માટે જ છે, અને તેથી તે ગરીબોને જ અર્પણ કરવામાં હું આનંદ માતું છું. લાંબા સમય થયાં દરદીઓનો ઉપચાર કરતાં કરતાં અને હજારો દરદીઓના સહવાસમાં આવતાં મને માલૂમ પડ્યું કે, આ ગરીબ દેશમાં ધર્માંદા દવાખાનાંઓ અને ડિસ્પેન્સરીઓ જોઈએ તેથી ધણી જોઈ છે, અને જે યોગ્ય ખાતાંઓ છે ત્યાં પણ ગરીબ લોકોનો સત્કાર બહુ જોઈએ થતો હોય એમ જોવામાં આવે છે. ઉપચારનો જે આશ્રય વિશેષ કરીને ગરીબ લોકોને મળવો જોઈએ તે તેમને જોઈએ એવો મળી શકતો નથી. દર વર્ષે હજારો અને લાખો ગરીબ દેશબંધુઓ અકાળ મૃત્યુ પામે છે.

બંધુઓ ! તમારી ગરીબીના, અશક્તિનો અને વિશેષ કરીને બેમારીની દુઃખકારક સ્થિતિનો જ્યારે જ્યારે હું વિચાર કરું છું ત્યારે મારું અંતઃકરણ બરાઈ આવે છે. “વૈદ્યકલ્પતર” દ્વારા તમારાં શારીરિક દરદોનાં કારણો અને ઉપાયો સંબંધી વારંવાર સૂચનાઓ અને સલાહો આપીને મારું બારું અંતઃકરણ હું હલકું કરું છું.

ભારતવર્ષનાં સંતાનોની પ્રાચીન શરીરસંપત્તિને સુકાબલે તમારી શારીરિક સ્થિતિ બહુ જ શોકજનક હું જોઉં છું; તમારામાં વીર્ય, બળ, તથા બુદ્ધિનો વધારો નહિ, પણ ઉલ્લટો ઘટાડો થયો છે, તેમ છતાં આ ડોળા જમાનાએ પોતાનું નામ ‘સુધરેલો જમાનો’ શા માટે ઠોકો બેસાડ્યું છે, તે હું સમજી શકતો નથી ! ભરતખંડના ગરીબ બંધુઓ ! તમે ખરેખરા ગરીબ છો ! જ્ઞાન અને સુખનાં સાધનોથી

હું તમોને બેનશીબ બનેલા દેખું છું. તમારામાં એટલી બધી તંગી અને ગરીબી છે, કે તમારાં બાલબચ્ચાંને પુરતું પોષણ પણ મળી શકતું નથી, તો પછી તન્દુરસ્તીની કે ખીજ ઉન્નતિની વાત જ શું કરવી !

શરીરનું રક્ષણ કરવાનાં કે દરદોના ઉપાયો કરવાનાં તમારા પાસે કંઈ પણ સાધનો નથી. વૈદ્યો કે ડાક્ટરો પૈસા વિના તમારો બાવ પૂછે એમ નથી, તમો તેમનાં મોટાં મોટાં બિલ ચૂકવી શકો એમ નથી, અને તેથી દરદોમાં તથા દુઃખોમાં સળડ્યા કરવું, એવી તમારી સ્થિતિ શોકજનક થઈ પડી છે. તમારી આવી દયાજનક સ્થિતિમાં તમારા જેવો ગરીબ માણસ તમને શું આપી શકે ? હું તમારા જેવો જ ગરીબ માણસ છું ! તોપણ 'પુષ્પ', 'પત્ર', 'ફલ', 'તાવ', 'એવી એક સાદી બેટ મેં આ વર્ષે તમારા માટે તૈયાર કરી છે. આ સાદી બેટ તે આ 'ગરીબોનો વૈદ્ય' છે; તે તમોને મદત સલાહ કે સહેલા ઉપાયો સંબંધી કેટલાક રસ્તા બતાવી શકશે; માટે અંતઃકરણના ઉમંગમયી અર્પણ કરેલ આ બેટનો તમો સ્વીકાર કરશો, એવી હું આશા રાખું છું.

પ્રમોદ કર્તા.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	મુખ્ય દરદો.	પૃષ્ઠાંક.
પ્ર૦ ૨૭.—જ્વર અથવા તાવ—સાદો તાવ, વાતજ્વર, પિત્તજ્વર, કફજ્વર, સન્નિપાત જ્વર, આર્ગતુક જ્વર, શુર્ણજ્વર.		૧-૧૩
પ્ર૦ ૨૮.—વિષમજ્વર—રોજીઓ, ઓકાંતરો, તરીયો, ચોથીઓ, સતત-સંતત.... ..		૧૪-૨૦
પ્ર૦ ૨૯.—તાવ સાથે ઉપદ્રવો—તૂષા, દાહ, ઉલ્કા, હેડકા, શ્વાસ, મૂર્છા, અરૂચિ, ખાંસી, ઝાડો, બંધકોશ.		૨૦-૨૬
પ્ર૦ ૩૦.—ઝેરી હવાના તાવો—કુટી નીકળનારા તાવો— બળાઆ, ઓરી, અછબડા, ટુંટીયું, રંગીલું, રતવા.		૨૬-૩૬
પ્ર૦ ૩૧.—અંધીજ્વર—પ્લેગ		૩૭-૪૨
પ્ર૦ ૩૨.—વિશ્વચિકા—કાલેરા—કોગળાચું		૪૨-૪૮
પ્ર૦ ૩૩.—વાનાં દરદો—પક્ષાપાત, ધતુર્વા, ઉરસ્તંભ, અદિત, સંધિવા, કટિઅહ વગેરે.		૪૮-૬૫
પ્ર૦ ૩૪.—આમવાત તથા વાતરક્ત		૬૫-૭૦
પ્ર૦ ૩૫.—રક્તપિત્ત.		૭૧-૭૪
પ્ર૦ ૩૬.—સોજા.		૭૪-૭૮
પ્ર૦ ૩૭.—શૂળ.		૭૮-૮૨
પ્ર૦ ૩૮.—મેદરોગ—દાર્શન્યરોગ.		૮૨-૮૭
પ્ર૦ ૩૯.—સારણુ તથા વધરાવળ.		૮૭-૯૨
પ્ર૦ ૪૦.—પ્રણુ—પ્રણુ, ભગંદર, નાડીપ્રણુ.		૯૨-૧૦૩
પ્ર૦ ૪૧.—પરચુરણુ દરદો—હેડકા, લુ લાગતી, પાહું, અંધી—ગાંઠ, રસોળી, અર્બુદ, બાંબલાઈ, હાથીપગું,		

સાશી, વાળો, ધુમટાનું દરદ, આમણ, હાડકું
ભાંગવું, લચક, મુંકમાર, ખુંધ. ... -૧૦૩

પ્ર૦ ૪૨.—આમડીનાં દરદો—ચળ, લુખસ, અળાઈ, ખસ,
ખરજવું, દાદર, ઉદરી, ચિત્રી, ચઠામાં, ચામડાં,
શીંગસ, મસા, ઠપાસી, ખીલ, ગુમડાં, ફેડલા,
આમરો, ખીલી, ખોડો, ટાલ, ફેડ, કરોળાયા,
કખવા, વ્યા ફાટરી, અગસ, જખમ. ... ૧૦૩-૧૨૦

પ્ર૦ ૪૩.—સ્ત્રીઓનાં દરદો—ગર્ભસ્થાનનાં દરદો—ગર્ભાશય
વરૂમ, કમળનું ફરી જવું, ગર્ભાશય અંચી. ... ૧૪૫-૧૫૩

પ્ર૦ ૪૪.—જાત્રુ સંબંધી દરદો—નદાર્તવ-પીડિતાર્તવ-અત્યાર્તવ. ૧૫૩-૧૬૩

પ્ર૦ ૪૫.—ગર્ભાવસ્થાનાં દરદો—ગર્ભિણીનાં દરદો, કમુવા-
વડ, ગર્ભરક્ષક ઉપાયો. ... ૧૬૪-૧૭૫

પ્ર૦ ૪૬.—પ્રદરરોગ—ધુપણી. ... ૧૭૬-૧૮૧

પ્ર૦ ૪૭.—યોનિરોગ—મૂત્રમાર્ગનાં દરદો. ... ૧૮૨-૧૮૭

પ્ર૦ ૪૮.—વંધ્યત્વ—વાંઝીયાપણું ... ૧૮૭-૧૯૧

પ્ર૦ ૪૯.—સ્ત્રીઓનાં પરચુણ દરદો—સુવારોગ—હીરડી-
રીઆ, રક્તગુદ્મ, કટાવું, લોહીવા, સોમરોગ-વાંધુ-
યોનિ સંકોચન ઉપાયો, યોનિશળ, યોનિકંદ, ડીલ
બહાર આવવું, સ્તનનાં દરદો, સ્તનમાં ધાવણ
ચડે તેના ઉપાયો, સ્તનનો પાક, ધાવણ બગડ્યુ
હોય તેના ઉપાયો, ધાવણ ન આવતું હોય
તેના ઉપાયો, છતી વધારવાના ઉપાયો. ... ૧૯૨-૨૦૮

પ્ર૦ ૫૦.—બાળકોનાં સર્વ દરદો. ... ૨૦૯-૨૩૨

ગરીબોના વૈધ

અથવા

સહેલા અને સસ્તા ઉપાયો.

ભાગ ૨ નો.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

જ્યાર અથવા તાવ.

સાદા તાવ—વાતજ્વર, પિત્તજ્વર, કફજ્વર, સન્નિપાતજ્વર, આર્ગતુકજ્વર, શુભ્રજ્વર.

તાવના અનેક પ્રકાર છે. સામાન્ય લોકો સમજી શકે એવા તાવોના આ પુસ્તકમાં ઉપાયો આપવામાં આવેલ છે. તાવ કેવા પ્રકારનો છે, તે સામાન્ય લોકો સમજી શકે નહિ, તોપણ તાવના જે સાદા પ્રકારો આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યા છે, તે દરેકની સામાન્ય સમજુતી આપી છે, તે ઉપરથી સમજી શકાય તો આ ઉપાયોની મદદ લેવી.

આ પ્રકરણમાં સાદા તાવના ઉપાયો આપવામાં આવ્યા છે. વળી સાદા તાવમાં કોઈમાં વાયુનું, કોઈમાં પિત્તનું અને કોઈમાં કફનું વિશેષ જોર હોય છે, અને કોઈ તાવમાં એ ત્રણે દોષનું જોર હોય છે. વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં તો જાણે દોષ-રાગ તાવના વધુ ઝીણા પ્રકારો પણ

આપ્યા છે, પણ એવા સૂક્ષ્મ બેદોને અત્રે છોડી દઇને સામાન્ય સાદો તાવ, દોષવાળા ચાર જાતના તાવ, તેમજ આગંતુક તાવ અને જીર્ણ તાવના સાદા ઉપાયો આ પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યા છે. તાવને સંસ્કૃતમાં 'જ્વર' કહે છે. અંગ્રેજીમાં 'ફીવર' કહે છે.

તાવ-સાદો તાવ.

સમજણ—શરીરમાં તાવ એટલે તાપ-ગરમી-ભરાય તેનું નામ તાવ છે. ચોમાસાનું પાણી પડ્યા પછી ખરાબ હવાને લીધે જે તાવ આવે છે તે જોમાં પ્રથમ ટાઢ વાદને પછી ગરમી ભરાય છે, તે તાવના ઉપાયો “વિપમજ્વર” વાળા પ્રકરણમાં જોવા. ટાઢ ચડ્યા વિના જે તાવ ચડી આવે, જેને લોકો ઉનીયો તાવ કહે છે, તે તાવના ઉપાયો અહીં આપવામાં આવે છે.

આ તાવનાં કારણો ઘણાં છે. પેટમાં મળતો ખગાડ થવો, એ તાવનું મુખ્ય કારણ છે, અને મળ ખગડવાનાં કારણો ઘણાં છે:—અયોગ્ય ખાનપાન, હવાનો ફેરફાર, અતિ શરદી, અતિ ગરમી, અતિ મહેનત વગેરે. જરા કમકમી આવીને શરીર તપવા લાગે, માથામાં દરદ, આંખોમાં ગરમી, તરસ, મોં સુકાય, વગેરે ચિન્હો થાય ત્યારે સમજવું કે તાવ ચડી આવ્યો.

ઉપાય:—૧. તાવ ચડી આવે ત્યારે કાંઈ પણ દોડાદોડ ન કરતાં, પ્રથમ તો, પોતાના ગામમાં કેવા તાવની રીતુ ચાલે છે તેનો વિચાર કરવો. પ્લેગ ચાલતો હોય તો પ્લેગની શંકા સાથે સાવચેતી કરવી, ચોમાસાની ભેજની રીતુ હોય તો ટાઢીઆ મેલેરીયા તાવના ઉપાયની તજવીજ કરવી, અગર શરીરમાં કોઈ ગાંઠ, ગડ કે સોજો દોષને તેમાં પર પાચ થવાનાં કારણથી તાવ ચડ્યો હોય તો તેની તજવીજ કરવી. પણ તેમાંનું કાંઈ ન હોય તો શરદી, ગરમી કે ખાન-

પાનના બિગાડમાંથી—મગ દોષથી—તાવ આવ્યો છે એમ સમજીને સૌથી પ્રથમ તો દરદીને શાંતપણે સુવા દેવો, અને ખોરાક બંધ કરવો. એકાદ ટંક તો લાંધણુજ કરાવવી. કદિ શરીર અશક્ત હોય તો સાંતુદાણુની રાખડી કે મગનું ઝોસામણુ, એવો હલકો ખોરાક આપવો. આ રીતે લાંધણુ કરાવવાથી તાવનું જોર વધવા પામશે નહિ.

૨. તાવની ગરમી વધવા ન દેવી, એ ખીજીને મુખ્ય ઉપાય છે. પરસેવો વળે એવા ઉપાયો કરવાથી તાવની ગરમી કમી પડે છે. મુખ્ય કરીને મગજ ઉપર તાવની ગરમી ન ચડી જાય તેની સંભાળ રાખવી. માથા ઉપર ખરફ, તે ન હોય તો કાંઠાપણુ કંટુ પાણી, માટીની ગોળાનું કંટુ પોતું, એરડાનાં પાન, લીંબડાનાં પાન, સાદી માટીનો કંડો લેપ, ઇત્યાદિ માથે મુકવાથી માથા ઉપર ગરમી ચડતી નથી અને દરદી હુશીયારીમાં રહે છે. તે સિવાય, પગ ગરમ પાણીમાં બોળાવવા, ગરમ પાણીમાં વાટેલ રાધ નાખીને તે પાણીમાં પગ બોળાવવા, અથવા ઇંટો તપાવીને તે ઇંટો છાશમાં બોળીને તેની લાંચ લેવી; વળી આ કે લીંબડાનાં પાન બાંધીને તેનો વરાળીયો નાસ શરીરે કપડું ઝાઢીને લેવો; આવા એકાદ ઉપાયથી પરસેવો આવીને તાવ નરમ પડવા લાગે છે.

૩. ગરમાગરમ આ પીવી; તુલસીનાં પાન, સુંઠ તથા ચાની જુકી નાંખી આ બનાવીને પીવી; ધમાસાનો ઉકાળો કરીને ચાની પેટે બે ત્રણવાર પીવો; ખડસલીયો એટલે ધાસીઝો પીતપાપડો અને સુંઠની ચા (ઉકાળો) બનાવીને પીવી.

૪. પેટ સાચ આવી જાય તેની પણ જરૂર તજવીજ કરવી. તેને ખાટે ત્રિફળાની ઢાકી, દરડે કે હીમજની ઢાકી, સોનામખી તથા સુંઠની ચા, વિલાયતી મીઠું, ઇત્યાદિ જીવાળની સાદી દવાનો ઉપયોગ કરવાથી, એકાદ દસ્ત આવી જશે.

ઉપરના ઉપચારથી તાવ અટકે નહિ તો નીચેના ઉપાયો કરવા. પ્રભુ લંધન પાચન માટે ૭ સાત દિવસ જવા દીધા પછી જરૂર પડે તો ઉકાળો સાતમે દિવસથી શરૂ કરવો.

૫. જવર પાચનના ઉપાયો—

(૧) આંબળાં, હરડે, પીપર, તથા ચિત્રકમુળ, એનો ઉકાળો સૂર્ય જવરમાં દીપન પાચન કરે છે.

(૨) ભોરીંગણી, ગજો, નાગરમોથ, તથા એરડાનાં મુળ, તેનો ઉકાળો કફ, વાત, આસ ખાંસી, શ્વળવાળા તાવમાં પાચન કરે છે.

(૩) ગરમાળો, પીપરીમુળ, મોથ, કડુ, તથા હરડે, તેનો ઉકાળો વાયુ તથા કફના તાવને શમાવે છે.

(૪) ભોરીંગણી, મુંક, ધાણા તથા દેવદારનો ઉકાળો સર્વ તાવનું પાચન કરે છે.

(૫) ગજો, પીપરીમુળ તથા મોથ વાતજ્વરનું પાચન કરે છે.

(૬) કામદળ, ઇન્દ્રજવ, કાળીપાટ, મોથ તેનો ઉકાળો પિત્તજ્વરનું પાચન કરે છે.

૬. લીંબડાની અંતરછાલ, ધાણા, ગજો, રાતી મુખડ, અને મુંકનો ઉકાળો પાવો.

૭. એકલી લીંબડાની અંતરછાલને ઉકાળીને તેમાં જરા સાકર તથા મરીના દાણા વાટીને ઉકાળો પાવો.

૮. ખડસલીયો, મોથ, ગજો, મુંક, તથા કરીયાતુ તેનો કવાથ પાવો.

૯. બનફસા, ઉનાળ, નીલોદર, એ દરેકની જુદી આ કે ત્રણેની આ કે તેનું ચરણત બનાવીને પીવાથી પરસેવો આવીને તાવ ઉતરે.

૧૦. લીંડીપીપર તો. ૧, કાંકચીઆ તો. ૨, શુદ્ધ તો. ૧ તથા આવળનાં પાન તો. ૨ તેની બારીક ભુકી બને આનીમાર ગરમ પાણી સાથે બે ત્રણવાર દાકરી.

૧૧. વરિયાળી, જેઠીમધ, બનફા, તથા કાસની. એ દરેકં તો. ૩, તેને ૨ રતઘ પાણીમાં ઉકાળીને અરધું પાણી બાકી રાખી ગાળી લેવું અને તેમાં ગુલકંદ કે સાકર મેળવીને ત્રણ વાર પીવું.

સૂચના—તાવવાા દરદીને ખોરાક છેક હલકો આપવો. તાવ હોય ત્યાં સુધી કાંઈ, કે ચોખા અને દાળતું પાતળું પાણી અથવા ગોળની પાતળી રાખ સિવાય કાંઈ પણ ખોરાક આપવો નહિ. મળી શકે તો નારંગી, સંતરાં, દાડમ, લીલી દ્રાક્ષ અપાય; તાવ ઉતર્યા પછી પણ બે ચાર દહાડા ખોરાક સાદો ને હલકોજ આપવો. નવા તાવમાં ધી મુદલ ન આપવું અને બનતાં સુધી દુધ પણ ન આપવું; તાવ જીર્ણ થયા પછી દુધ અપાય.

વાતજ્વર.

સમજણ—જે તાવમાં વાયુનાં લક્ષણો વિશેષ હોય તે વાતજ્વર કહેવાય. બગાસાં ધણાં આવે, તાવનો વેગ વારંવાર ઓછો વધતો થાય, ગળું, હોઠ તથા મોં સુકાય, ઉંધ ન આવે, છીંક બંધ થાય, તથા શરીરમાં કળતર, એ લક્ષણો જેમાં વિશેષ હોય તે વાતજ્વર ગણવો. વરસાદના વખતમાં આવનારા તાવમાં વાયુનું વધારે જોર હોય છે.

ઉપાય—૧. લાંબણ, પરસેવો, તથા ઝાડના ખુસાસા માટે સાદા તાવમાં કહેલા ઉપાયો કરવા.

૨. ગજો, સુંક તથા પીપરીમૂળનો ઉકાળો મધ નાખીને પાવો.

૩. ધમાસો, સુંક તથા મોચનો ઉકાળો પાવો.

૪. અરણીનાં મૂળીયાંને ખાંડીને તેનો ક્વાથ પાવો.

૫. ફરીયાતુ, મોચ, વાળો, ભોરીગણી, ગજો તથા સુંક, તેનો ઉકાળો પાવો.

૧. ઝૂંક, ધાણા, દેવદાર તથા ભોરીંગણીનો કવાથ પાવો.

સૂચના—ખાનપાનની તજવીજ સાદા તાવમાં લખ્યા પ્રમાણે જ રાખવી.

પિત્તજ્વર.

સમજણ—જે તાવમાં પિત્તનું જ્વર વધારે હોય તે પિત્તજ્વર કહેવાય. આ તાવમાં આંખોમાં દાદા વિશેષ થાય, તે સિવાય ઝાડો, ઉલટી, પરસેવો, દાદા, તરસ, મોં પાકવું, માથામાં ફેર, ઝાડા પેસાળમાં વિશેષ પીળાશ, એ આ તાવનાં લક્ષણો છે. શરદ્ગતિનો તાવ પિત્તના ઉપદ્રવવાળો હોય છે.

ઉપાય:—૧. લાંઘણ, પરસેવો તથા ઝાડાના ખુલાસા માટે સાદા તાવ પ્રમાણે તજવીજ કરવી.

૨. ખડસલીયો, ધાણા, ધમાસો, ગજો, એમાંની કોઈ પણ એકને કુટીને રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે જરા મધ કે સાકર નાખીને પાવું.

૩. નીસોફર, બનફશા, લીંબુ, તરબુચ, વાળો, રતાંજળા, એ ફરેકનું શરબન બનાવી પાવું.

૪. ખડસલીયો, ઝૂંક તથા વાળાનો કવાથ પાવો.

૫. ખડસલીયાનો ઉકાળો લીંડીખીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો.

૬. ખડસલીયો, મોથ, ધરાખ, હરડે, કડુ, ગરમાળો, તેનો ઉકાળો પાવો.

૭. ખડસલીયો, રાતીસુખડ તથા વાળો, તેનો ઉકાળો પાવો.

૮. કાળી દ્રાક્ષ, મોથ, કડુ, ગરમાળો, ખડસલીયો તથા હીમજ, તેનો ઉકાળો પાવો.

૯. લીંબાની અંતરછાલનો ઉકાળો સાકર તથા, મરીના દાણાની જરા ભુકી નાખીને પાવો.

૧૦. કહું, કરીયાતુ, ખડસવીયો, અરડુસીનાં પાન તથા ધમા-
સાનો ક્વાથ પાવો.

સૂચના—ખાનખાનની સર્વ તજવીજ સાદા તાવ પ્રમાણે રાખરી.

કેફેજવર.

સમજણ—જે તાવમાં ચરદી કે કફનું વિશેષ જોર હોય તે
કેફેજવર કહેવાય. ચરદી કે સજેખમ સાથેનો તાવ તેમજ વસંતઋતુમાં
આવનારો તાવ કફનો હોય છે. ખોરાક ઉપર એકદમ અરુચિ, તે
સિવાય તાવનો વેગ મધ, ચામડી ઉપર બીનાશ, આગસ, મોંમાં
મીઠાશ, ઝાડો પેસાળ ધોળો, ગરીર બારે બારે તથા જકડાઈ જવું,
ઠાઠની ચમકારી, સજેખમ, ઘણી ઉંઝ, છાતીમાં કફ, મંદાગ્નિ, એ
સર્વ કેફેજવરનાં લક્ષણો છે.

ઉપાય:—૧. કેફેજવરનો દરદી લાંધણુ વધારે સહન કરી શકે
છે, માટે એકાદ લાંધણુ કરાવવી, અથવા છેક હલકો ખોરાક આપવો;
માત્ર મગનું ઓસામણુ કે સાણુ ચોખાની પાતળી રાખડી પાવી,

૨. બોરીંગણી, પીપર, કાકડાઈંગી, ગજો તથા અરડુસીનાં
પાન, તેનો ક્વાથ પાવો.

૩. ગજો, સુંક, તથા પીપરચુનનો ઉકાળો મધ નાખીને પાવો.

૪. અરડુસીનાં પાનને અથવા બોરીંગણીના છેડને લાવી કુગીને
તેનો ઉકાળો કરી મધ નાખીને પાવો.

૫. નગોડનાં પાનનો ક્વાથ લાંડીપીપરની બુખી નાખીને પાવો.

૬. ત્રિશલા તથા લાંડીપીપર ચારે સમાન ભાગ તેનું ચૂર્ણ કરીને
૮ કે પાવલી પાવલી બાર ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવું.

૭. સુંક, મરી, પીપરનું ચૂર્ણ બન્ને ચાર ચાર વાલ, આડુના
રસ તથા મધ સાથે ચટાડવું.

૮. આકાનાં મૂળ ૨ ભાગ તથા કાળાં મરી ૧ ભાગ, તેને બકરીના દુધમાં વાટીને ચણા જેવડી ગોળા કરીને આપવી, અથવા બુકી દુધ સાથે ખાવી.

સન્નિપાત જ્વર.

સમજણ:—જે તાવમાં વિશેષ દોષ હોય, ધણું લક્ષણો મળેલ હોય, અને દરદી વધારે ગભરામણમાં દેખાતો હોય, તે તાવમાં એક કરતાં વધારે દોષ હોવાને લીધે તે તાવનું આર્યવૈદકમાં ‘સન્નિપાત જ્વર’ એવું નામ રાખેલું છે. સન્નિપાત જ્વરના અનેક ભેદ છે, પણ તે ભેદો માત્ર અનુભવી વૈદોજ સમજી શકે, માટે તે અત્રે આપ્યા નથી. ઘણું કરીને પ્રથમ સાદો અથવા એકાદ દોષવાળો તાવ હોય છે, પણ પાછળથી કુપચ્ચ થવાથી દોષ વધે છે અને સન્નિપાત જ્વર થઈ જાય છે. કોઈ કોઈ વાર તાવ આવવાના આરંભમાંથીજ સન્નિપાતનાં લક્ષણો દેખાઈ આવે છે. આવા તાવમાં અનુભવી વૈદની કે ડાક્ટરની સલાહ મળી શકે તો વધારે સારું. કોઈ પણ દરદ ઘણું વંધીને દરદી મરણના કાંઠા ઉપર આવે તે સ્થિતિ પણ સન્નિપાત કહેવાય છે.

ઉપાય:—૧. ભોરીંગણી, સુંક, ધાણા તથા દેવદારનો ઉકાળો થોડા ટંક પાકને ત્રિદોષનું પાચન કરવું.

૨. સીંધાલુણ, ઘોળાં મરી, સરસવ, ઉપતેટ, પીંપર, તે સર્વને બકરીના મૂત્રમાં ઝીણું વાટીને નાકથી નસ્ય દેવું એટલે સુંધાડવું; તેથી તંદ્રા એટલે બેશુદ્ધિ દૂર થાય.

૩. આદુનો રસ સીંધાલુણ, સુંક, મરી તથા પીંપર સર્વે મેળવીને કંઈ સુધી પહોંચે એવી રીતે મોંમાં વારંવાર ધારણ કરાવીને યુકાવી નખાવવાથી છાતીનો, ગળાનો, માથાનો તથા પાંસળાંનો બરાવણો કદા છુટા પડીને શરીર હલકું પડે છે.

૪. કાયફલ, ઉપલેટ, કકડાશીંગી, પીપર એ સર્વનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવીને ચટાડવાથી તાવ, શ્વાસ, ખાંસી, તથા કફની શાંતિ થાય છે.

૫. કાયફળ, કહ (ઉપલેટ), કાકડાશીંગી, સુંક, જવાસો તથા કસોંજી જીરું તેનું ચૂર્ણ બારીક બનાવીને મધમાં ચાટવાથી સન્નિપાત સરખી બમંદર સ્થિતિ, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ, તથા ગળાનો અવરોધ, એ સર્વ દૂર થાય છે. અતિ વધેલા કફમાં આ ઉપાય કાયદો કરે.

૬. કાળીયાસરસનાં બી, પીપર, મરી, સીંધાલુલુ તથા ગોમૂત્ર, તેને બારીક વાટીને તેનું આંખમાં અંજન કરવું, અથવા મનશીસ, વજ અને લસણને વાટીને તેનું અંજન કરવું; કસ્તુરી તથા મરીને ઘોડાની લાળમાં વાટીને અંજન કરવું, અથવા સુંકની જુકીને આંખમાં છાંટવી; ઇત્યાદિ અંજનો કરવાથી સન્નિપાતની તંદ્રા ઐટસે ઘેન ઉડી જઈ દરદી જાગૃતિમાં આવે છે.

૭. બાવળનાં પાન તથા હરડે બાશીને તેનો ચરીરે ખરડ કરવો, તેથી ધણો પરસેવો અટકે છે.

૮. કરીયાતુ, કહ, ઉપલેટ, કસોંજી જીરું, ઈદ્રિજવ, કચોરો, સમભાગે બારીક ચૂર્ણ કરીને તેનો ચરીરે ખરડ કરવાથી અથવા શેકેલ કંજથી, કે શેકેલ અગસીનો જુકો ચરીરે ધસવાથી સન્નિપાતના દરદીનો અતિ પરસેવો બંધ પડે.

૯. અગમો, વજ, સુંક, પીપર તથા કસોંજી જીરું તેનો ખરડ કરવો; અથવા કરીયાતુ, કહ, હરડે, પીપર, કાયફળ, વજ, તેનો ખરડ-કરવો; તેથી પરસેવો મટે અને શીત વળેલ હોય તો ગરમી આવે.

૧૦. વહનાગ ૧ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, અને અડાયાં છાણાંની રાખ ૧૬ ભાગ, તે ત્રણેના ચૂર્ણને મેળવી ધંતુરાના રસમાં પીસી પછી તડકામાં સુકાવા દેવું. આ જુકીનો ચરીરે ખરડ કરવાથી પરસેવાને તથા શીત ઢળ્યાં હોય તો તેને દૂર કરી ચરીરમાં ગરમી લાવે છે.

૧૧. શેકેલ ચણા (દાલીઆ) અજબો, વજ તથા મુંડ તેનું ખારીકે ચૂર્ણ કરી ઘસવાથી પરસેવો આટકે.

૧૨. જવ, મીઠાં બોર, કજથી, મગ, મૂળા તથા મુંડ, તે દરેક અકેક મુદીબાર લાઇને આકંગણા પાણીમાં ખારીને તેનું ઓસામણ પાવું.

૧૩. બોરીંગણી, કક, કરીયાતુ, ગજો તથા મુંડ તેનો કવાથ પાવો.

૧૪. હાઈજનદર, મોથ, કકુ, ત્રિફલા, બોરીંગણી, પટોળ, હળદર, તથા લીંબડાની અંતરબ્રહ્મ, તેનો કવાથ પાવો.

૧૫. આકડાનાં મુળ, પીપરીમુળ, સરગવાનાં મૂળની છાસ, દેવદાર, ચવક, નગોડ, પીપર, ગરના, સાટોડી, ચીવકમુળ, વજ, કરીયાતુ, તથા મુંડનો કવાથ પાવો.

૧૬. કચોરો, ખડસલીયો, દેવદાર, મુંડ, ધમાસો, મોથ, કકુ, બોરીંગણી અને કરીયાતુ, તેનો ઉકાળો લીંડીપીપરની બે વાસની પડીકી તથા એક તોસો મધ નાખીને પાવો.

૧૭. ભારંગમુળ, ગજો, મોથ, બોરીંગણી, હરડો, ઉપસેટ તથા મુંડનો ઉકાળો પાવો.

૧૮. કુલાવેલ નવસાર બેબે વાલ કરીયાતાની આમાં મેળવીને રોજ બે ત્રણ વાર પાવો.

૧૯. અકલકરો, ઉપસેટ તથા મુંડનો ઉકાળો પાવો.

૨૦. હીમજ, મોથ, ધાણા, રતાંજલી, પદમક, અરડુશીનાં પાન, ઈન્જવ, વાજો, ગજો, ગરમાજો, કાળાપાક, મુંડ તથા કકુ, તેનો ઉકાળો પાવાથી બે ત્રણ દોષવાળા લાવ જરૂર નાથ અને મળનો ખુલાસો થાય.

સૂચના:—સન્નિપાત અથવા ત્રિદોષ એ દરદની ધણી
અંગેલી અસાધ્ય સ્થિતિ ગણાય છે, છતાં યોગ્ય ઉપચારથી ધણી

દીઓ તેમાંથી પણ જતી જાય છે. આવા દરદીને માટે ખોરાકમાં ૧૧ મી કલ્કમમાં કહેલું ઝોસામણ, અથવા એકલું મગનું ઝોસામણ અથવા સામુદાયણની કાંઈ સિવાય કાંઈ પણ આપી શકાય નહીં. ત્રિદોષ જવર-માંથી બચેલ દરદીના ખાનપાન માટે પછી પણ બહુ સંભાળ રાખવી.

આગંતુક જવર.

સમજણ—આગંતુક જવર એટલે બહારથી આવી લાગેલાં કાર-ણોના તાવ; જેમકે ઝેરથી, કોઈ ઉચ્ચ દવાના ગંધથી, બયથી, ક્રોધથી કામ વ્યાપવાથી, આધાતથી એટલે શરીરે વાગવાથી, ઇત્યાદિ અનેક કારણોથી કેટલીકવાર તાવ ચડી આવે છે. એવા તાવનાં કારણો પ્રમાણે જુદા જુદા ઉપાયો કરવા.

ઉપાયો:—૧. તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, ચણક-બાબ, અગર, લવંગ, કેસર, એ જાતના સુગંધી પદાર્થો મળી શકે તેનો ક્વાથ કરીને પાવાથી ઝેરનો તથા ઉચ્ચ ઝોસડના વાસથી આવેલો તાવ જાય છે. પિત્તની શાંતિ કરનારા ઉપાયો કરવા.

૨. ક્રોધ, બય, શોક, વગેરે મનના વિકારથી તાવ ચડ્યો હોય તો તે વિકારોની શાંતિ થાય એવી તજવીજ કરવી; એટલે કારણ હોય તે દુર કરવું, દિલાસો દેવો, અને પિત્તની શાંતિ માટે જે ઉપાયો કરીએ તે ઉપાયો આ તાવમાં પણ કરવા. ખોરાક પણ સાત્ત્વિક આપવો.

૩. કામ વિકારથી તાવ ચડ્યો હોય તો વાજો, કમળ, ચંદન (સુખડ), તજ, ધાણા, જટામાંસી, વગેરે ઠંડા પદાર્થોનો ક્વાથ પાવો, શરીરે ઠંડો લેપ કરવો, તેમજ દરદીએ ઇચ્છેલી વસ્તુ મળી શકે એમ હોય તો તે મેળવી આપવી.

પછી ૪. વાગવાથી તાવ ચડી આવે, બહુ શ્રમથી કે બહુ પંથ કર-સેવો થાકોડાનો તાવ ચડી આવે, તો દરદીએ દુધ ચોખા ખાવા,

ધી પીવું, શરીરે તેલતું કે ધીતું મદન કરવું અને નિદ્રા લીધાથી થાકેકાનો તાવ જાય.

સૂચના—આ પ્રકારના તાવમાં દરદીને લાંઘણ ખીલકુલ કરાવવી નહિ; પણ ઉલટું, તૃપ્તિકારક, તરાવટવાળું ઠંડું ભોજન કરાવવું; દરદીનું મન શાંત પામે એવો માનસિક ઉપચાર પણ કરવો. ગરમ ઓળે કે મન ઉત્કેશાય એવી વ્યસનની ઓળે આપવી બંધ રાખવી.

શુર્ણજ્વર.

સમજણ—આ દોષ ખામ દરદ નથી. તાવ એકવાર આવી ગયા પછી તે તાવ બરાબર નિર્મૂળ ન થાય અને તાવની કાંઈ શુર્ણ અસર રહે તો તેને શુર્ણજ્વર કહે છે. કોઈ તો બહુ ધીમા હાડીયા તાવને પણ શુર્ણજ્વર કહે છે. શરીરના ધાતુમાં ગમેલ તાવ ધાતુગત જ્વર કહેવાય, પણ લોહમાં એવો તાવ પણ શુર્ણજ્વરથી ઓળખાય છે. વિષમજ્વરના પ્રકારોમાં પણ શુર્ણજ્વરની ગણના થાય છે.

ઉપાય—૧. શુર્ણ તાવમાં તથા હાડીયા તાવમાં લાંબકા ઉપરની અથવા ખીજા કોઈ પણ ઝાડ ઉપરની ગળો સર્વોત્તમ ઉપાય છે. ગળોનો રસ, ક્વાથ, કે ચૂર્ણ, જુનો ગોળ કે મધ તથા પીપરની બુકી નાખી કેટલાક દિવસ સુધી લેવાથી ધણે ફાયદો થાય છે.

૨. ગળોનું સત્વ, લાંડીપીપર અને સાકર દુધમાં કેટલાક દિવસ સુધી લેવાથી પણ શુર્ણજ્વર જાય છે.

૩. ભોરીગણી સુક અને ગળો તેનો ઉકાળો કરી તેની સાથે થોડી પીપર મેગવી પીવાથી શુર્ણજ્વર સાથે અરૂચિ ઉધરસ અને શ્વાસ મટે છે. આ ક્વાથનો ઉપયોગ રોજ સાંજે કરવો.

૪. અતિવિષની કળીઓનો ઉકાળો સવાર સાંજ પીવાથી શુર્ણજ્વર જાય છે.

૫. આંબળાં, ચીત્રકંમૂળ, હરડે, પીપર અને સીધાલુણુનું ચૂર્ણ કરીને સવાર સાંજ બે બે આનીભારની ઢાકી ગરમ પાણી સાથે લેવાથી દસ્ત સાફ આવીને શુભ્રજ્વર મટે છે.

૬. સાકર તો. ૮, વાંસકપુર તો. ૪, પીપર તો. ૨, ઝેલચી તો. ૧, તજ તો. ૦૧ તે સર્વનું ચૂર્ણ કરી તેમાંથી દરરોજ ૦૧ તોલો સવાર સાંજ ધી અને મધ સાથે ચાટવાથી શુભ્રજ્વર, કફ, તથા ઉધરસ મટી શરીરમાં શક્તિ આવે છે.

૭. હરડે, બેડાં, આંબળાં, અને પીપર સમભાગ તેનું ચૂર્ણ બેબે આનીભાર સવાર સાંજ પાણીમાં પીવાથી કે મધમાં ચાટવાથી તાવ, શ્વાસ અને ખાંસી મટે છે.

૮. ધી, મધ, ગરમ કરેલું દુધ, પીપર અને સાકર, આ પાંચ વસ્તુ સાથે મેળવીને પીવાથી શુભ્રજ્વરમાં કાયદો થાય છે.

૯. લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ બે વાલ મધ સાથે ચાટવાથી અથવા રોજ બે ત્રણ લીંડીપીપરને દુધ તથા પાણીમાં ઉકાળી પાણી બળી જાય ત્યારે પીપર આવીને દુધ પી જવું.

૧૦. એકલી ગળોનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં જુનો ગોળ, મધ તથા તાજું ધી મેળવીને ચાટવાથી શુભ્રજ્વર નરર જાય છે.

સૂચના:—શુભ્રજ્વરમાં સાધારણ રેચ લેવો, પણ લાંધણુ કરવી નહિ; તરીરે તેજ ચોળવું; ગરમ ઉપચારો બંધ કરીને સર્વ ઠંડા-શીતોપચારો કરવા; પચે એવો સાદો ખોરાક લેવો. ગાયનું તથા બકરીનું દુધ તથા ધી શુભ્રજ્વરમાં શમદાકારક હોવાથી તેનું સારી રીતે સેવન કરવું; ગરમ, તીખા, તથા લોહી તપાવનાર ઉત્તેજક પદાર્થો મુદ્દત નહિ લેવા.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

વિષમજ્વર.

રોગીઓ, એકાંતરો, તરીઓ, ચોથીઓ, સતત-સંતત.

એકવાર આવેતો તાવ યોગ્ય ઉપચારની ખામીને કીધે ફરી ઉથલો મારે અને વિષમજ્વર આવળ કરે તેને આર્યવેદકમાં વિષમજ્વર કહેલ છે. આ તાવ પ્રથમ ટાઢ ચડીને આવે છે, અને ઉનો પણ આવે છે. એકોપથી પ્રમાણે તમામ ટાઢીઆ તાવ ચોમાસાની બગડેલ ઝેરી હવામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; આવી બગડેલ હવાને 'મેક્ષેરીઆ' અને મેક્ષેરીઆથી આવનારા ટાઢ તાવને 'મેક્ષેરીયસ શીવર' અથવા 'એગ્યુશીવર' કહે છે. દેશી વેદકમાં 'દુર્જલજ્વર' નામનો એક ભેદ છે, તેજ મેક્ષેરીયા તાવ. આ જાતનો તાવ લોકોમાં 'ટાઢીઓ તાવ' એવા નામથી જાણખાય છે, તેમ છતાં એ તાવ કોઇ કોઇ વાર ટાઢ ચડ્યા વિના પ્રથમથીજ ગરમ બરાય છે.

વળી એમ પણ કહેલું છે કે, શરીરનું બંધારણ અતુકમે રસ, રક્ત, માંસ, મેદ અસ્થિ વગેરે ધાતુથી થયેલું છે, અને શરીરમાં દાખલ થનારા દોષ-રોગ, જંતુઓ-જે નામ આપો તે-અતુકમે આ ધાતુઓમાં જાય છે, એટલે રસમાં ગયેલ દોષનું નિવારણ ન થાય તો રક્તમાં જાય, ત્યાંથી માંસમાં, મેદમાં અને અસ્થિ (હાડકા)માં, જાય. વિષમજ્વરના આ સર્વ પ્રકારો આ રીતે ગણેલા છે. એનેજ મળતી વાત એકોપથીનું અંગ્રેજ વેદક કહે છે, તે એ કે, મેક્ષેરી-આના જંતુ લોહીમાં, માંસમાં, મેદમાં, હાડકામાં, એમ અકેક ધાતુમાં વધારે ઉડા મથા હોય, તે પ્રમાણમાં, આ તાવનો વેગ ૧૨, ૨૪, ૪૮, ૭૨, કલાકોને અંતરે આવે છે, અને તેમ તેમ તે તાવો વધારે જોર પકડે છે.

આ સર્વ પ્રમારના વિષમજ્વરોના અથવા મેતેરીઆ તાવના ઉપાયો વગમગ સરખાજ હોવાથી સર્વના ઉપાયો સાથે આપ્યા છે

ઉપાય:—૧ ખડસલીયો—તેને રાત્રે પનાળી રાખી તેનું પાણી (હીમ) અથવા ઉમળાને ફરેલો ઉમળો આપવાથી સતત જ્વર એટલે જે તાવ ૧૨ ડિગ્રીને અતરે આવે છે તે તાવ ઉતરે છે સતત જ્વરમા નીચેના ત્રણ આર ઉપાયો પણ ફાયદો કરે છે

૨ ઠંડું તથા માકરની ફાફી ઠંડા પાણી સાથે આપવી

૩ લીબડાની અતરછાન સતત જ્વરમા તેમજ તમામ જાતના મેતેરીયા તાવમા ફાયદો કરે છે, માટે તેનું હીમ કે ઉમળો પાવો.

૪ ત્રાયમાણુ, ઠંડું, ધમાઓ, તથા સારિવા (સારસાના મુળાયા) તેનો દવાથ આપવો

૫ ઠંડાં પરવળ, ઇંદ્રજવ, ઉપવસરી, હગડે, લીબડાની અતર છાન, ગજો તથા વાળો તેનો દવાથ આપવો

૬ ડાફ, કડવા પરવળ, લીબડાની અતરછાન, મોથ, ઇંદ્રજવ, તથા ત્રિકા તેનો દવાથ રોટઆ ટાઢીઆ તાવમા આપવો, તેમજ

૭ મુંક, ધાણા, ગોખર અને તજનો ઉમળો સાકર મેગરીને આપવો

૮ એકાતરા તાવમા રતાજની, મોથ, સુઠ, વાળો, પીપર તથા અરડુસીના પાન, તેનો દવાથ મધ તથા માખર મેગરીને પાવો તથા

૯ વાળો, સુખડ (રતાજલી), મોથ, ગજો, ધાણા ને સુઠ તેનો દવાથ એજ રીતે મધ તથા સાખરના અનુપાનથી આપવો

૧૦ અરડુસીના પાન, આળળા, સુઠ, સમેરવો, દેનદાર તથા ધાણા, તેનો દવાથ મધ તથા સાકર નાખીને ચોથીયા તાવમા આપવો ચોથીઆ એટલે જે દીનસ ખાલી જાય ને આવે, તે સમજવો

આ જાતના તાવોના બીજા સામાન્ય અનેક ઉપાયો છે થોડા નીચે આપવામા આવે છે

૧૧. ભારંગમુળ, મેથ, ખડસલીયો, ધમાસો, સુંઠ, કરીયાતુ, કઠ, પીપર, બોરીંગણી તથા ગજો, તેનો ક્વાથ આપવો.

૧૨. હરડે, સુંઠ અને સંચળ, એ ત્રણેના ચૂર્ણની રૂપિયા ૦૮ ભારની દાકી લેવાથી દસ્તનો ખુલાસો થઈ વિપમન્વરમાં ફાયદો થાય.

૧૩. ઇન્દ્રજવ, કડવી ધીસોડીનાં પાન અને કડુનો ક્વાથ પાવો.

૧૪. કરીયાતુ, ગજો, રનાંજલી અને સુંઠનો ક્વાથ આપવો.

૧૫. મેથ, ગજો, આંબળાં અને બોરીંગણી તેઓનો ક્વાથ કરી તેમાં પીપરતું ચૂર્ણ નાખી મધની સાથે પીવામાં આવે તો વિપમન્વર મટે છે.

૧૬. તક્તું તેલ, સીંધાલુણુ અને લસણને વાટી રોજ સવારે ખાવાથી વિપમન્વર જાય.

૧૭. મરીના ચૂર્ણ સાથે તુલસીનો રમ કે કુઆનો રસ પીવો.

૧૮. સુંઠ, હરડે અને ગોળનું ચૂર્ણ પાણી મધ કે છાશમાં પીવાથી ટાઢીઓ વિપમન્વર જાય.

૧૯. ઇન્દ્રજવ, દેવદાર, હરડે, બેડાં અને આંબળાં, મેથ, દાક્ષ, જેઠીમધ, ગજો અને અરડુસીનાં પાનનો ઉકાળો પીવાથી વિપમન્વર જાય.

ખોરાકમાં ફક્ત મગનું જોસામણ તથા ભાત, અથવા સાચુદાણી દુધવાળી કાંઈ અથવા દુધ અને ચોખા ખાવા આપવા. આ સિવાય કાંઈ ન ખાવું.

૨૨. અતિવિષ, કરીયાતું, ગજો, બળમૂળ, લીંબાડાની અંતર-છાલ, આમાંની કોઈ પણ ચીજનો ઉકાળો કરી પીવાથી રોજીઓ તાવ મટે છે.

૨૩. કડાછાલ, અતિવિષ, કરીયાતું, કીડામ્પારી, આમાંથી કોઈ પણ ચીજનું બે આનીભાર થી પાવલીભાર ચૂર્ણ પાણી સાથે શકવું; તેથી રોજીઓ તાવ જાય.

૨૪. કાંકચીયાનાં મીંજ તથા કાળાં મરી સમભાગ મેળવી તેનું બબે આનીભાર ચૂર્ણ પાણી સાથે ખાવાથી રોજીઓ તાવ જાય.

૨૫. છુગસીનો રસ, ધી, અને મરી દરેક તો. ૧૦ મેળવીને ખાવાથી રોજીયા તાવમાં સારો શાયદો થાય છે.

૨૬. કાળી છુગસીનાં પાન અને મરી તેની ગોળી કરીને ખાવાથી એકાંતરીઓ તાવ ઉતરે છે.

૨૭. કુલાવેલ રાત્રી કે ધોળી ફટકડી વાલ ૨, દિવસમાં ત્રણ-વાર પાણી સાથે આપવી.

૨૮. કુવાડીયાનાં બી અને મેથીનું ચૂર્ણ પાવલીભાર સવાર સાંજ ખાવાથી શાયદો થાય છે.

૨૯. મોચ, કાળો દ્રાક્ષ અને હંદ્રિજવનું ચૂર્ણ કરી તેની પાણીમાં ચણા જેવડી ગોળી બનાવી દિવસમાં ત્રણવાર પાણી સાથે આપવાથી એકાંતરીઓ તાવ જાય છે.

૩૦. કાંકચીઆ તો. ૧, ખડસલીઓ તો. ૧, કાળાં મરી તો. ૧, ત્રણેનું બારીક ચૂર્ણ કરી છુગસીના રસમાં મગ જેવડી ગોળીઓ કરી દિવસમાં ત્રણવાર આપવી.

૩૧. ટીકામારીની ફાફી લેવી કે તેનો ક્વાથ ઉકાળીને પીવો.
 ૩૨. બળમૂળ અને સુંઠનો ક્વાથ કરીને પીવો.
 ૩૩. હીમજ અને ઇન્દ્રજવનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવીને ખાવું.
 ૩૪. નાગલી દુધેલીના પાનનો રસ તો. ૪, મરી તોલો ૦
 મેળવી સવારમાં ત્રણ દિવસ સુધી પીવાથી સારો ફાયદો થાય છે.
 ૩૫. અગધીયાના પાનના રસનું ટીપું નાકમાં નાંખવાથી પણ
 ફાયદો થાય છે.
 ૩૬. જુના ધીમાં હાંગ ઘસીને બે ત્રણવાર નાકથી સુંધવી.
 ૩૭. સરસડો, હળદર અને દારૂહળદરને વાટી ધીમાં મેળવી
 નાકથી સુંધવું.
 ૩૮. આ જાતના ટાઢીઆ તાવમાં કઠીનાઇન તથા દેશી વૈદ-
 કની કેટલીક જ્વરાંકુસ દવાઓ બહુ સારો ફાયદો કરે છે, એટલે કે
 ટાઢના હુમલાને અટકાવે છે. આ જાતના તાવમાં ટાઢ ચડે છે તે જાણે
 ભોહીમાં જંતુઓની ભરતી થતી હોય ને તે જંતુઓના જોર પ્રમાણે
 ટાઢ ચડતી હોય, એમ જણાય છે; કઠીનાઇન, લીંબડાની અંતરછાલ,
 સોમલ, હરતાલ, ધતુરાનાં બી, વગેરે દવાઓમાંથી બનતા જ્વ-
 રાંકુશો એ જંતુઓના જોરને અટકાવે છે, એટલે ટાઢ પણ અટકે
 છે ને તાવ પણ અટકે છે. માટે ટાઢ પહેલાં ત્રણ ચાર કલાકમાં
 લીંબુના રસમાં કઠીનાઇન ૫ થી ૧૦ ગ્રેન એક બે વાર લેવાથી તાવ
 અટકે; તેમજ લીંબડાની અંતરછાલનો ઉકાળો પીવાથી, સુદર્શન ચૂર્ણ
 ખાવાથી, કે ઉપર કહેલ વૈદોનો બનાવલ જ્વરાંકુસ લેવાથી ટાઢ
 અવશ્ય અટકે છે.
 ૩૯. કોઈ પણ કડવાણી-કડવી દવા આવા તાવમાં ફાયદો કરે
 છે. કરીયાણ, ગોળા, કડુ, લીંબડો, કઠીનાઇન, કડવી હરી, કાંકચ,
 ટીકામારી, ક્ષ્મ્બો વગેરે; તેમાંની એક એક વસ્તુની ફાફી કે ઉકાળો
 કરીને પીવાથી પણ ફાયદો થાય છે.

૪૦. ટાઢીયો તાવ અટકાવવાના યોગ્ય યુનાની ઉપાયો:—

(૧) સફેદ કાચો ૧ માસો, -સોમલ ૧ રતી, મેળવીને મગ જેવડી ગોળાઓ કરવી. ૧ ગોળા ટાઢ ચડ્યા પહેલાં આપવી.

(૨) અરીસુ ૧ રતી, ચોડાં લીંબડાનાં પાન, -તથા ગોળ, ત્રણે સાથે ધુંટીને તેની ૨ ગોળા કરવી. તેમાંની ૧ ગોળા ટાઢ પહેલાં ત્રણ ધડી અગાઉ અને બીજી ગોળા ટાઢના સમય પહેલાંજ આપવાથી ટાઢ અટકે.

(૩) કુસાવેલ ફટકડી તથા ખાંડ સાથે વાટીને તેમાંથી ટાઢના તથા ઉમરના પ્રમાણમાં ૦૧ માસાથી ૨ માસા સુધી આપવાથી ટાઢ અટકે. (માસો એટલે લગભગ ૧૧૧ વાલ. ૧ તોલાના ૧૨ માસા સમજવા.)

(૪) કુલસીનાં પાન ૬ માસા, કાળાં મરી ૪ માસા, લીંડી પીપર મંગ ૧, તે સર્વ વાટીને તેમાં ૧ તોલો સાકર મેળવીને તાવ પહેલાં ફાકી જવું.

(૫) ધંતુરાનાં બી એક કુલડીમાં નાંખી કુલડીનું મોં બંધ કરીને કપડામાંથી દબને પછી તે કુલડીને અડાયાં છાણાંમાં ભુકી તાવ આપવાથી કુલડીની અંદરનાં બી બળી રાખ થશે. આ રાખ ૪ માસા ટાઢ પહેલાં આપવાથી તાવ અટકે.

(૬) કાળા ધંતુરાનાં પાન, નાગરવેલનાં પાન, કાળાં મરી, ત્રણેને વાટીને મરીના દાણા જેવડી ગોળાઓ કરી રાખવી. તે ગોળા ટાઢ પહેલાં અકેક બ્રમે આપવી; અને સવાર સાંજ અકેક આપવી, તેથી વિષમજ્વર અટકે.

(૭) તો. ૧ લાલ ફટકડીનો ભુકો કરીને તેમાં ૫ થી ૧૦ ભાર નગોડનાં પાનનો રસ નાંખીને તે ફટકડીની નીચે ખૂબ તાવ આપવો. નગોડનું પાણી બળી બચાવે અને ફટકડી કુલીને કોરી ખાખ

જેવી થાય ત્યારે તે ફટકડી શીશીમાં ભરી મુકવી. તે ફટકડી અકેક બળે વાંલે આપવાથી ગમે એવો ટાઢીઓ તાવ હોય તે પણ જાય.

સૂચના:—આ તાવમાં ખાંવા પીવાની પરહેજ સાદા તાવમાં ખતાવ્યા પ્રમાણે રાખવી. શરીરનો દોષ વિશેષ બગડવાથી, અથવા ખરાબ પાણી અને ખરાબ હવાથી આ તાવ આવે છે, માટે ખાન-પાન સાફ અને સ્વચ્છ રાખવું. દુધ, ચોખા ઉત્તમ પદ્ય છે. પેટ સાફ રાખવાની તજવીજ રાખવી; કોઈ પણ બોળવાળી કે અતિ ગરમ ચીજ ખાવી નહિ; પાણી ઉકાળેલું પીવું. ઝાડીવાળું કે ખરાબ બેજ-વાળી જમીનનું પાણી પીવું નહિ. એવી જગા છોડીને સારી કોરી હવામાં જવું. ખરાબ હવાપાણીની જગામાં પડી રહેવાથી તાવ ઉતરતો નથી, પણ ઉલટું જોર વધતું જાય છે. જ્યાં મચ્છર બહુ વધે ત્યાં આ તાવની હવા છે, એમ સમજવું. મચ્છરો કરડીને પણ આ તાવનું ઝેર આપણા શરીરના લોહીમાં ઉતારે છે. માટે ઘરમાંથી મચ્છરનો નીકાલ કરવાના ઉપાયો—કુણી વગેરેના—કરવા.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

તાવ સાથે ઉપદ્રવો.

તાવની સાથે ઉલટી, તરત, દાહ વગેરે સાધારણ ફરિયાદો તો હોય છે, પણ તે ફરિયાદો બહુ જોરમાં હોય અને તાવના જટિલોજ અથવા તેથી પણ વધુ ઉપદ્રવ કરે એટલે દુઃખ આપે, તે તાવના ઉપદ્રવો કહેવાય; અને તેના ઉપાયો તાવ ઉપસંત વિશેષ તે તે ઉપ-દ્રવ પ્રમાણે કરવા પડે છે. એવા તાવ સાથેના ઉપદ્રવોના થોડા ઉપાયો આ નીચે આપવામાં આવે છે:—

૧. તૃપા-તરસ.—તાવની સાથે ઘણીવાર અત્યંત પાણીનો શોષ થાય છે, તે ઉપદ્રવને તૃપા કહેવાય છે. તાવના ઉપાયો ઉપરાંત તૃપાના ઉપાયો નીચે પ્રમાણે કરવા.

૧. તાવમાં તૃપા બહુ લાગતી હોય તો પાણી ઉકાળી ઠંડુ પાડીને તેમાં સુખડ ધસીને તેનો ધસારો મેળવવો, તથા તેમાં વરિયાળીની એક પોટલી મૂકી રાખવી. આ પોટલી દરદીને ચુસાડવી તેથી તૃપા સાંત થાય છે.

૨. બરફનું પાણી વારંવાર પાવું, અથવા બરફ ચૂસવા આપવો.

૩. કાળો વાળો, વેરણ વાળો, મોથ, ખડસલીઓ, મુંઠ અને રતાંજલીને ઉકાળીને તેનું ઠંડું પાડેલું પાણી પાવું.

૪. કાળી દ્રાક્ષ અને ધાણાને પાણીમાં પલાળીને તે પાણી પાવું.

૫. દાડમનો રસ તથા પાણી, તેમાં થોડી સાકર મેળવીને તે પાણીના કોળાળા વારંવાર કરાવવા.

૬. દ્રાક્ષ અને દાડમનાં પાણીના કોમળા કરાવવા.

૭. ખડસલીયાનું પાણી કરીને પાવું.

૨. દાહ.—તાવની સાથે શરીરમાં બળતરા એટલે દાહ થતો હોય તો તેના ઉપાયો નીચે પ્રમાણે કરવા:—

૧. કાચા ચોખાના ધોવણમાં સુખડનો તથા મુંઠનો ધસારો અને મધ મેળવીને શરબત જેવું બનાવીને પાવું.

૨. ગજો તથા વાળો, તેને ઉકાળીને તેમાં થોડી પીપર અને મધ નાંખીને પાવાથી દાહ સાંત થાય છે.

૩. લીંબડાનાં કુંપળ, લીંબડાની બલ, ઠંડુ, કરીયાવુ, આ સર્વનો ઉકાળો કરીને પાવો.

૪. ગજોનો રસ અથવા ઉકાળો મધ નાંખીને પાવો.

૫. દ્રાક્ષ, પિત્તપાપડો અને આંબળાને પાણીમાં પલાળી તે પાણી પાવું.

૬. ધાણા અને સાકરનું પાણી પાવું.

૭. લીંબડાનાં પાનનો રસ શરીર ઉપર ચોપડવાથી પણ દાઢ સાંત થાય છે.

૮. બોરડીનાં લીલાં પાનને દહિં કે લીંબુની ખટાઈમાં વાટીને શરીર ઉપર ખરડ કરવો.

૯. સુખડ, સુંઠ, વાળો અને મીઠું વાટીને શરીરે ખરડ કરવો.

૧૦. ગળોનો રસ શરીર ઉપર ચોપડવો.

૧૧. ધી સોવાર ધોધને તે શરીરે ચોળવું.

૩. ઉલટી—તાવની સાથે પિત્તની ઉલટી આવે છે; માટે તાવ ઉપરાંત ઉલટીના ઉપાયો નીચે પ્રમાણે કરવા:—

૧. ગળોનો ઉકાળો-ઠંડો કરી તેમાં મધ નાંખીને પાવો.

૨. ચોખાની ધાણી અને પીંપર મધમાં ચાટવાથી ઉલટી બંધ થાય છે.

૩. ખડસલીયાનો ઉકાળો સાકર નાંખીને પાવો.

૪. આંખળાં, દ્રાક્ષ અને સાકરનું શરબત બનાવીને પાવું.

૫. લીંબડાની અંતરછાલનો ઉકાળો સાકર નાંખીને પાવો.

૬. સુખડ, વાળો, દ્રાક્ષ, મોચ, જેઠીમધ અને ધાણા, તેમાંની જે જે વસ્તુઓ મળે તેને રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તેમાં સાકર અથવા મધ નાંખીને તે પાણી પાવું.

૭. વાળો તથા સુખડ પાણીમાં પલાળી રાખીને તે પાણી જરી જરી સાકર મેળવીને વારંવાર પાવું.

૮. જરફનો કટકો મોંમાં રખાવવો અથવા નારંગી કે મીઠાં લીંબુ ચુસાડવાથી કે તેનું શરબત આપવાથી પણ પિત્તની ઉલટી બેસી જાય છે.

૯. બહુ સખ્ત ઉલટી હોય ને બેસતી ન હોય તો કાળજી આગળ રાખીને પ્લાસ્ટર મારવું.

૪. હેડકી.—તાવની સાથે હેડકી આવતી હોય તો તાવના ઉપાયો સાથે વિશેષ નીચે પ્રમાણે ઉપાયો કરવા—

૧. પીપળાની છાલની રાખ પાણીમાં પલાળી રાખતાં ઉપર આછરેલું પાણી થાય ત પાવું.

૨. આડુ કે સુંઠની કટકી મોંમાં રાખી તેનો રસ ઉતારવો.

૩. ઝાડાનો કબજો રહેતો હોય અને તેની સાથે હેડકી હોય તો કડુનો ઉકાળો પીપરના ચૂર્ણ સાથે પાવો.

૪. ક્ષેત્રી જીરું રપિયા ૦૧ બાર મધમાં ચટાડવું.

૫. રાઈની બૂકી તોષો ૦૧ અરધા રતલ પાણીમાં પલાળી ઉપરનું નીતરેલું પાણી બે ત્રણવાર યોડું યોડું પાવું.

૬. કુનીનાનો ગ્સ માકર મેળવીને પાવો.

૭. ઝેરડીયાનો જીલાબ આપવાથી પણ હેડકી બંધ થાય છે.

૮. પેટ ઉપર તેલ ચોળાવીને ગરમ પાણીનો શેક કરવો.

૫. શ્વાસ—તાવ સાથે શ્વાસ ચડી આવતો હોય તો તાવના ઉપાયો ઉપરાંત નીચે પ્રમાણે ઉપાયો કરવા:—

૧. અરકુસીનો રસ તો. ૧, તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ વાલ ૧ મેળવીને આપવું.

૨. સુંઠ, મરી અને પીપરનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચટાડવું.

૩. ભોરીંગણીનો કવાથ કરી તેમાં લીંડીપીપર વાલ ૧ મેળવીને પાવો.

૪. મોરપીછાંની પુંછડીઓની રાખ બે રતી, પીપરની બૂકી બે રતી, આ બન્ને વસ્તુઓને મધમાં મેળવીને ચટાડવાથી શ્વાસમાં સારો ફાયદો થાય છે.

૫. જવખાર વાલ ૧ થી ૨ મધમાં ચટાડવો.

૬. ભોરીંગણી, ધમાસો, કડવી ધીસોડી, કાકડાશીંગી અને કાયકળનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચટાડવું.

૭. પીપર, કાયદળ અને કાકડાશીંગીનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવીને ચટાડવું.

૮. કંઠનું ચૂર્ણ બેઆનીબાર મધ સાથે ચટાડવું.

૬. મૂર્છા:—તાવ સાથે દરદીને મૂર્છા આવી જતી હોય તો તાવના ઉપાયો ઉપરાંત મૂર્છા માટે નીચેના ઉપાયો કરવા:—

૧. આદુનો રસ નાક વાટે સુધાડવો.

૨. મધ, સીંધવ, મનશીવ અને મરી બારીક પીસીને તેનું અંજન આંખવું.

૩. કંઠનું પાણી આંખ ઉપર રેડવું.

૪. સુગંધી ધુપ, સુગંધી પુષ્પનો સુવાસ અને ઠંડો પવન મૂર્છાને મટાડી દરદીને શુદ્ધિમાં લાવે.

૭. અમૃતિ:—તાવમાં ઘણીકવાર અન્ન ઉપર રૂચિ થતી નથી અને જુદી જુદી વસ્તુઓ ખાવાની ઇચ્છા થયા કરે છે, પણ ખાવા તરફ ખરી રૂચિ થતી નથી. તેને માટે તાવ ઉપરાંત નીચેના ઉપાયો કરવા:—

૧. આદુના રસને ગરમ કરી તેમાં સીંધાલુણ નાખીને મોંમાં રાખવું.

૨. પીત્તેસનો ગર્ભ અને સીંધાલુણ મેળવીને મોંમાં રાખવું.

૩. કાળી દ્રાક્ષને મીઠું ચઢાવીને ખાવી.

૪. પીપરની બૂકી જુના ગોળમાં મેળવીને ખાવી.

૮. ખાંસી:—તાવ સાથે ખાંસી હોય તો તાવના ઉપાયો ઉપરાંત નીચે પ્રમાણે ઉપાયો કરવા:—

૧. અરુસીનો રસ અથવા ઉકાળો મધ નાંખીને પાવો.

૨. ગળાના ઉકાળામાં બહેડાનું ચૂર્ણ નાંખીને પાવું.

૩. બારંગમળ તથા સુંઠનું ચૂર્ણ બેઆનીબાર, પાણી સાથે પાવું.

૪. લીલી ભોરીંગણીનો રસ અથવા ભોરીંગણીનો ઉકાળો મધ નાખીને પાવો.

૫. કાકડાશીંગીનું ચૂર્ણ વાલ ૧ થી ૨ મધમાં મેળવીને ચાટવું.

૬. પીપરીમૂળ, બહેડાં, ખડસલીઓ, અને સુંદનું ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવું.

૭. એરંડાનું મૂળ, સુંદ, મરી, પીપર, કાકડાશીંગી, કાયદળ, ધમાસો અને કલૌંછ છર્ક, તેનું ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવું.

૮. ભોરીંગણી, ગળો અને સુંદનો ઉકાળો પીપરનું ચૂર્ણ મેળવીને પાવો.

૯. અરડુસીનાં પાન, ભોરીંગણી અને ગળોનો ઉકાળો મધ નાખીને પાવો.

૧૦. પીપર, અતિવિપ, કાકડાશીંગી અને નાગરમોથનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચટાડવું.

૯. ઝાડો.—તાવ સાથે વધારે ઝાડા થતા હોય તો તાવના ઉપાયો ઉપરાંત ઝાડા માટે નીચે પ્રમાણે ઉપાયો કરવા.—

૧. લાંબણ કસાવવી એ ઉત્તમ ઉપાય છે.

૨. ધાણા તથા સુંદનો ઉકાળો પાવો.

૩. ગળો, ઇંદ્રજવ, મોથ, કરીયાતુ, લીંમડાની અંતરજાલ, અતિવિપ અને સુંદનો ઉકાળો કરીને પાવો.

૪. સુંદ, ગળો, ઇંદ્રજવ અને મોથનો ઉકાળો કરીને પાવો.

૫. સુંદ, કણજાલ, નાગરમોથ, ગળો અને અતિવિપનો ઉકાળો કરીને પાવો.

૬. કાળીપાટ, ગળો, ખડસલીઓ, મોથ, સુંદ, કરીયાતુ અને ઇંદ્રજવનો ઉકાળો કરીને પાવો.

૭. તુલસીનાં પાંખી એકાદ રતી પાણીમાં પલાળવાં અને સવારમાં તે પાણી યોગીને પાવાથી સારો શયદો થાય છે.

૮. દ્રોનાં મૂળ વાટી તેમાં સાકર નાંખીને પાવું.

૧૦. બંધકોશ.—જાડાનો સખ્ત કબજો રહેતો હોય તો તાવ ઉપરાંત કબજાતના નીચે પ્રમાણે ઉપાયો કરવા:—

૧. જાડાનો બંધકોશ સામાન્ય હોય તો હરડે, મુંઠ અને સંચળની ફાકી આપવી.

૨. સોનામખી, મુંઠ અને સંચળનું ચૂર્ણ બે આનીબાર થી ચાર આનીબાર જેટલું પાણી સાથે આપવું.

૩. ગળો અને મુંઠના ઉકાળામાં ઝેરંડીયું તેલ ફરદીની શક્તિ પ્રમાણે રૂપિયા બે ભાર થી પાંચ ભાર સુધી આપવું.

૪. જીર્ણ જ્વરમાં જાડાનો બંધકોશ થયો હોય તો હરડે, ગરમાળો, કકુ, નસોતર અને આંબળાનો ઉકાળો કરીને પાવો.

૫. કકુ તો, ૧, ગળો તો, ૧, મુંઠ તો, ૧; તે સર્વને એક શેર પાણીમાં ઉકાળી નવટાંક પાણી રહે ત્યારે પાવું.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

ઝેરી હવાના તાવો.

મસૂરિકા એટલે કુટી નીકળનારા તાવો—બળીઆ (માતા), ઝોરી, અછબડા, ઢંટીયું, રંગીલું તથા રતવા.

એક પ્રકારની ઝેરી હવાથી આ જાતના તાવો ઘણીવાર ઝોછા વધતા બેરમાં ફાટી નીકળે છે. આ તાવો વિશેષ કરીને બાળકો ઉપર હુમલો કરે છે. આ જાતના તાવોમાં શરીરની આમડી ઉપર નાના મોટા ઘણા કે ઝીણી બરડી ઉપડે છે, અથવા આમડી લાલ થાય છે.

મસૂરિકા—માતાના વાસરા.

સમજણ:—જળીયા અથવા માતા નીકળે છે, તેને લોકો માતાના વાસરા' અથવા 'માતા આવ્યાં' એમ કહે છે. આ માતાના વાસરામાં જળીયા, ઝોરી, અજગડા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

જળીયા-માતા.

આ રોગના અટકાવ માટે જાળકોના હાથ ઉપર જે ચેપ મૂકવામાં આવે છે તે કિયાને શીતળા અથવા માતા કદાવ્યાં એમ કહેવામાં આવે છે. અંગ્રેજીમાં માતા કદાવવાની કિયાને 'વેક્સીનેશન' કહે છે, અને જળીયાના દરદને 'રેમોલ્પોક્સ' કહે છે. જળીયા બે પ્રકારના છે. એક પ્રકારમાં દાણા થોડા અને ડુટા; બીજા પ્રકારમાં દાણા આખા શરીર ઉપર ડુટી નીકળે કે અને દાણા સાથે સાથે મળી જમને જગા રહેતી નથી. જળીયાના ચિન્હો શરીરમાં પ્રવેશ થયા પછી ૧૨ કે ૧૪ દિવસે જળીયાનો તાવ, બીજા સાદા તાવની પેઠે ટાઢના ઉકળાટા, ગરમી, માથાની ખીડા, પીઠમાં દરદ તથા ઉલટી સાથે શરૂ થાય છે. વળી તેની માથે ગળામાં સોજો, યુકનો વધારો, આંખનાં પોપચાંમાં સોજો, અને શ્વાસમાં ખરાબ વાસ થઈ આવે છે. કોઈ વાર નાનાં છોકરાંએ માતાના તાવની શરૂઆતમાં તંદ્રા અને નાનાં જાળકોને આંચકી પણ થાય છે. માતાના દાણા તાવ પછી ત્રીજે દહાડે પ્રથમ મોં તથા ગરદનમાં અને પછી માથું, કપાળ, છાતી તથા છેદને પગે જણાય છે. દાણા દેખાતા પહેલાં તાવ જળીયાનો છે કે સાદો તાવ છે, તેની પુરેપુરી ખાત્રી થઈ શકતી નથી, પણ અનુભવ તથા ચામડીનો ખાસ વર્ણુ એ તાવને તરત ઓળખાવી આપે છે. જળીયાના દાણા બહાર દેખાઈ રહ્યા પછી તાવ નરમ પડે છે, પણ દાણા પાકીને બરાબ છે ત્યારે ફરી તાવ જોરથી હુમલો કરે છે. દાણા આશરે દશમે દિવસે ડુટીને પછી બીગડાં

વળવા માંડે છે, જે ઘણું કરીને ચૈદમે દિવસે ખરી પડે છે. દાણાનાં લાલ ચાકાં થઇ રહે છે, તે વખત જતાં અદસ્ય થાય છે. સખ્ત હુમલામાં જ્યારે બળીયાના દાણા અંદરની ખરી ચામડીમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેના કાઠા (ઘાખા) જતા નથી, એટલુંજ નહિ પણ સખ્ત મરજમાં જે યોગ્ય ઉપચાર થતો નથી તો દરદી પોતાની આંખો તથા કાનની ઇંદ્રિ બોધ બેસે છે.

ઉપાય.—બળીયાના સખ્ત હુમલામાં આપું શરીર કમકમી જાય છે અને ગંધાઇ ઉઠે છે, તે વખતે દરદીને આરામ મળે, ચેપ ઝાંછો થાય અને જખમ ઉઠા ન જાય એવા ઉપાયો કરવા.

૧. વાદળી અથવા એવુંજ નરમ કપડું લઇ નવશેકા પાણીમાં બોળીને વારંવાર બળીયાના બાએલા પોપડાં ઉપર દાખવું જેથી બળીયા નરમ પડે, ચેપ ઝાંછો થાય અને ચોખખાઇ રહે.

૨. ગળામાં સોજે અને દરદ થઈ આવેલ હોય તો દરદીને કાંઈ વગેરે ગરમ ગરમ પ્રવાહી પાવાં અથવા આંબળાં તથા મહુડાંને ઉકાળી મધ નાંખી કાગળા કરાવવા.

૩. બળીયાને ગરમ પાણીથી કે પીંપળો, વડ, ઉંખરો, પારસ-પીંપળો અને પીંપર એમાંની જેટલાં ઝાડની છાલ મળે તેટલી લઇને તે છાલના ઉકાળાથી ધોવા.

૪. આંખો વીંચાઈ ગઈ હોય તો મહુડાના અથવા ત્રિકળાના અથવા સાદા ગરમ પાણીથી આંખો ધોવી તથા શેક કરવો.

૫. આંખમાં જખમને લીધે બળતરા થતી હોય તો આંખમાં દીવેલનું ટીપું નાંખવું, અને પ્રભુ પડેલ હોય તો મહુડાં, આંબળાં, હરડે, બેડાં, દારૂળદર, કમળ, વાળો, લોદર તથા મજાક તેના લેપ આંખ ઉપર કરવો, અથવા તેનાં પાણાનાં ટીપાં નાંખવાં. જેટલી વસ્તુ મળી શકે તેનો ઉપયોગ કરવો.

૬. જો સખ્ત ઝાંખડાં હોય, કાળાં હોય અને ખરાબ વાસ મારતાં હોય તો ધઉના આટાની કે કોયલાના ભુકાની પોટીસ મારની.

૭. શરીરને સાફ કર્યા પછી લીંબોળીનું તેલ, દીવેલ તેલ અથવા ધૂપેલ તેલ ચોપડવું.

૮. મોંના ચહેરા ઉપર તપખીર અથવા રાંખજીર અથવા જસ-તના ફુલની ભુકી છાંટવી.

૯. મજીક, વડની છાલ, પીંપરની છાલ, સરસડાની છાલ અને ઉંખરાની છાલ વાટીને લેપ કરવો.

૧૦. લીંબડાની અંતરછાલ, ખડસલીઆ, કાળીપાટ, પટોળ, સુખડ, રતાંજલી, વાળો, કડુ, આંબળાં, અરડુસી તથા રાતો ધમામો તેને વાટી સાકર મેળવી તેનું પાણી કરી રાખવું અને તેમાંથી થોડું થોડું પાવું. તેથી દાહ, તાવ વિગેરે સાંત પડે છે.

૧૧. દાણા બહાર નીકળીને ફરી પાછા અંદર સમાતા જણાય તો કાંચનારના ઝાડની છાલના 'કવાથમાં મોઢીઆવળનું' થોડું ચૂર્ણ મેળવી પાવાથી દાણા પાછા બહાર આવે છે.

૧૨. મોઢામાં તથા ગળામાં વ્રુણ એટલે ધારાં પડ્યાં હોય તો આંબળાં તથા જેહીમધનો ઉકાળો કરી મધ નાંખી કોમળા કરાવવા.

૧૩. યેગી નામના ખડ ધાન્યના દાણા થાય છે તે તથા જેહી-મધને વાટી તેનું પાણી કરી આંખો ઉપર સીંચવાથી આંખોનો ખયાવ થાય છે.

૧૪. આ દરદમાં બાળકને દસ્ત થઈ જાય તો મસુર તથા મોતી વાટીને પાચાં.

૧૫. અરડુમીનાં પાન, કરીયાતુ, હરડે, બેડાં, આંબળાં, જનાસો, પટોળ અને લીમડાની છાલનો ઉકાળો મધ નાંખીને પાવો.

૧૬. જેહીમધ, હરડે, બેડાં, આંબળાં, પીતુડી, દારહળદર,

પદાર્થો આપતાં સાવચેતી રાખવી. દરદ મટ્યા પછી કુટલોક વખત સુધી ઠંડા ઉપચારો તથા ઠંડાં ખાનપાન આપવાં અને ખોરાક તરીકે દુધનો વિશેષ ઉપયોગ કરવો; માતા તથા ઝોરીમાં લોકોના માનવા પ્રભાવે દરદોનો ઉપાય કરવો નહિ; પણ તે ઠીક નથી. વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં તેના ઉપાયો બતાવેલા છે, અને એ કે દરદ અશ્વિને તેના ઉપાયો કરવાની આજ્ઞા આપેલ છે.

ઝોરી-ગોખરૂ.

આ દરદને અંગ્રેજીમાં ' મીસલ્સ ' કહે છે. ઝોરીનું વિષ શરીરમાં દાખલ થયા પછી બારથી ચૈદ દહાડે પ્રકટ થાય છે. શરૂઆતમાં માથામાં શરદી અને ટાંઠની ચમકી દેખાય છે. આંખમાંથી તથા નાકમાંથી પાણી ઝરવું, મોં ઉપર રાતાં ધાળાં અને ખાંસી, એ ખીન્ન વિશેષ લક્ષણો છે. ચોથે દહાડે ગરદન ઉપર કાન પછવાડે અને કપાળે દાણા દેખાય છે. બે ત્રણ દિવસ સુધી તેનું જોર રહે છે ને પછી નરમ પડે છે. દાણા નાના, રાતા હોય છે, કદમાં વધે છે અને અનિયમિત પ્રકારના હોય છે. ઝોરીમાં વધારે ભય બરેલાં લક્ષણ થાય તો તે ખાંસી તથા ફેફસાનો સોજો છે, એમ સમજવું. કાન પાકી આવે, કાનમાં દરદ થાય, અથવા આંખો ઉઘી એ લક્ષણ ઝોરીનાં હોય છે. નખળાં બાળકોના શુભ ભાગો ક્રમક્રમે તો તેમાંથી ભાગ્યેજ બચાવ થાય છે.

ઉપાય.—૧. જ્યારે આ રોગનો પવન ચાલતો હોય ત્યારે બાળકને જરા શરદી થાય અથવા તાવ આવે કે તેને ધરના એકાન્ત ભાગમાં પથારીમાં લેવું. શરીર ઉપર પવન કે ટાંઠ લાગવા દેવાં નહિ. કદ થવા દેવો નહિ; કેમકે તાવમાં કદ થાય છે તો ભય-બરેલી સ્થિતિ થાય છે. એવું થાય ત્યારે બાલકના ઉપચારમાં બતાવેલા સસણીના ઉપચારો કરવા.

૨. બાલકના કાનમાં દરદ થતું હોય કે પરં આવતું હોય તેના પર લક્ષ રાખવું. રેચક દવાઓ આપવી નહિ, કેમકે ઝોરી પછી ઝાડો રહી જાય છે તે મટવો કઠણ થાય છે.

૩. બળીયાના ઉપાયો આપ્યા છે તે પૈકી ખાવા પીવાની દવાઓ જરૂર પડે તો આપવી.

૪. ઝોરીની ગરમીને લીધે બાળક વારંવાર પાણી માગે છે, તો કાળી દ્રાક્ષ તથા ધાણાનું તૈયાર કરેલું પાણી આપ્યા કરવું.

અછળડા.

આ દરદ નાનાં બચ્ચાંને તથા છોકરાંને થાય છે. આ દરદ એવું નરમ આકારમાં હોય છે કે ધણી વાર અછળડા ઉઠ્યા છે, એવું માન્ય પણ પડતું નથી. એક દિવસ જરા જરા તાવ આવ્યા પછી ખીજે દિવસ છાતી, પીઠ તથા ખભાપર નાના રાતા દાણા દેખાય છે. વારંવાર આ દાણા જોરમાં ઉપડે છે, ત્યારે કદમાં મોટા, ચપટા, અને અંદર દુધ જેવી રસીવાળા હોય છે. તે દાણા છુટા સૂકાઈ બીંગડાં વળીને ખરી પડે છે. ચાર પાંચ દિવસ સુધી અછળડાના દાણા કૂટ્યા કરે છે અને એકંદરે ૨ થી ૩ આકવાડિયાં સુધી દરદ ચાલે છે. આ દરદમાં કાંઈ પણ ઉપાય કરવાની જરૂર નથી. તે તેની મેળે શાંત થાય છે.

ડુંટીયું તથા રંગીલું.

આ દરદો પણ ઝેરી બગડેલી હવાના ઉપદ્રવો છે. તે વારંવાર દેખાતા નથી. આ દેશમાં સંવત ૧૯૬૮ માં તે દરદ મોટા જોરથી ફાટી નીકળ્યું હતું. તે પછી સંવત ૧૯૬૯ માં પણ તે દરદ મુજરાતમાં ધણા જોરથી ચાલ્યું હતું. અંગ્રેજી વૈદકમાં જેને ‘ડેંગ્યુ શીવર’ કહે છે, તેજ આ દરદ હશે.

આ દરદમાં પ્રથમ તાવ ચડી આવે છે, તે તાવ ૧૦૩ થી ૧૫ ડિગ્રી સુધી ચડે છે અને ઝાઝામાં ઝાઝા ૩ અને વધુમાં વધુ

૭ દિવસ સુધી રહે છે, અને તાવ ઉતરે છે કે આખા શરીરે ખસ-ખસ જેવડી ફાસ્લીઓ નીકળે છે અને શરીર-સૂતું થાય છે. આ ફાસ્લીઓ તથા સૂતક પણ બે ત્રણ દિવસમાં સમી જાય છે. આ દરદમાં શરીર આખું ફુખે છે અને સાંધા રહી જાય છે, તેથી તેને કેટલાક પ્રાંતમાં 'ફુંટીયું' કહે છે. કાઠીયાવાડમાં કોલેરાના દરદને 'ફુંટીયું' કહે છે. ભરૂચ જિલ્લામાં આ દરદને 'ફુંટીયું' કહે છે. 'રંગીલું' તથા 'ફુંટીયું' એ નામ એકજ દરદનાં છે, એમ પણ મત છે અને કેટલાક કહે છે કે તે બંને પ્રકાર જુદા છે.

ઉપાય.—૧. આ દરદમાં ઠંડ, વાયુ, તથા રક્તદોષ હોવાથી તાવ અને આમવાત એ બે દરદના ઉપાયો કરવા.

૨. દારૂડીનાં બી વાલ ૨ અને કુલાવેલ દટકડી વાલ ૧ તેની ૩ પડીકી કરીને પાણીમાં વાટીને પાવાથી આરામ આવી જાય છે.

૩. બનફશા, નીલોફર, શાથરા, ઉનાળ, પીતપાપડો, ગાજખાન, મજ્જા, ત્રિફલા, તે સર્વનું ચૂર્ણ બનાવીને બે ટંક અરધો અરધો તોલો પાણીમાં પાવું.

૪. સુરતના વૈધ તીલકચંદ તારાચંદ પોતાના ખાસ અનુભવથી જણાવે છે, આ ફુંટીયાના દરદીને બે ત્રણ રૂપિયાભાર ઠંડા પાણીમાં ૧ લીંબુ નીચોવીને પાવું. એવી રીતે દિવસમાં બે ત્રણ લીંબુ પાવાં; તેથી ફુખતા સાંધા જલદી મટે છે ને દરદીને આરામ આવી જાય છે. તાવની સાથેજ લીંબુનો ઉપયોગ કરવા માંડવો, તેમાં ડરવું નહિ.

૫. ઉપર પ્રમાણે આ દરદમાં લીંબુ અનુકુળ આવે છે, માટે દરદીને ખાવામાં પણ લીવી દ્રાક્ષ, સંતરાં, નારંગી, અને નાસ વગેરે લીલો મેવો આપવો. બીજું કાંઈ આપવું નહિ.

૬. આ સાથે સોડા કે સાજખાર ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર વાલ પાવો.

૭. સુંઠ અને સુદશન ઉકાળીને તેની ચા આપવી.

રતવા.

સમજાવ્યું.—વિરૂદ્ધ આહારથી શરીરનું લોહી બગડીને રતવા થાય છે, તેમજ સસ્ત્રનો જખમ, ઝેર અથવા ઝેરી જનાવરના ડખથી, દાતવડે થયેલ જખમથી, અથવા જખમ ઉપર રતવાના ચેપનો સ્પર્શ થવાથી આગતુક એટલે બહારનો રતવા થાય છે ખરાબ ઝેરી હવા, મધુપ્રમેહ વગેરે વ્યાધિ ઇત્યાદિ કારણોથી જે લોકોની તંદુરસ્તી બગડેલી હોય છે, તેમના ઉપર આ મરજ હુમલો કરે છે

આર્યવૈદકમા આ દરદનું નામ 'વિસર્પ' છે અગ્રેજીમા

રતવા એ આમડીનો વરમ છે તે એક જગ્યાથી બીજી જગ્યાએ ફેલાય છે, તેથી તેને વા કહેવામા આવે છે આ દરદમા તાવ આવે છે ને તેની સાથે આમડી લાલ થઇ જાય છે, હાથને ગરમ લાગે છે ને અદર તણુખ મારે છે પ્રથમ ટાઢની કપારી, તાવના ઉકળાટા અને પછી મદાગ્નિ, તૃપા અને તાવ એ તેના આરબના ચિન્હો છે પેસાળ લાલ ઉતરે છે, નાડી જલદ ચાલે છે, તેની સાથે કનચિત્ત ડનટી અને બ્રમ થાય છે, તેથી દરદી બડબડે છે ને તોરાન કરે છે. આવા ચિન્હો થયા પછી બીજે કે ત્રીજે દિવસે શરીરના કોઇ ભાગમા રતવા દેખાય છે, દાહ સાથે લાન સોજે થઇ આવે છે આગતુક એટલે બહારના કારણનો રતવા કળથીના દાણા જેવા ફોલ્લાઓથી ગરૂ થાય છે, તેના સાથે રૂધિર કાળુ, સોજે, તાવ અને દાહ બહુ હોય છે ઉપરની તન્યામા રતવા થયો હોય તો ઉપરના ઉપચારથી શાત થાય છે, પણ જો તેનું વિષ ઉંડુ ગયું હોય છે તો તે રતવા મુજબ ભયકર રૂપ પાડે છે, પાકે છે, ફોલ્લા થઇ પુટે છે, સોજે ધણો થાય છે, વેદના બેહદ વધે છે, દરદીની સક્તિ કમી થાય છે, નખને એ જગ્યાએ અને વખતે ધણી જગ્યાએ મો કરી મોહીને તેમથી માસના કટકા નિમ્જે છે, અદરનો બાગ ખવાતો જાય છે

અને છેવટ હાડકાં સુધી પહોંચે છે તો દરદીનો ખ્યાલ થતાં બહુ મુશ્કેલી પડે છે. ગળામાં થયેલો રતવા વધારે ભય બરેલો છે. મગજ સુધી પહોંચેલો રતવા મરણ નીપજાવે છે.

ઉપાયો-૧. રતવાનાં લક્ષણો પ્રગટ થાય કે દરદીને એક હલકો જીલાખ આપી દેવો. જીલાખમાં ઝેરંડીયું આપવું.

૨. રતવાવાળા સોજા ઉપર નવશેકા પાણીમાં બોળેલ સફેદ સાડું કપડું કે લીંટ મુકી તેના પર રેશમી કપડાનો કટકો તેલમાં બોળાને લાંકી દેવો.

૩. અગરનો કે રતાંજલીનો લેપ કરવો.

૪. કમળનાં ફુલનો અને પાનનો લેપ કરવો.

૫. સુગંધી વાળો, રતાંજલી, રતવેલીયો એવી સુગંધીદાર હંડી દવાઓને હંડા પાણીમાં કે જીલાખજળમાં વાટીને સોજવાળા લાલ ચામડી ઉપર લેપ કરવો. તે લેપ બીનામુકો કર્યા કરવો, એટલે મુકાવા દેવો નહિ.

૬. રાતી મુખડનો લેપ કરવો, અથવા વાળો તથા મુખડનો લેપ કરવો.

૭. ગેરૂ પાણીમાં વાટી બીનામુકો લેપ મારવો.

૮. રતવાનો મોજો ફેલાતો અટકાવવા માટે ગરમ પાણીથી ઘોષ ભોંય ફેરી કરીને લાલ ભોંની આસપાસ રસકપુરના પાણીની લીટી કરવી, એટલે તે આગળ ફેલાશે નહિ.

૯. શંખજીરૂ ચોપડવું અથવા લીંજડાનાં પાન કે આંબલીનાં પાન બાફી ચોપડવાં.

૧૦. પીંપળો, પારસપીંપળો, વડ, ઉંજરો અને પીંપરની છાલ, તેમાંથી જે ઝાડની મળે તેની છાલનો ઉકાળો કરી રતવાના સે ઉપર તે પાણીની ધાર કરી અને બીના કપડાનો પાટો મારો.

૧૧. ગળોનો રસ ચોપડવો તેમજ પાવો.

૧૨. જોડીમધનો ઉકાળો ચોપડવો અને પાવો.

૧૩. સો વાર ધોયેલ ઘી ચોપડવું.

૧૪. જો સોજો બેસી ન જતાં પાક ઉપર આવે તો ઘઉંની પોટીસ મારવી અને ખસખસના ડોડા ઉકાળાને ગરમ પાણીથી શેક કરવો.

૧૫. પોલ્ટીસ બાંધવાથી કુટે તો તેને નં. ૧૦ માં ખતાવેલ ઉકાળાથી ઘોષ નાંખવું અને રાખજીરા અને બોદારની જુકી રૂઝ લાવવા માટે દાખવી.

૧૬. કરીઆતુ, અરડુસીનાં પાન, કડુ, કડવાં પરવળ, ત્રિફલા, રતાંજલી તથા લીંબડાની છાલ, એ સર્વેનો ઉકાળો કરીને ફેટલાક ટંક પીવાથી રતવામાં સારો ફાયદો કરે છે.

૧૭. ધમાસો, પીતપાપડો, ગળો અને મુક એને રાત્રે પલાળી રાખી સવારે વાટી કદક કરી પાવું.

૧૮. રતવેલીઓ, કાળો હંસરાજ, દુધીઓ હેમકંદ, સોનાગેર, ચણકબાબ, સુખાડ, વાળો, વગેરે જોટલી મળે તેટલી ચીજોનો ઉકાળો કરી પાવો.

સૂચના.—આ દરદમાં લોહી સુધારનારી દવાઓ તાવનું જોર નરમ પડ્યા પછી આપવી. ખોરાક તદ્દન સાદો આપવો; દુધ ભાતનું પથ્ય ઉત્તમ છે. ખાચનશક્તિ સારી હોય તો ઘઉંની રોટલી કે પુરી આપાય. ગરમ, ખાટા તથા બહુ ખારા પદાર્થો તદ્દન બંધ કરવા.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

અર્થીજ્વર-પ્લેગ.

સમજણ.—આ દરદમાં સાથળના મૂળમાં, બગલમાં, કે ખીજ સાંધાઓમાં ગાંઠ નીકળે છે, તેથી તેને ‘અર્થીજ્વર’ કહેવામાં આવેલ છે. અંગ્રેજીમાં પણ એજ કારણથી તેને ‘બ્યૂબોનિક પ્લેગ’ કહેલ છે. લોકોમાં સામાન્ય રીતે તે રોગ ‘પ્લેગ’ નામથી ઓળખાય છે. આ રોગ લગભગ ૧૫-૨૦ વર્ષથી આપણા દેશમાં વિશેષરૂપથી ફેલાયો છે. આ બયંકર રોગના ઉપાયોની શોધ માટે રાજ તથા પ્રજાએ અનેક પ્રકારના પરિશ્રમો કર્યા છે, છતાં અત્યાર સુધી તેનો ચોક્કસ ઉપાય મળી આવ્યો નથી; તેમ છતાં આ રોગને માટે જે કેટલાક અનુભવવા યોગ્ય સહેલા ઉપાયો જણાયા છે તે અત્રે આપીશું. આપેલા ઉપાયોમાંથી કેટલાક અસરકારક છે, છતાં તે ઉપાયોને માટે વધારે ખાત્રી આપી શકાય તેમ નથી.

આ રોગની હિપતિનાં કારણો વિષે મતભેદ છે, છતાં એટલું તો સ્વિકારવું જોઈએ કે એક પ્રકારનું વિષ અથવા વિષારી જન્તુઓ એ તેનું કારણ છે.

આ રોગ જેને થાય છે તેના ગળમાં, કાખમાં કે સાથળના મૂળમાં બદના જેવી ગાંઠ નીકળે છે; અને સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણોવાળો બયંકર તાવ આવે છે. કોઈ વખત ગાંઠ નિકળતી પણ નથી. આ રોગના મુદા જુદા પ્રકારો વિદ્વાનો કહે છે, પણ તેના વિષે ચોક્કસ નિર્ણય થયેલો જણવામાં નથી. પ્રથમ ગાંઠ થઈ આવ્યા પછી તાવ લાગુ પડે છે. વળી કેટલાક દરદીઓને પ્રથમ તાવ આવ્યા પછી ગાંઠ દેખાય છે. દરદીની કમ્મર, હાથ અને પગ વગેરે અંગો તૂટે છે.

રોગી બડબડવા લાગે છે, મોં તથા આંખો લાલ થાય છે, શ્વેત મેલી તથા કોરી થાય છે અને તરસ વધારે લાગે છે.

પ્લેગથી બચવાના સામાન્ય ઉપાયો.—આ રોગ સ્પર્શ-જન્ય નથી એટલે એક માણસના સ્પર્શથી બીજા માણસને થાય છે, ઝોમ નથી, પણ તે ચેપી છે, એટલે તેના જંતુઓ મકાનમાં, ખાવાની વસ્તુઓમાં અને વસ્ત્રો વગેરેમાં પ્રસરે છે જેથી તે તરત ફેલાય છે, તેથી પ્લેગના રોગી મનુષ્યની વાપરેલી કોઈ વસ્તુનો ઉપયોગ કરવો નહિ. પ્લેગને લોકો અસાધ્ય માને છે, તેમાં બીજા કારણો કરતાં ભય એ એક પ્રબળ કારણ છે. તેથી વિશેષ ભય નહિ રાખવો અને પ્લેગના જંતુઓને શરીરમાં પ્રવેશ કરવાનાં જે દારો છે તે બાધી લઇને સાવધાની રાખવી. પ્લેગના જંતુઓ માણસના શરીરમાં જુદી જુદી રીતે પ્રવેશ કરે છે. માટે પ્લેગ ચાલતો હોય ત્યારે પ્લેગના રોગીનો આસ નહિ લેવો, ઉગાડે પગે નાહ ચાલવું, શરીરના કોઈ અંગ ઉપર ધા પડ્યો હોય તો તેને બંધ કરવો; ઉંદર, ચાંચક વગેરે જંતુઓથી દૂર રહેવું. દરદીને ખુશ્કી હવામાં લઈ જવો, તેની પાસે બહારના માણસોને આવવા દેવા નહિ, કારણકે તેમ કરવાથી આસોઆસની હવા ઉલટી વધારે બગડે છે. દરદીના મળમૂત્રાદિને બહુજ દૂર નખાવવાં; જંતુનાશક વસ્તુઓ—કૃણીયુનો, કોલસાનો ભૂકો, છાણાની રાખ, શીનાઈલ, ગેમૂત્ર વગેરે છંટાવવાં. દરદીના ખાટલાની આસપાસમાં સુગંધી ધુપ કરાવવો. વધારે તાવ અને માથામાં ધણું દરદ હોય તો ઠંડક કરવી, માથા ઉપર બરફની પોટલી મૂકવી, તાવની ગરમી ઝોછી કરવા માટે ગરમ પાણીમાં વાદળા બોળીને શરીર ફેરવવી.

ઉપાય.—૧. જંતુનાશક અને જ્વરદર ઉપાયો કરવા. લોહીમાં આ દરદના જંતુઓ જેમ વધારે જાય તેમ ભય વધારે, માટે તાબડ-તોબ ઉપાયો કરવા.

૨. ડાકટરો આ દરદમાં ખાંડી આપવાની બઝામણ કરે છે; કેટલાક ડાકટરો કાર્બોલિક એસીડનાં યોડાં યોડાં ટીપાં આપવાની તેમજ કેટલાક અનુભવીઓ ટીફ્ચર આયોડીનનાં યોડાં યોડાં ટીપાં પાવાની બઝામણ કરે છે. જંતુઓને મારવા, એ આ ઉપાયોનો મુખ્ય હેતુ છે. દેશી લોકો આ દરદ માટે લીંબડાની તારીફ કરે છે. લીંબડાનાં પાનનો ઉકાળો પાવો તથા પાવની પોટીસ ગાંઠ ઉપર બાંધવી.

૩. જંતુહર દવાઓની સાથે પેટ સાફ લાવનારી દવાઓ પણ આપવી,

૪. કહું તોલા ૨, કરિયાતુ તોલા ૨, ખીલીની છાલ તોલા ૨, ખડસલીઓ તોલા ૨, દ્રાક્ષ તોલા ૨, સોનામુખી તોલા ૨, મોથ તોલા ૨, આ વસ્તુઓને ત્રણ શેર પાણી સાથે ઉકાળવી. જ્યારે એક અઢમાંશ પાણી રહે ત્યારે તેમાંથી બે બે તોલા ઉકાળો ચાર ચાર કલાકે પાવો.

૫. હીમજ અથવા હરડે, નાગરમોથ, ધાણા, રતાંજલી, પદમક, અરુક્મીનાં પાન, ઉદ્રિજવ, વાળો, ગળો, ગરમાગાનો ગોળ, કાલીપાટ, મુંઠ અને કહું, આ સર્વને સમાન ભાગે લઘ અધકચરાં કરી કવાથ કરી તેમાંથી ત્રણ ચાર રૂપિયાભાર લઈને શેર દોઢશેર પાણીમાં ઉકાળવું; જ્યારે નવટાંક પાણી રહે ત્યારે પીંપરનું ચૂર્ણ વાલ ૧ થી ૨ જેટલું મેળવીને સવાર સાંજ આપવું.

૬. હરડાં, બેડાં, આંબળાં, નાગરમોથ, દેવદાર, ઉંદરકાની, સરગવાનાં મૂળની છાલ, તેના ઉકાળામાં પીંપર તથા વાવડીંગનું ચૂર્ણ નાંખીને આપવું; અથવા લીંબડાની અંતરછાલ, કાળીજીરી, વાવડીંગ, વગેરે કૃમીદન દવાઓ નાંખીને આપવાથી ફાયદો થાય છે.

૭. હરડાં, બેડાં, આંબળાં, એ ત્રણેનું ચૂર્ણ પા તોલો, બે આની ભાર ગુગળ, પીંપર બે વાલ, આ સર્વને એકત્ર કરી દર ટકે મધમાં ચટાડવું.

૮. દરદીને પ્રથમ ગરમ કરી ઠંડુ પાડેલું પાણી જ પીવરાવવું. કદ-પ્રધાન પ્રકૃતિવાળા રોગીને સિયાળાના દિવસોમાં મુંઠ નાખીને ઉતું કરેલું પાણી આપવું. જ્યારે હવા જગડેલી હોય ત્યારે થોડી સુંઠ તથા તુલસીનાં પાદડાં નાંખી ગરમ કરેલા પાણીને ઠંડુ પાડી તે પાણી રોગીને પીવરાવવું. પ્રકૃતિ સારી હોય તોપણ તે પીવું લાભકારી છે.

ખહારના ઉપાયો—૧. લીંબડાનાં બાફેલાં પાન તથા મીઠું ખદખદાવીને તેની ગાંઠ ઉપર પોટીસ મારવી.

૨. ડુંગળી બાંસીને તેમાં હિંગળો બમરાવીને ગાંઠ ઉપર મૂકવી.

૩. બીલામું કાપીને તેના રસનો ગાંઠ ઉપર લેપ કરવો.

૪. ગાંઠ ઉપર ચોરનું છીર મારવું.

૫. કળાયુનો અને મધ મેળવી તેને ગાંઠ ઉપર લગાવી ઉપ-રથી ૩ દાખવું.

૬. કપાસીઆ વાટી દુધમાં ખદખદાવી તેની પોટીસ ગાંઠ ઉપર બાંધી અને તેના ઉપર લીંબડાનાં પાન બાંધી પાટો બાંધવો.

૭. અફીણનો ઘાટો કસુંબો ગાંઠ ઉપર ચોપડીને તેના ઉપર આકડાવું છીર મારવું અને તેના ઉપર બાફેલી ડુંગળી બાંધીને શેક કરવાથી ગાંઠ ફાટે છે.

૮. શસ્ત્રદેહ પાસે શસ્ત્રવડે ગાંઠ ફેડાવી નાંખવી.

૯. ટીફ્ટર આથોડીન વારંવાર લગાડવું.

૧૦. સુંઠ, સરસવ, સાટોડીનાં મૂળ, સરગવાની છાલ અને દેવ-દારને છાશમાં વાટીને લેપ કરવો.

૧૧. અનુભવીઓના અભિપ્રાયથી જળો મૂકાવવી.

૧૨. ડાંબ દેવાથી પણ ગાંઠ જલદી શમી જાય છે.

૧૩. ઘોડાકુનની તાજી ગાંઠ પાણીમાં ઘસીને ગાંઠના બધા સોળ ઉપર ચોપડવી. તે લેપથી બધો સોળો ઝેક સ્થાનમાં આવે છે. પછી

ફાટે છે. ફાટ્યા પછી પશુ મોં ઉપર ઘડની પોટીસ મૂકવી, પશુ આ-સપાસના ભાગો ઉપર મૂળાંતું ઘસીને ચોપડવું.

૧૪. ડાંબ દીધા પછી બગતરા ચાન્ત થાય ત્યારે ઇસિસ, કોડીઆ લોખાન, એળાંયો અને બરાસકપુર એ ચારેને પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. લેપ ઉપર ૩ની જાડી ગાદી મૂકવી. ત્રીજો દિવસે લેપ ઉખેડવો. ૫૩ નિકળા ગયા પછી તેના ચાંદ્ર ઉપર સંખજીં છાંટવું.

૧૫. ગાંઠ ઉપર આઠડાંતું દુધ લગાડવું અને એકવાર સુકાય તો બીજીવાર, એમ તેનો વારંવાર લેપ કરવો; એક એક ઠલાકને અંતરે એવી રીતે લેપ કરવાથી ગાંઠ ફાટી જતાં તેમાંથી ૫૩ પાચ નિકળા જાય છે.

૧૬. ગાંઠને ઠેકાણે આમડીમાં છરીથી છેદ કરી તે ઉપર તમા-કુનાં પાંદડાં બાંધી શેક કરવો.

૧૬. ગાંઠને ઠેકાણે કાપ મારી તેના ઉપર લસણ, રાધ તથા ચિત્રકમૂળ સમાન ભાગે લઈ પાણીમાં ઘુટી લેપ કરવો અને ઉપર રાધનો લેપ કરવો.

૧૭. હળદરનો અરધો કટકો અગ્નિમાં ગરમ કરી તેનાથી ગાંઠને ડાંબીને ઉપરથી લીંબડાનાં પાન તથા ગુગળને વાટી બે દિવસ સુધી તેનો લેપ ગાંઠ ઉપર બાંધવો.

૧૮. ગોળમાં થોડુંક પાણી મેળવી તેને પાતળું કરી ગાંઠપર લગાડવું. અને લોઢાના કચડાને આગમાં તપાવી તે વડે તેના ઉપર ડામ દેવો; અને તેના ઉપર લીંબડાનાં પાંદડાં અને ગુગળ વાટીને બાંધવાં.

૧૮. બીલામાતું તેલ ચોપડી ઉપરથી ચુનો, પાપડખાર, હાંગળો, મોચરસ અને હુંગળીનો રસ એ સર્વને વાટી મધની સાથે મેળવી ગાંઠ ઉપર લગાડવું અને ઉપરથી ૩ ચોટાડી દેવું.

૧૯. ગાંઠને ચીરી તેમાં હળદર તથા બીલામાંને સાથે વાટી ગરમ કરી ભરી દેવાં.

૨૦. રાઇ, મેથી, બીલામાં, આકડો અને ચંપાની છાલને પાણીમાં વાટી તેનો શેષ કરવો અથવા આકડાનું દૂધ, ચૂનો, સીંધાલુણ, શુગળ, ઝેળાચો, શુંદર, હળદર, કરમદીની જડ, ઇત્યાદિ વસ્તુઓમાંથી જેટલી વસ્તુઓ મળી શકે તેઓને પાણીમાં પકારી તેમનો શેષ કરવો.

આ સર્વ ઉપાયો જુદા જુદા ઉપાય કરનારાઓએ બહાર પાડ્યા છે. તેમાંથી કયો ઉપાય ટેલો કારગત કરે છે, તેની કાંઈ પણ ખાતરી અપાય તેમ નથી.

સૂચના—પ્લેગ થાય કે દરદીને ખુશી હવામાં-જંગલમાં લઇ જવો, એ તેને બચાવવાનો એક સારો ઉપાય છે, અને દરદીની સારવાર કરનારાઓની પણ તેમાં વિશેષ સલામતી છે. પ્લેગનો તાવ એ સન્નિપાત ત્રિદોષજ્વર છે, માટે ભયંકર સન્નિપાતજ્વરની જેટલી સંભાળ રાખવી તેના કરતાં પણ આ દરદીની વધારે સંભાળ રાખવી, કેમકે દરદી જલદી દરદમાં પેસતો જાય છે. તેના સરીરનું બોલી પ્લેગના જંતુઓથી ચોખું થાય, એવાં ઉપાયો જલદી લાગુ કરવા. ખોરાકમાં દુધની કાંઈ કે મગના ઓસામણ સિવાય કાંઈ અપાય નહિ.

મકરણ ૩૩ મું.

વિસૂચિકા-કોલેરા-કોગળીયું.

સમજણ—આર્યવેદકમાં - જે રોગને ‘વિસૂચિકા’ કહે છે, તેને અંગ્રેજ વેદકમાં ‘કોલેરા’ કહે છે. દેશી ભાષાઓમાં પણ ‘કોલેરા’ નામ ૩૬ થઇ ગયેલ છે. આ રોગ મહામારી અને કોગળીઆના નામથી

પણ પ્રસિદ્ધ છે. ઉત્તર હિંદમાં તેને 'હેમ' કહે છે. આ રોગનો હુમલો ઓછી જીવનશક્તિવાળાઓ ઉપર તરત થાય છે. માદક પદાર્થોના વ્યસન વગેરેથી મગજના તંતુઓ નિર્બળ પડી જાય છે, અધિક પરિશ્રમ અને લાંબી મુસાફરી કરવાથી માણસ અચકત થઈ જાય છે, અધિક માણસોની બીડમાં મુલા-એસવાથી જીવનશક્તિ ઓછી થાય છે, રહેવાનું મકાન બીનાશ અને ભેજવાળું હોય છે, તેમજ ખાવાપીવાનાં પદાર્થો પૂર્ણ અને પૌષ્ટિક તત્ત્વવાળાં મળતાં નથી. આવી સ્થિતિનાં મનુષ્યોમાં આ રોગ વિશેષ જોર કરે છે. આર્યવેદક-સાત્ત્વકારોએ આ રોગને જઠરાગ્નિનો એક વિકાર એટલે અજીર્ણ ગણેલ છે; અને ખરી રીતે જોતાં એમજ છે; કારણકે તેનાં સર્વ લક્ષણો અને ઉપાયો પણ અજીર્ણનાજ હોય છે. પણ આ રોગ કેવળ અજીર્ણથીજ થતો નથી. ખરાબ હવા ને ખરાબ પાણી આ રોગનું પ્રાથમિક કારણ છે બહારની ઝેરી હવા કે પાણી મારફત કોલેરાનું વિષ શરીરમાં પ્રવેશ કરી અજીર્ણને ઉત્પન્ન કરે છે. અને ખીજા કાઠી નિકળનારા રોગોની પેઠે જે માણસોનાં શરીર આવા ઝેરી અને ચેપી રોગની હવાને શ્લેષ્મ કરવાને લાયક થયેલાં હોય છે, તેમને વિશેષ લાગુ પડે છે. આ રોગ ચાલતો હોય, તે વખતે શરીરમાં અજીર્ણનો વિકાર થાય તો આ રોગનો હુમલો થવાનો વિશેષ મંભવ છે.

ઝાડો અને ઉલટી એ આ રોગનાં મુખ્ય લક્ષણો છે. આ રોગમાં ઝાડો પાતળો પાણી જેવો અને ચોખ્ખાના ધોણુ જેવો સહેદ થાય છે. ઝાડા અને ઉલટી સાથે હાથ પગમાં ગોટલા, પેટમાં આંકડી, તૃષા, દાહ, અને પેશાબ થોડો થવો અથવા બંધ પડવો, આ સર્વ ચિન્હો આ રોગમાં જોવામાં આવે છે. જો દરદ બહુજ જોરથી થયું હોય તો પેશાબ બંધ પડે છે, શરીર ઠંડું પડે છે, શરીરનો રંગ બદલાઈને ઝાંખો થઈ જાય છે, આંખમાં ખાડા પડે છે, નાડી છેક ક્ષીણ પડી

જાય છે અને જો ઉપાય લાગુ ન પડે તો રોગી મરણ પામે છે.

ઉપાયો—ઉપાયો અનેક છે; વિરોધ કરીને ચરીરમાં ગરમાણો લાવવાના તથા અશુભને મટાડનારા ઉપાયો કરવા.

૧. તજ, એલચી, તથા સુંકની ઢાઢી પાણીમાં આપવી.

૨. સુંક, મરી, પીપર, જીરું, અજમો, કકરી જીરી. કાંકચીઆં, કીડામારી, શેકેલી હોંગ, મરચાં, લસણ, કુંગળીનો રસ આ વસ્તુઓ-માંથી જેટલી મજે તેટલી વસ્તુઓ ખાંડીને કે વાટીને પાણીમાં આપવી.

૩. કુંગળીનો રસ પાવો, તથા ગોટલાં ચડવાં હોય તો શરીરે ચોળવો.

૪. કુદીનાની ચામાં કુંગળીનો રસ તથા મળી શકે તો જરા શેરી હોખાન કે એલચી મેગવી પાવો.

૫. કાચો વાલ ડ, હીરાદખણુ વાલ ડ, અરીણુ રતી ગા, વાટીને તેની ચાર પડીકી કરવી. અને તેની અકેક પડીકી દર ત્રણ કલાકે આપવી.

૬. કપુર કોલેરામાં સારો ફાયદો કરે છે માટે કપુરનો અર્ક અથવા કપુર અને અજમાનાં ફુલને એક ચીશીમાં એકત્ર કરવાથી અર્ક બની જશે અને તેમાંથી થોડાં થોડાં ટીપાં બળે કલાકે આપવાં.

૭. સુંક, મરી, પીપર, જીરું, શાહજીર, અજમો, સીંધાલુણુ અને હોંગ તેનું ચૂર્ણ પાણી સાથે આપવું.

૧૦. કુદીનો, હીંગણનો મેર, હુંગળીના રસમાં વાટી ચણી-
મેર જેવડી ગોળી કરી હુંગળીના રસમાં આપવી.

૧૧. ખપીલા તથા દરીયાઈ નાળીએરનો ઘસારો પાણીમાં આપવો.

૧૨. કાંકચીયાનો ગોળો શેકીને પાણીમાં આપવો.

૧૩. આકડાનાં મૂળને આદુના રસમાં કે સુંકના પાણીમાં
વાટી તેની કાગા મરી જેવડી ગોળી કરીને આપવી.

૧૪. જે ઉલટીનું જેર વધારે હોય તે હુંગળીનો રસ પાવો
તથા મુંધાડવો તથા સોડાવોટર વારંવાર પાવું.

૧૫. જે હેડકી જેવું જણાય તે જે કડવી બદામનો મગજ
વાટી પાણીમાં પાવો.

૧૬. અરીણુ તથુ વાવ, મરી તથુ વાવ, હીંગ તથુ વાલ,
તેની ગોળી ૧૨ કરવી. એક એક ગોળી અરધે અરધે કલાકે આપવી.
તેથી જાડા ઉલટી બંધ થશે.

૧૭. કીનાઇન કલાકે કલાકે દશ દશ ગ્રેન આપવું. એક દિવ-
સમાં ૪૦ ગ્રેનથી અધિક આપવું નહિ, તેમજ ઝાડો પીતો થાય કે
બંધ કરવું.

૧૮. કપુર તથુ ગ્રેન, અરીણુ અરધો ગ્રેન, મરચાં અરધો ગ્રેન
તેની ગોળી એક એક કલાકે આપવી.

૧૯. કપુર એક ભાગ, હીંગ બે ભાગ, કાળાં મરી તથુ ભાગ,
કાંકચનો ગર એક ભાગ, લસણ ચાર ભાગ, તેની ચણા જેવડી ગોળી
કરીને આદુ કે કુદીનાના રસમાં પ્રથમ તથુ અને પછી એક એક આપવી.

૨૦ પેસાળ બંધ થાય તે બહુ ગરમ ઉપચારો બંધ કરવા.
પેડુ ઉપર કેસુકાં બાકીને બાંધવાં, ગરમ પાણી બાટલીમાં ભરીને તેનો
શેક કરવો: દરદીને ગરમ પાણીમાં બેસાડવો. પાણી તથા સુરોખાર
અથવા એલચી સાલાજીત પાણી સાથે પાવાં.

૨૧. આડુની ચટણી જરા જરા ખવરાવવી, ત્રાંબાના વાસણું પાણી પાવું, દર અઠવાડીએ ગંધકનો ભૂકો હથેળીમાં તથા પગના તળામાં ૧૫ મીનીટ સુધી ઘસવો; દરદીના ખાટલાની આસપાસ ગુગળનો અથવા બીજી સુગંધી વસ્તુઓનો ધૂપ કરવો, લીંબડાનાં પાનની ધૂણી કરવી અને દરદીને ગળે, કમ્બરે, તેમજ ઘરને બારણે, લસણની કળીઓના કટકા કરીને બાંધવા.

૨૨. ગંધક ત્રણ ઘઉંભાર, કાલસો એક ઘઉંભાર, આ બન્નેને સાથે મેળવી દર પા કલાકે મધમાં ચટાડવું.

૨૩. ઝાડો બંધ થઈ પેટ ચડતું હોય તો નં. ૮ વાળી ફાફી આપવી. જો આથી ઝાડાનો ખુવાસો ન થાય તો એરંડીઉં તેલ સુંઠના ઉકાળામાં કે પીપરમેંટના પાણીમાં આપવું.

* ૨૪. ઠાળા ધંતુરાનો રસ દસ ટીપાં દહીંમાં ખાવાથી કોલેરાના જંતુઓ નાશ પડે છે.

૨૫. કોરેલીના રસમાં તલનું તેલ નાખીને પાવું.

૨૬. અધિકાનાં મૂળ પાણી સાથે વાટીને પાવાં

૨૭. લીલી સુંઠ અને કાચકલનો ઉકાળો પાવો.

૨૮. લીંબડાના પાનના રસમાં આંબલી મેળવીને પાવી.

૨૯. જો શરીરે શીત વળતાં હોય તો અજમાનું ચૂર્ણ શરીરે ઘસવું; રાઈના બુઝાથી કે સુંઠના બારીક બુઝાથી શરીરે ખરડ કરવો.

૩૦. ગોટલાં ચડતાં હોય તો ગરમ પાણીના સીસા ફેરવવા, રાઈ ધસી અથવા માલકાંકણીનું તેલ શરીરે ચોળવું.

મૂચના—કોલેરાની રૂતુ ચાલતી હોય તો નીચેની મૂચનાઓ જરૂર લક્ષમાં રાખી તે પ્રમાણે અવરથ વર્તવું.

૧. અગ્રણ્ય થાય એવો ભારે કે બમડેલ વાસી ખોરાક ખાવો નહિ.

૨. રાતના વખતે સુનાના ઓરડાની બારીઓ ખુલ્લી રાખીને મૃતું.

૩. કાંઈક કડવાણી કે સરીરમાં ગરમાણો લાવનાર વસ્તુઓનું નિત્ય સેવન રાખવું-જેમકે

૧. કાંકચીઓ એક, રોજ રોકીને ખાઈ જવો.

૨. લસણ, રોકેલ હાંગ, મરી, મરચાં, વગેરેની ગોળી બનાવીને રોજ એકેક ગોળી સવારમાં ખાવી.

૩. કાળીજીરીની આ પીવી, અથવા કુદીતો અને સુંક નાંખેલી આ પીવી.

૪. કવીનાઇન બબે ત્રણ ત્રણ એન રોજ સવારમાં ખાવું.

૫. લીંબડાનાં થોડાં પાન અને મરીના થોડા દાણા રોજ ચાવી જવા.

૬. લીંબડાનાં પાન તો. ૧, કપુર રતી ૧, હાંગ રતી ૧, તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ કરી રાખીને સવારમાં એક એક ગોળી ખાવી.

૭. ભેજવાળી હવામાં વસવું નહિ, વરસાદનાં ગંદા પાણીમાં ધરવું નહિ, અને ખરાબ કુવાનું પાણી પીવું નહિ.

૮. કોલેરાની રુપમાં પીવાનું પાણી બની શકે તો ઉકાળી ઠરીનેજ પીવું.

ઝાડા ઉલટીનો નિકાલ—કોલેરાના દરદીના ઝાડા ઉલટીનો તુરત નીકાલ કરવો ધરમાં તેની જરા પણ ગંદકી કે દુર્ગંધ ફેલાવવા દેવી નહિ. આ ઉલટી તથા ઝાડો એપી છે, માટે ખીન્ન માણસોના શ્વાસોશ્વાસમાં કે ખાનપાન સાથે એનો જરા પણ સ્પર્શ કે સંબંધ થવા દેવો નહિ. દરદીની પથારી તથા કપડાં બગડવા દેવાં નહિ, અને બગડે તો તુરત બદલી નાખવાં. ઝાડા ઉલટીથી બગડેલાં વાસણ તપાવી ઉલટીને પછી ઉપયોગમાં લેવા, તેમજ બગડેલાં કપડાં ગરમ છણછણતા પાણીમાં ધોઈ સાફ કર્યા પછીજ ફરી ઉપયોગમાં લેવાં. દરદીનો ઝાડા ઉલટી આંગણમાં નહિ નાંખતાં છેટે ઉકરડે નાખવાં.

દરદીનું ખાનપાન—કોથેરાના દરદીને કાંઈપણ ખોરાક અપાય નાહ. બહુ તરસ લાગતી હોય તો બરર આપવો અથવા મોળી આ પાવી. કોથેરા એ દળાદળ અજીરું છે, માટે તે અજીરું સારી રીતે મટતાં પહેલાં અનાજનો એક કણ પણ તેને ઝેર સમાન થઈ પડે છે; શેકેલ હિંગ તથા શેકેલ જીરું નાખીને મોળી છાશ પાવી; ઝાડો ઉલટી સારી રીતે બંધ પડ્યા પછી પણ એકાદ દિવસ સુધી આ અને સાપુદાણાની મીઠું નાંખેલી કાંજ ખાવા કરવી. સારી રીતે હુશિયારીમાં આવ્યા પછી તથા સારી રીતે બુખ લાગવા માંડ્યા પછી મગનું આસામણ કે દુવેરનું પાતણું પાણી વધારીને તેમાં જરા જરા ભાત મેળવીને આપવો. દરદ ઉચ્છો ન મારે, તે માટે ખોરાકની આટલી સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. કોથેરામાં ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર દિવસ સુધી નકોડી લાંબણો દરાવવાથી દરદી બુખે મરશે, એવી ખીક ખીસકલ રાખવી નહિ; કેમકે તેના પેટમાં પાચનશક્તિ ખીસકલ હોતી નથી, તેથી કાંઈ પણ ખાવા આપવું તે ઝેર આપવા બરાબર છે.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

વાનાં દરદો.

પક્ષાધાત, ધનુર્વા, ઉરુસ્તલ, આદિત, સંધિવા,
કરિશલ, વગેરે.

‘વા’ના નામથી ઝોળખાતાં દરદો અનેક છે. જે દરદમાં કોઈ પણ એકાદ અંગ ઝલાઈ જાય, જકડાય કે કામ કરતું અટકે, તેને

‘વા’ નામ આપવાનો ત્રીવાજ છે. પણ આ વા યવાનાં કારણે એક કરતાં વધારે છે:—

૧. મગજનો વ્યાપાર આખા શરીર સાથે છે. મગજમાંથી જ્ઞાન તથા ગતિતંતુઓની ઝુડીઓ નીકળેલી છે, અને ખરડાની કરોડ મારફત એ તંતુઓ આખા શરીરમાં પ્રસરેલી છે. મગજની નબળાઈથી કે મગજના વિકારથી કોઈ ગતિતંતુ કે જ્ઞાનતંતુ જુદી પડે તો તે તંતુઓ શરીરના જે ભાગમાં ગયેલ હોય તે અવયવનું કામ પણ બંધ પડે. મગજમાંથી કેટલીક તંતુઓ આંખમાં ગયેલી છે. એ તંતુઓ જુદી પડે તો આંખોમાં વા આવે. અને આંખો ઠરડાઈ જાય. જીભના સંબંધવાળી મગજની તંતુઓ ખગડે તો વાચા બંધ પડે. એમજ હાથ, પગ સાથે સંબંધ રાખનારી તંતુઓ ખગડે તો હાથ પગમાં વા-લકવો આવીને લે જુદા પડે; તેમની અલનવલનની ક્રિયા બંધ પડે. આ પ્રકારનાં વાનાં દરદો મગજ સાથે સંબંધ રાખે છે, અને તેમાં પક્ષાઘાત, મોંનો લકવો (અર્દિત વા), ધતુર્વા, વગેરેનો સંભાવેશ થાય.

૨. શરીરના જુદા જુદા સાંધાઓ ખટાણુ વધવાથી અને ચર-ખીનો ભાગ-ચીકસ કમી થવાથી પણ સાંધા જઠકાય છે, તે પણ વા કહેવાય છે. સાંધાના દરદને લીધે તેને સંધિવા કહે છે.

૩. શરીરના જુદા જુદા ભાગમાં વાના જેવા ચરકા આવે છે, તે પણ ‘વા’ નામથી ઓળખાય છે. લોહીની ખારીક નસોમાં પવન ભરાવાથી આવા ચરકા આવે છે; કટિચળ, ગૃધ્રસી, વગેરે તે જાતના છે.

માટે ‘વા’ ની જાત તથા કારણ સમજાય તો જ ઉપાય લાગુ પડે. વાને માટે ઘણાં ઉપચારોની સમજણમાં જોડાજો છે, એટલા માટે આટલી સમજણ અત્રે આપવાની જરૂર નથી છે.

પક્ષાઘાત-લકવો.

સમજાણ—મગજ તથા બરડાની કરોડ સાથે સંબંધ રાખનારી મગજની તંતુઓ ઉપર લોહીનો દાબ પડવાથી તે તંતુઓનો બાપાર બંધ પડે છે અને તેથી આ દરદ થાય છે. આ દરદ અર્ધાંગવા, એકાંગવા, પક્ષાઘાત અને લકવો એવાં અનેક નામોથી ઓળખાય છે. લકવો જુદા જુદા અંગમાં પણ થાય છે; જેમકે, જીભનો લકવો, મોતી લકવો, આંખનો લકવો, હાથનો લકવો વગેરે; અર્થાત તેમાં અંગ જુદું પડે છે. ફેડની ઉપરનાં અંગોમાં વા આવે છે તેનો સંબંધ મગજ સાથે છે અને ફેડની નીચેનાં અંગો એટલે પગોમાં વા આવે છે, તેનો સંબંધ બરડાની કરોડના તંતુઓ સાથે છે. ફેડથી નીચેનો ભાગ કંધાય છે તેને આર્યવેદકમાં ‘ઉરસ્તંભ’ કહેલ છે, અને અંગ્રેજી વેદકમાં તે ‘પારાપ્લીજ્યા’ કહેવાય છે. સાથળ અને પગોમાં જે વાનો દુખાવો થાય છે તેને ‘સાયેટિકા’ કહે છે. કોઈ પણ અંગ પકડાવું, જુદું પડવું તેનું નામ ‘લકવો’ છે. લકવાને અંગ્રેજીમાં ‘પેરાલીસીસ’ કહે છે.

પક્ષાઘાત એટલે કોઈ પણ અવયવને ઘાત થતો અથવા તે અવયવ ક્રિયા રહિત થવો. પક્ષાઘાત મગજની સાથે સંબંધ રાખે છે, તેથી મગજમાં એની શું ક્રિયા થાય છે, અથવા તે થાય છે તો શાથી થાય છે, તે જાણવાની જરૂર છે. પક્ષાઘાત થયો એટલે એટલે શું થયું, અથવા કયા અંગનો ફેરફાર થયો, તે જાણવું જોઈએ.

મગજમાં લોહી ચડી જવાથી કે રક્તનો આવ થવાથી તંતુઓ ઉપર દબાણ થાય છે તેથી તેઓ પોતાનું કામ કરતા અટકે છે અને તેથી લકવો થઈ જાય છે. પક્ષાઘાત બે પ્રકારે થાય છે. ૧. મગજમાં રક્તસ્રાવ થવાથી એકાએક થાય છે તે, અને ૨. મગજના બીજા

દોષના સંચયને લીધે કે મગજની અતિ નબળાઈને લીધે ધીમે ધીમે પણ લકવો થાય છે. પડી જવાથી, મગજને ધક્કે લાગવાથી, માર ખંડવાથી કે કચરાવાથી, દોષ નસ તુટી રક્તસ્રાવ થવાથી તેમજ ખરડાની કરોડરજીવનો આઘાત કે રોગ થવાથી, દારૂ પીવાથી, શીશાનું ઝેર લોહીમાં મળવાથી, ઉપદંશ એટલે ગરમીનો રોગ થવાથી, વૃદ્ધાવસ્થામાં મગજને પોપણ નહિ મળવાથી એમ ઘણાંક કારણોથી લકવો થાય છે. આ સિવાય વામ, હીસ્ટીરીયા, આંચકી અને આંતરડાના તથા મૂત્રપિંડના વ્યાધિથી પણ લકવો થાય છે.

ઉપાય—સખ્ત હુમલામાં દરદી બેશુદ્ધ થઈને પડે છે, માટે ડાક્ટરી મદદ મળતાં સુધી બેશુદ્ધિના ઉપાયો કરવા—જીવો સન્યાસ કે મૂર્છાનું દરદ.

૧. ઝેરંડીયું તેલ ઉત્તમ ઉપાય છે; દુધ કે પાણી સાથે આપવું. જાડાનો કબજો હોય તો અવશ્ય આપવું.

૨. સુંકના ઉકાળામાં ઝેરંડીયું તેલ દેવું.

૩. આ દરદના જીર્ણરૂપમાં ગુગળ ધણો ઉત્તમ ઉપાય છે, માટે તેની પ્રાપ્તિ બનાવટ લાંબા વખત સુધી આપવી.

કમ્પો રાસ્ના, સુંક, ગજો, દેવદાર, ઝેરંડાનાં મૂળનો ઉકાળો ઝેરંડીયા તેલ સાથે દેવો.

૪. હરડે, બેડાં, આંબળાં અને પીપર દરેક તો. ૧ અને ગુગળ તો. ૪ મેગનીને તેમાંથી રોજ સવાર સાંજ મળીને તો. ૧૦ થી ૧ મધ સાથે ચાટવા આપવું.

૬. લસણ પણ વાનો સારો ઉપાય છે. લસણ એકડું દુધ માથે, ધી સાથે, તેલ સાથે કે સીંધાલુણ સાથે આપવું.

૭. સંચળ, અજમો, રોકેલી હિંગ, સીધવ, સુંક, મરી તથા પીપર તેના ચૂર્ણમાં સર્વથી પાંચગણું લસણ અને લસણના ચોથા ભાગનું તેલ નાંખી મેગવી નિત્ય સવારમાં રૂ. ૧ બાર ચાટવું.

૮. વામાં અડદ ઉત્તમ ઉપાય છે. તેના લોટનાં વડાં કે તેની દાળ અથવા શીરો કરીને ખાવો.

૯. માલકાંકણીનું તેલ કે ખીનો ઉપયોગ ખાવા માટે કરવો; તેલ ટીપાં ૫ થી ૧૦, ખી દાણા ૧૦ થી ૨૦.

૧૦. ડુંગળી પાકી રોજ સવારે કાચી ખવરાવવી.

૧૧. મરીનું ચૂર્ણ ધી તથા તુલસીના રસમાં મેળવી ખાવું.

૧૨. અડદ, કૌવચખીજ, ઝેરંડમૂળ, ખરેટીનું મૂળ, એનો ઉકાળો કરી શેકેલી હોંગ અને સિંધવ સાથે લેવો.

૧૩. કૌચાનાં ખીજ, ખરેટીનું મૂળ, ઝેરંડાનું મૂળ, અડદ, મુંદ, સિંધવ તેનો ઉકાળો કરી ગાળીને પાવો.

૧૪. કૌચાનાં મૂળનો ક્વાથ પાવો.

બહારના ઉપાયો—

૧૫. અખરોટનું તેલ માલીસ કરવું.

૧૬. રાજના તેલનું મર્દન કરવું.

૧૭. શુળ કે ચસકા ઉપર શુગળની પરી મારવી.

૧૮. લસણનો રસ ચોળવો.

૧૯. ધંતુરાનું તેલ મસળવું.

૨૦. વજનાગનું તેલ મસળવું.

૨૧. માલકાંકણીનું તેલ મસળવું.

અથવા

૨૨. અડદ, કૌચાનાં ખીજ અતિવિષની કળી, ઝેરંડાનું મૂળ, રાસ્તા, વરીઆળી, અને સિંધવ એને બાસીક વાટી તેનો ઉકાળો કરી તેમાં તેલ નાંખી ઉકાળી તે તેલ વા ઉપર ચોળવું.

સૂચના—વૃદ્ધાવસ્થામાં આ રોગ થાય-તો તે ઘણો કષ્ટ-સાધ્ય તથા અસાધ્ય યષ્ઠ જાય છે; માટે આ દરદ થવાનાં કારણો ઉત્પન્ન ન થાય તેવી તજવીજ રાખવી. મગજને ધક્કો લાગે એવું

કોઈ પણ મગજનું કામ કરવું નહિ; આરામ લેવો અને મગજની શક્તિ વધે એવું ખાનપાન રાખવું.

પૃથ્વાપૃથ્વ—અડદ, ધઉ, કળથી, રાતા ચોખ્ખા, પરવળ, સર-ગવાની શીંગો, વંત્યાક, કેળાનાં ફુલનું શાક, પાકી કેરી, દ્રાક્ષ, દાડમ, ફાલસાં વગેરે ફળો; સાકર, દુધ, ધી, લસણ ઇત્યાદિ ચીજો હિતકારક છે. મુગધી વસ્તુઓ, ચોખ્ખી હવા, ચાંદનીની રાતનું સેવન, સંગીત, સંતોષ ઉપજે એવી વાતો સાંભળવી, આ સર્વ હિતકારક છે. શરીરે તલનું તેલ ચોળાવવું. ચિંતા, નગરણુ, મળમૂત્રનો અટકાવ, ઉલ્ટી, શ્રમ, અપવાસ, કસરત; લુખા, ટાકા, ખાટા અને ખારા પદાર્થો, શોક, ક્રોધ, ઉદ્વેગ, દારૂ, આળસ, તડકો, ધમ્મળ વિનાનાં કામ, વાહન ઉપર સ્વારી, મૈથુન, દાતણુ, દિવસની નિંદ્રા વગેરે લકવાના દરદી માટે નુકસાનકારક છે.

ધનુર્વા.

સમજણ—આ એક ધણો ભયંકર રોગ છે. તેમાં આપ્તું શરીર કમાનની પેઠે વાંકું વળી જાય છે, માટે તે 'ધનુર્વા' કહેવાય છે. જડખાના સ્નાયુ ખેંચાઈ તે સખ્ત થાય છે, તેથી જડખું બંધ પડે છે ને ઉઘડતું નથી. દરદ બહુ જોર કરે છે ત્યારે દરદી કામ-દાની પેઠે વાંકો વળી જાય છે અને તે રાંત પડે છે ત્યારે સ્નાયુ ઢીલા પડે છે. જ્યારે કમાન વળે છે ત્યારે આખા શરીરને ખેંદ જોર મળે છે અને તાણુ ચોડી ચોડી મીનીટ આવ્યા કરે છે. દરમિયાન સ્નાયુ ધણાજ સખ્ત રહે છે અને જો દરદી કોઈ ઉપાયથી ઉધમાં નથી પડતો તો શ્વાસનું રૂધન થઈ દરદી મરણ પામે છે. આ વાતવ્યાધિનો એક પ્રકાર છે, અને ખીન્ન વાનાં જે કારણો છે તે આ રોગનાં કારણ છે. નવા શોધ પ્રમાણે આ રોગનાં જંતુ જન્મ

દ્વારા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે અને ખાંડ, ખટ્ટાશ ખાધા પછી આંચકી થાય છે, એવું પણ લોકોમાં મનાય છે.

કામદાની માફક શરીર વળી જતું, તેનું મુખ્ય લક્ષણ છે. હડકવા અને ધનુર્વાનાં લક્ષણો લગભગ મળતાં આવે છે. તદ્વાવત એજ છે કે હડકવાનો દરદી પાણીને દેખે છે કે દરદ જોર કરે છે તથા દરદી કુતરાની પેડે જુઓ મારે છે. ધનુર્વામાં એમાંનું કંઈ ધનુ નથી.

ઉપાયો—શરીરની ખેંચાતી નસો અને સંકોચાયેલા અવયવો દીલા થાય તેવા ઉપાયો કરવા.

૧. અરીણ સૌથી સારામાં સારો ઉપાય છે. રતી ૦૧ થી ૦૧ આપવું; વધારે પણ અપાય; ધનુર્વાનો દરદી ઘણું અરીણ સહન કરી શકે છે, તેને એર ચડતું નથી.

૨. દરતુરી રતી ૧ થી ૩ આપવી.

૩. ખુરશાની અજમો કપુર મેળવી વાલ ૧ થી ૨ આપવો.

૪. તમાકુની લુટી બરડા ઉપર મૂકવી.

૫. પીપરનું ચૂર્ણ વાલ ૧ થી ૩ આપવું.

૬. ભાંગળી ભુકી શેકીને કે ધીમાં તળીને વાલ ૧ થી ૨ આપવી.

૭. ટંકણખાર કુલાવીને બે થી ચાર વાલ આપવો.

૮. કાળી તુલસીનાં પાનનો રસ, લસણનો રસ, હુંગળીનો રસ, આદુનો રસ, દરેક તો. ૦૧ લઈ એકત્ર કરી તેમાંથી તો. ૦૧ દરદીને પાવો અને તેજ રસ આખા શરીરે ચોળવો.

૯. ધંતુરાનો રસ શરીરે ચોળવો.

૧૦ બોચી ઉપર રાઈનું પ્લાસ્ટર મારવું.

મૂચના—વિશેષ પચ્યાપચ્ય તથા સચના પક્ષાઘાત પ્રમાણે.

ઉરસ્તંભ.

સમજાવું—કેટલી નીચેનું અર્ધું અંગ કલાય તે ઉરસ્તંભ કહેવાય છે. કરોડરજ્જુના નીચલા ભાગમાં કાંઈ વ્યાધિ થવાથી એટલે કરોડરજ્જુનો વરમ થવાથી અથવા તે રજ્જુ વધારે સખ્ત થવાથી અથવા કરોડરજ્જુ ઉપર કાંઈ દબાણ થવાથી આ રોગ થાય છે. પીઠ ઉપર માર પડવાથી અને ખરડાનાં હાડકાંને તથા તેની અંદર કરોડરજ્જુને ધમ્મ પહોંચવાથી તેની અંદરના મજ્જાતંતુઓ કામ કરતા બંધ પડે છે, અને તેથી તેનો પગો સાથેનો વ્યાપાર બંધ પડે છે, જેથી આ ઉરસ્તંભ એટલે સાથળ જણાવાનો રોગ થાય છે.

કાંધક પચેલા અને કાંધક નહિ પચેલા ખોરાક ઉપર ખીજો અતિ શીત, અતિ ઉષ્ણ, ભારે અને ચીકણો ખોરાક ખાવાથી, અતિ પરિશ્રમથી, દિવસે સુવાથી અને રાત્રે જાગવાથી કદ તથા મેદ સહિત વાયુ આમવાળા તથા અતિ વધીને એકઠા થયેલા કદને તથા પિત્તને બગાડી સાથળમાં આવે છે અને અંદર વિંટાયેલા કદથી સાથળના અસ્થિઓને પુરી નાખી જડ બનાવે છે; જેથી સાથળો જડ, શન્ય, ભારે તથા ક્રિયા વગરના થાય છે.

અંગો ભાંગવાં, તંદ્રા, હિલડી, અસ્થી, તાવ, ગદ્દાનિ, પગ માંડ માંડ ઉપડવા, તથા છેવટ જડ બનવા, એ તેનાં પૂર્વ લક્ષણો છે. પગ જમીન ઉપર મુકતાં તેમાં દરદ થાય છે. ઠંડા સ્પર્શનું ગાન થતું નથી તથા ખેસવા ઉડવા કે ચાલવામાં અશક્તપણું આવે છે. ઉરસ્તંભનો દરદી પોતાના પગ ભાંગી ગએલા માને છે અને ખીજા માણસો પગ ઉપાડે તો જ ઉપડે છે. ઉરસ્તંભમાં ધણીવાર દરદીને ઝાડો પેસાળ બંધ પડે છે અથવા બેઠાપદે ઝાડો પેસાળ થઈ જાય છે, એટલે કે ઝાડ પેસાળનો વેગ દરદીના કબજામાં રહી શકતો નથી.

ઉપાય—૧. જરડાના હાડકા ઉપર દાઝવાથી દરદ માલમ પડે તો તે ભાગ ઉપર જળો મુકાવવી. તથા

૨. બ્લિસ્ટર ગાર્ડ્સ કે ન્થી સોજો જાણે થશે.

૩. સુંઠ, સરસવ, સરગનાની છાલ, સાટોડી અને દેવદારનો ભુકો કરી છાશ સાથે વાટી તેનો લેપ કરવો.

૪. ગુગળ ગોમૂત્ર સાથે ખાવા આપવો.

૫. હરડે, બેડાં, આંબળાં તથા પીપર દરેક અડકે તોલો અને ત્રિકુળા ચાર તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાંથી ૮'કે પાવલીભાર મધમાં આપવું.

૬. અશીષુનો લેપ દરદવાળા ભાગ ઉપર મારવો.

૭. પેસાળ બંધ થયો હોય તો સળીનો ઉપયોગ કરવો અથવા સહન થાય તેવા ઉના પાણીમાં દરદીને કમરભુડ બેસાડવો.

૮. પીપર, પીપરીમૂળ અને બીલામાંનો ઉકાળો મધ નાંખી પાવો.

૯. રાસ્ના, ગળો, દેવદાર, સુંઠ તથા ઝેરડાનાં મૂળ તેનો ઉકાળો પાવો.

૧૦. બીલામાંનો ક્વાથ કારીને તેમાં ધી, સાકર, મધ તથા મરીતી ભુકી નાંખીને પાવો.

૧૧. ગોમૂત્રમાં શીલાજીત, ગુગળ તથા પીપરની ભુકી નાંખીને પાવું.

૧૨. હરડે, બેડાં, આંબળાં અને કહ્નું ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવું.

૧૩ લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ચડતા નંબરથી મધની સાથે કે જીના સાથે ચટાડવું.

૧૪. ક્ષાર તથા ગોમૂત્રવાળા પ્રવાહી પદાર્થથી દરદવાળા ભાગ ઉપર બાધ દેવો.

૧૫. ઝેરડીયું હમેશ આપવાથી ઝડા પેસાળનો ખુલાસો થશે અને દરદ કમતી થશે.

સૂચના—માર પડવાથી કે પડી જવાથી આ દરદ થયું હોય તો દરદીને સંપૂર્ણ આરામ આપવો. સ્વેદન (પરસેવો કાઢવો), લઘન તથા રક્ષ (લુખા) પદાર્થો ખવરાવવા અથવા કફની શાંતિ કરનાર અને વાયુને નહિ કોપાવનાર એવી ક્રિયાઓ કરી.

પથ્યાપથ્ય—લુલુ વગરનાં હિતકારક શાક, જુનો સામો, જુના કોદરા, જુના ચોખા, મીઠા લીંબડાનાં પાન, ગરમાળાનાં પાન, બથવાની ભાજી તથા મૂળાનું શાક, એ સર્વ પથ્ય એટલે હિતકારક છે. ચિંતા, શોક, ક્રોધ, ઉદ્વેગ, જાગરણ, મળમૂત્રનો અટકાવ, ઉલટી, શ્રમ, અપવાસ, કસરત, લુખા, ટાકા, ખાટા અને ખારા પદાર્થો, દારૂ, આળસ, તડકો, ધૂંછા વિનાનાં કામ, વાહન પર સ્વારી, મૈથુન, દાતણ, દિવસની નિંદ્રા, વગેરે અપથ્ય છે.

અર્દિત-અડદીઓ વા.

સમજણ—પક્ષાઘાત રોગનાં કારણો એજ આ રોગનાં પણ કારણો છે. ઘણીવાર પક્ષાઘાત સાથે અર્દિત પણ હોય છે. ઠંડો પવન, ખુલ્લી જગામાં સુઈને પવન ખાવો, કાન તથા દાંતનાં દરદ, કાનની નીચેની ગાંઠ વગેરે દરદોથી પણ આ દરદ થાય છે. આ દરદ ઉપદંશના રોગમાંથી પણ થાય છે. રાત્રે ખુલ્લી પવનવાળી જગામાં સુવાથી એકાએક સવારમાં આ રોગનાં લક્ષણો જણાઈ આવે છે અને મ્હોં દરદાએલું લાગે છે.

એક બાજુનો ચહેરો ઝલાવો, મોંનો એક ખુણો નીચે નમવો, ગાલ ઢીલો પડીને તેમાંથી ચુંક ઝરવું, પાણી પીતાં એક બાજુથી નીકળી પડવું વગેરે તેનાં લક્ષણો થાય છે.

ઉપાય—પ્રથમ એક જુલાળ આપવો. તેને માટે એરંડીયુ તેલ આપવું ઉત્તમ છે. ગરમ પાણીનો શેક, ખસખસના ડોડા ઉકાળેલા ગરમ પાણીનો શેક અથવા બ્લીસ્ટર મારીને દોષ ખેંચી કાઢવો.

૧ તલના તેનમા લસણ તળીને ખાવું

૨ અડદના વડા કરીને ખાવા

૩ ઢંડુ તેલમા કકડાવી તેલું મર્દન કરવું.

૪ ચણાડી ૧ ભાગ, તેલ ૨ ભાગ, પાણી સાથે ઉકાળી તેન ખાકી રહે તે તેલ મસળવું

૫ માલમકણી ૧ ભાગ, તનનુ તેલ ૨ ભાગ, દુધ ૪ ભાગ, તેને ઉમળવું. તેલ ખાકી રહે તે શરીરે ચોળવું

સૂચના—ખોરાક સાદો ખાવો અડદના લોટના વડા, અડદની દાળ, અડદના લોટનો શીરો ખાવો ખટાઈ, ખાડ, અને વાચડા પદાર્થો નહિ ખાવા

સ ધિવા.

સમજજી—વિરૂદ્ધ ખાનપાનથી લોહીમા એક પ્રકારનું ખટાણું વધે છે તથા ક્ષારનો ભાગ થટે છે, અને તેથી સાધા પકડાય છે ઠંડી તથા શરદીયી સાધા ઝલાય છે ખટાઈ ખાવાથી પણ સાધા ઝનાય છે પરમો તથા ઉપદ્રવ એટલે ગરમીના દરદને લીધે લોહી બગડી સાધા ઝલાય છે આ રોગ એરથી પણ થાય છે, તેમજ માખાપ તર-દ્વથી વારસામા પણ ઉતરે છે

સ ધિવા બે રીતે શરૂ થાય છે એ- તીક્ષ્ણ અને ખીન્ને શાત અથવા શૂર્ણ, તીક્ષ્ણરૂપે એકદમ જોરમા હુમલો કરે અને તેની સાથે તાન વગેરે ખીન્ન ઉપદ્રવો થઈ આવે, અને લબાણે પડે તો જલદ લક્ષણો નરમ પડી શૂર્ણરૂપે રહે છે તીક્ષ્ણ સ ધિવામા પ્રથમ તાવ થોડો આવીને પછી વધી જાય છે શરીર ઉપર પરસેવો, નાડી જલદ, જીભ ઉપર સફેદ છારી, માથામા દરદ, તરસ, ઝાડાનો કબજો, પેશાબ થોડો તથા લાલ વગેરે ચિન્હો માલમ પડે છે આ દરદ એકાદ સાધામા આવી પછી ખીન્ન સાધાઓમા પ્રવેશ કરે છે. તીક્ષ્ણ રૂપમા

હાથ પગના સાંધા સુજી આવે છે અને તેમાં અસહ્ય વેદના થાય છે; કોઈ વખતે તાવ વધીને ૧૦૫ થી ૧૧૦ ડિગ્રી સુધી પણ આવી જાય છે.

આ દરદ માત્ર સાંધામાંજ રહીને જાંઘ પડતું નથી; પણ તે સ્નાયુ, રક્તાશય વગેરે ભાગોમાં પ્રવેશ કરે છે. રક્તાશયમાં જ્યારે જાય છે ત્યારે તે દરદ બહુ ભયંકર રૂપ પકડે છે; માટે તીક્ષ્ણ સંધિવામાં રક્તાશયની પરીક્ષા કરવી. રક્તાશયમાં દરદનો પ્રવેશ થાય છે ત્યારે હૃદય ધમણની પેઠે ધણા જોરથી ચાલે છે. નાડી અનિયમિત ચાલે છે. છાતી દુઃખે છે તથા ઉછળે છે, અને દરદીનો ચહેરો ઉદાસ થઈ ગયેલો જણાય છે. સાધારણ સંધિવા જે ચાર અઢવાડીઆમાં મટે છે અને તીક્ષ્ણ રૂપમાં જો મૃત્યુ થાય છે તો તે રક્તાશયના દરદને લીધેજ થાય છે.

ઉપાય—૧. ખટાઈ ખાવાથી અને ક્ષારનો ભાગ કમની થવાથી સાંધા ઝડાય છે માટે ખટાઈ જાંઘ કરવી અને ક્ષારવાળા પદાર્થો વધુ લેવા. સાધારણ વાના ઉપાયમાં દસ્ત સાફ આવે તેમ કરવું. તેલતું મર્દન કરવું અને શેક કરવો અને તાવ નરમ પડે અને લોહી સુધરે તેવા ઉપાયો કરવા. દસ્ત સાફ લાવવાને માટે ઝેરંડીયું ઉત્તમ છે.

૨. તીક્ષ્ણ સંધિવાના દરદીને પધારીમાં જ સુવાડી રાખવો; હરવા ફરવા દેવો નહિ. ફલાલીન કે ઉનનાં ગરમ કપડાં પહેરાવવાં, દુખતા સાંધા ઉપર ખસખસના ડોડાને ઉકાળી ખાણીમાં સાજીખાર નાંખીને તેનાં પોતાં મુકવાં અને તેના ઉપર તેલવાળું કપડું વીંટવું. દરદ વધુ જણાય તો શેક કરવો.

૩. તાવની સાથે ઝાડનો કબજો દોય તો ફરીયાત, મુંઝ, ગળો, પીપર તથા કડુના ઉકાળા સાથે ઝેરંડીયું આપવું.

૪. તીક્ષ્ણ સંધિવામાં રસના, આસંધ અને ઝેરંડમૂળનો ઉકાળો મુગળની સાથે આપવો.

૫. ઝેરંડમૂળ અને સુંઠનો ઉકાળો ઝેરંડીયા સાથે આપવો.

૬. સુંઠ, ઝેરંડાનાં મૂળ, દેવદાર, ગજો અને કાંટાશેળીઆનો કવાથ કરીને પાવો.

૭. ગળજીબોનો રસ પીવો અથવા તેનું શાક કરીને ખાવું.

૮. સોનામુખીની ચામાં સીધાલુણ નાખી પીવું.

૯. સુંઠ, હરડે, લીંડીપીપર, નસોતર, તથા સંચળ તેનું ચૂર્ણ પ્રાણી સાથે પીવું.

૧૦. લસણનો રસ તો. ૧, તેમાં શેકેલી હિંગ, જીરું, સીધવ, સંચળ તથા ત્રિકટુ દરેક બળે વાલ મેળવી પીવો; તેના ઉપર ઝેરંડાના મૂળનો કવાથ પીવો.

૧૧. હરડે, સુંઠ, દેવદાર એ ત્રણ સમભાગ, યુગળ ત્રણેથી બમણો, આ ચારે વસ્તુને ખાંડી ઝેરંડીઆ તેલમાં ઘુંટી ખેર નેવડી ગોળાઓ કરી અકેક લેવી.

૧૨. ઉપરણાતું મૂળ અને લીંડીપીપર અકેક વાલ મેળવી ખાવું.

૧૩. લીંડીપીપરને ગૌમૂત્રમાં પલાળી સુકવીને યુગળ સાથે મેળવી તેનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવું.

૧૪. ચોપચીની તો. ૧૦ ને ધીમાં તળી તેમાં પીપર, પીપરી-મૂળ, મરી, લવીંગ, સુંઠ, તજ, અક્ષકરો, દરેક તો. ૧ થી ૧૧ મેળવી સાકરની આસણી કરીને તેના પાક બનાવી તેમાંથી તો. ૫ ખાર રોજ ખાવો. આ પાક જીર્ણ સંધિવામાં સારો ફાયદો કરે છે.

૧૫. મેથીનો પાક કે લસણનો પાક કરી આપવાથી ફાયદો કરે છે.

૧૬. માલકાંઠણીનાં તેલનો ઉપયોગ કરવો.

૧૭. માલકાંઠણી તો. ૪, સુંઠ તો. ૪, અજમાનાં ફેતરાં તો. ૧ તેને ગોળમાં મેળવી તેમાંથી રોજ અકેક રૂપીઆખાર ખાવું.

૧૮. ચોપચીની તો. ૧૦, સાકર તો. ૪, પીપર, પીપરીમૂળ,

મરી, લવીંગ, અકલકરો, ઓરાસાની અનમો, સુંક, વાવડીંગ, તજ એ દરેક તો. ૧ લઘ તેનું ચૂર્ણ કરવું. રોજ સવારસાંજ બંને આની-બાર ચૂર્ણ પાણી સાથે ખાવું.

૧૯. ઉપદંશની ગરમીનું કારણ હોય તો તે કારણ દૂર કરવાના ઉપાયો કરવા. બેજવાળી સુવાની જગા, બેજવાળી દીવાલો, અપૂર્ણ કપડાં, વજેરે સંધિવાને વધારનારાં કારણો દૂર કરવાં. ગરમ કપડાં, અને તાજે સારો ખોરાક આપવો.

. બહારના ઉપચારો—૨૦. નગોડનાં પાન બાશીને સાંધા ઉપર બાંધાણું કરવું.

૨૧. ઓધમીજરાની પોટીસ મારવી.

૨૨. સેશચુંદરનો લેપ કરવો.

૨૩. જરનાં પાન બાશી બાંધવાં.

૨૪. બાવળની છલ તથા સરગવાની છલ વાટીને તેનો લેપ બાંધવો.

૨૫. તમાકુનું પાંદડું બાંધવું.

૨૬. માલકાંકણીનું તેલ ચોળવું.

૨૭. રાધના લેપ મારવો.

૨૮. લસણનો રસ ચોળવો.

૨૯. કળાસુનો અને મીઠું તેલ મેળવીને ચોળવું.

૩૦. એળીઓ અને રેવંચીનો કીરો બન્ને એકત્ર કરી ઉર્તા કરી લગાવવાં.

૩૧. કાળા ધંતુરાનો રસ શે. બા, મીઠું તેલ શે. બા બન્ને ઉકાળી પાણી બળી જાય એટલે તેલ રહે તે સંધિવા ઉપર ચોળવું.

૩૨. કાળી માટી પાણીમાં પલાળી ગાળી લઘ તેમાં મીઠું નાખીને તેનો લેપ મારવો.

૩૩. ગુગળ તથા ગુજરનો લેપ મારવો.

૩૪. સુવા, દેવદાર, કેહ અને સીંધાલુણને વાટીઆકડાના દુધમાં વાટી લેપ કરવો.

૩૫. આવળનાં પાનને બાફી લેપ કરવો.

સખત દુખાવામાં નીચેના ઉપાયો કરવા.

૩૬. બીલામાનો રસ ચોપડવો. તેનાથી બળતરા થાય, માટે બહુ ચોપડવો નહિ.

૩૭. ચોરનું દુધ અને લીંબડાનું તેલ મેળવીને ચોપડવું.

૩૮. આકડાનું દુધ મારવું.

૩૯. આકડાના ફળમાં ર થાય છે તે રની ગોદડી બનાવી દુઃખતા ભાગ ઉપર મૂકવી.

૪૦. વછનાગ પાણીમાં ઘસી ચોપડવો.

વિશેષ સૂચના—આ બધા બહારના ઉપચારો પીડાને ઓછી કરે છે, પણ દરદનું મૂળ લોહી સુધારનારી દવાઓ પીધા વગર મટતું નથી. કેમકે વા મટયા પછી ફરી ઉપડે છે. માટે લોહી સુધરે તેવી દવાઓ લેવાની જરૂર છે. તીક્ષ્ણ સંધિવામાં દરદીએ તાવના દરદી જેટલી સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. પવનમાં તથા શરદ હવામાં ફરવું નહિ, ઠંડે પાણીએ ન્હાવું નહિ, અતિ ગરમ અને અતિ ઠંડા તથા લુખા પદાર્થો ખાવા નહિ; ટાઢું એટલે વાસી અન્ન ખાવું નહિ. સૂકી એટલે ગરમ હવાવાળા પ્રદેશમાં વસવું.

પૃથ્વ—દુધ, ઘી, તેલ, મંદુર રસ, તલ, ઘઉં, આડદ, એક વરસના જુના ચોખા, ફળથી, મરવળ, સરગવો, લસણ, દાડમ, ફેરી અને સ્નિગ્ધ તથા ગરમ પદાર્થો લેવા.

અપૃથ્વ—ચિંતા, ઉબગરો, ઝાડા પેસાળનો અટકાવ, ઉલટી, મહેનત, લાંબણ, ચણા, વડચણા, કાંગ, ચોળા, જાંબુ, સોપારી, વાલ,

કારેલાં, પાંદડાંનું શાક, ઠંડું ધાન્ય, ઠંડું પાણી, ખણુ ક્ષાર, તુરા, કડવા તથા તીખા પદાર્થો, ગરમ મસાલા, ઘર વગેરે માદક પદાર્થો, ઉત્તેજક પદાર્થો, સ્ત્રી સેવન તથા ઘોડા વગેરેનું વાહન, એટલાં વાનાં નુકસાનકારક છે. શુદ્ધ સંધિવાવાળાએ શક્તિ પ્રમાણે ખુલ્લી હવામાં ફરવું.

કટિશુળ-કેડનો વા.

આ વાને કેટલાક લોકો ટચકીયું કહે છે. કેડની અંદરના તંતુઓ વિકાર પામવાથી આ રોગ થાય છે.

ઉપાય—૧. સુંદનો ઉકાળો એરંડીયું મેળવીને પીવો.

૨. ગોખરૂ તથા સુંદનો કવાથ પીવો.

૩. તેલ, ધી, આદુનો રસ, લીંબુનો રસ, ગોળ, તથા મળી શકે તો ચુકાની બાજી તે સર્વ મેળવીને ખાવાં.

૪. લસણ ખાવું અને દરદ ઉપર ચોપડવું.

૫. એરંડાનાં મૂળનો કવાથ પીવો.

૬. શુદ્ધ શુગળ ધીમાં ખાવો. પ્રમાણ વા. ૨ થી ૪.

૭. હરડે, બેડાં, આંબળાં અને પીપર, દરેક તો. ૧ શુગળ તો.

૪, મેળવી તેમાંથી સવાર સાંજ પાવલીભાર ધી તથા મધ સાથે મેળવી ચાટવું.

કટિગ્રહ-કેડનું ઝલાવું.

ઉપાય—૧. કટિશુળ પ્રમાણે ઉપાય કરવા.

૨. શુદ્ધ એરંકાયલાની શાકી ટકે રતી ૧-૨ ખાવી.

૩. સાબરચીંચું ઘસીને ચોપડવું તથા તેની ભરમ મધમાં ખાવી.

૪. શુદ્ધ એરંકાયનું, અશીણુ તથા મરી, તેની રતી રતીની

ગોળા કરીને ખાવી.

૫. હરડેનું ચૂર્ણ ગોખરૂ સાથે પીવું ટકે તો. ૦૧.

ધુંટણુનો વા-જાન્ડવો વા.

આ વાને ગોઠણુનો વા કહે છે.

૧. આ વાના ઉપાયો ખીજ વાની પેઠે કરવા.
૨. ગળો, હરડે, બેડાં તથા આંગળાંનો ઉકાળો પીવો.
૩. વરધારાનું ચૂર્ણ કુદ સાથે પીવું.
૪. સરગવાનાં પાન ખાશીને ખાંધવાં.
૫. ઝેરડાનાં મૂળનો કવાચ પીવો.

આંગળાંનો વા.

સમજણ—આંગળાંમાં વા આવવાથી લખતાં લખતાં આંગળાં ધુન્ને છે; અને કલમ પકડાતી નથી કે લખી શકાતું નથી.

ઉપાય—શુદ્ધ કરેલ ઝેરકોચલાંની ફાડી રોજ વાલ એક થી બે, ઉમર અને દરદના પ્રમાણમાં કેટલાક વખત મુઘી તેનું સેવન કરવું; તેથી સારો ફાયદો થાય છે અને આંગળાંઓમાં કલમ ઝાલવાની ફરી શક્તિ આવે છે. ઝેરકોચલાને શુદ્ધ કરવા માટે તેને બે ચાર કલાક ગોમુત્રમાં સારી રીતે ખાશી, છરી વડે ઉપરની છાલ ઉતારી નાખી ઝેરકોચલાંની બે ફાડો કરવી; અને તેમાંથી સફેદ જીભ હોય છે તે ઠાઠી નાખવી; પછી પીસીને કે ખાંડીને ખારીક ચૂર્ણ કરી શીશીમાં ભરી રાખવું. આ ચૂર્ણને ધીમાં રોકવાથી તેનું ઝેર, કડવાચ તથા ઉમતા વળી વિશેષ ઝોઘાં થાય થાય છે.

આ સિવાય ગુગળની કેટલીક બનાવટોનો ઉપયોગ કરવાથી આંગળાંનો વા મટે છે.

સાચળનો વા-ગૃધ્રેસી વા.

સમજણ—સાચળમાં સોયો ઘોંચાયા-જેવી તીવ્ર વેદના થાય છે, તે સાચળનો વા કહેવાય છે. આ વાનું દરદ ધણું કટસાધ્ય છે, અને ધણું દરદીઓ એથી બહુ પીડા પામે છે.

ઉપાધ.—૧. એરંડીના મગજને વાટી તેની દુધમાં ખીર બનાવી ખાવી.

૨. રાસ્નાનું ચૂર્ણ તો. ૪, ગુગળ તો. ૫, તેને ધીમાં વાટી પાવલી પાવલીભારની ગોળીઓ કરી તેમાંથી દરરોજ ૮૬ એક એક ખાવી.

૩. એરંડીયું તેલ ગૌમૂત્રમાં નાખીને પીવું.

૪. રાસ્ના, ગળો, દેવદાગ, સુંઠ તથા એરંડાનાં મૂળનો ઉકાળો કરીને પીવો.

૫. લસણ ખાવું, અથવા લસણનો પાક કરીને ખાવો.

૬. સુંઠ, રાઇ તથા સીંધાણુ તેવમાં કકડાવીને તે તેલ સાથજ ઉપર ચોળાવવું.

મકરણુ ૩૪ મું.

આમવાત તથા વાતરક્ત.

અંગ્રેજીમાં જે દરદને ‘રુમેટિઝમ’ કહે છે, તેજ દરદ આર્ય-વૈદ્યમાં ‘આમવાત’ નામથી ઓળખાય છે.

ચીકણા તથા ભારે પદાર્થો ખવાય, અને આળસુ થઇ પડી રહેવાથી દસરત ન મળે તો જઠરામિ બહુ મદ પડીને તેથી બગડેલો વાયુ જઠરના આમને—એટલે કાચા રસને કફના સ્થાનમાં લઈ જાય છે. અને ત્યાંથી તે રમ નાડીઓમાં ભરાય છે, અને વાયુ તથા કફનો પ્રકોપ થતાં, તમામ સાંધાઓમાં પીડાકારક સોજો પેદા કરે છે. આ સોજો ચીકાસવાળો હોય છે; સાથે તાવ પણ હોય છે. અંગ્રેજ વૈદ્ય

કહે છે કે આમવાતમાં લેક્ટીક ઍસીડ નામનો એક ઍસીડ સાંધા-
ઓમાં વધે છે, તેથી આ રોગ થાય છે.

અંગ્રેજીમાં જે દરદ ' ગાઉટ ' નામથી ઓળખાય છે તેજ દરદ
આપણા આર્યવેદકનો ' વાતરક્ત ' રોગ હોય એમ જણાય છે. વાત-
રક્તનો સોજો ગાંઠવાળો હોય છે તેથી તેને કાષ્ઠ ' મંદીઓ વા ' કહે છે.

વાતરક્તનાં કેટલાંક લક્ષણો ' રગતપીત ' રોગનાં પ્રાથમિક લક્ષણો
જેવાં હોય છે, તેથી કેટલાક એ ' વાતરક્ત ' અને ' રગતપીત ' નામથી એકજ રોગ સમજે છે પણ તે બે રોગ બહુ જુદા છે. વાત-
રક્ત રોગ પૈસાદાર તથા સુખી લોકોમાં જોવામાં આવે છે, અને
મધ્યપાનીઓમાં તથા માંસાહારીઓમાં તેનું વધારે પ્રબળ છે. રગત-
પીતનો રોગ નાક, કાન તથા ગાલ ઉપર શરૂ થાય છે, ત્યારે વાતરક્ત
પ્રથમ પગમાં થાય છે. વાતરક્તમાં ઝલુઝલું તથા સલુકા આવે છે.

આમવાત.

સમજણ—પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ આહાર વિહાર કરનારાં, મંદ અગ્નિ-
વાળાં, કસરત નહિ કરનારાં, એવાં માણસોનો આમ (જઠરનો કાચો
રસ) વાયુથી પ્રેરાઈને કફનાં સ્થાનકોમાં જાય છે અને ત્યાં કફનાં સંબં-
ધથી રિશૈય બગડીને શરીરમાં આમ ફેલાવનારી ધોરી રગમાં પ્રવેશ
કરે છે. આ અન્નરસ વાયુ, પિત્ત તથા કફથી બગડીને બધી નસોમાં
બરાય છે. આ આમ વિધિવિધ પ્રકારનો ચીકણો તથા તેલીઓ હોય
છે. આ આમયુક્ત વાત તથા કફ એકજ સમયે કુપિત થઈ કેડમાં
પ્રવેશ કરીને શરીરને જડ બનાવે છે. ભારે અને ચીકણા પદાર્થો ખાઈ
તરત મહેનત કરવાથી પણ આ રોગ પેદા થાય છે.

આ રોગ ધ્રુવોજ ત્રાસદાયક છે. હાથ, પગ, ઘુંટી, કેડ, ઘુંટણ
અને સાથળના સાંધાઓમાં વેદનાવાળો સોજો થાય છે. જ્યાં જ્યાં

આમ ફેલાયો હોય છે ત્યાં ત્યાં વીંછીના ડાંખ જેવી વેદના થાય છે, જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે, મોંમાંથી શીશુવાળું પાણી છુટે છે, અનાજ ઉપર અભાવ થાય છે, શરીર ભારે થાય છે, પેસાળ ધણો થાય છે, શળ નીકળે છે, સોજામાં જળતરા થાય છે, દિવસે ઉઘ અને રાત્રે અનિદ્રા, તૃષ્ણા, ઉલ્લસી, શ્વસણ, મૂર્ચ્છા, છાતીમાં શળ, દસ્તનો કબજો, શરીરમાં જડપણું, વગેરે આ દરદનાં ચીન્હો છે. આખા શરીરે સોજા આવી જાય, એવો આમવાત મટી શકતો નથી.

ઉપાય—૧. તાવના તથા સોજાનાખણુપાયો કરવા. સુંઠ અને ગળેનો ઉકાળો પીવો.

૨. સુંઠ અને ગોખરનો કાઢે પીવાથી આમવાત, કટિશળ તથા પીંડનું શળ મટી જાય છે.

૩. ઐરંડીયું તેલ ગળેના ઉકાળામાં કે સુંઠના ઉકાળામાં નાખી પીવું.

૪. આવળનાં મૂળ અને ડાંખળી વચ્ચેના ભાગની છાલનો ભુકો વાલ ૧ દહીં સાથે ખાવો.

૫. સુંઠ, પીપરીમૂળ, ચવક અને ચિત્રકનો કવાથ કરી પીવો.

૬. સાટોડીના કવાથમાં સુંઠ તથા કચોરો મેળવીને પીવો.

૭. ગોળ તો. ૧, સુંઠ તો. ૧, ઐરંડાનાં મૂળ તો. ૧, આમંધ તો. ૧, સર્પ ચીજો ઉકાળા જેવી ખાંડી એક શેર પાણીમાં ઉકાળા અરધું રહે એટલે દહાડામાં ત્રણ વાર પીવું.

૮. પાકાં પોષેયા સાથે ટંકણુખાર વાલ ૨ થી ૪ રોજ ખાવો.

૯. ખાવળની પાલીનો રસ પીવો.

૧૦. લસણ, સુંઠ અને નગોડનો કવાથ પીવો.

૧૧. સુંઠ, હરડે તથા અજમાનું ચૂર્ણ ખાટી છાશમાં કે ઉના પાણીમાં પીવું.

૧૨. સાટોડી, બોરીંગણી, ઐરડો, મરવો, પીતુડી અને મરગ-

વાના મૂળની છાલ ઉકાળીને ક્વાથ પીવો.

૧૩. લસણનો રસ રૂા. ૧ ભાર અને ગાયનું ધી રૂા. ૧ ભાર મેળવીને પીવું.

૧૪. બાવળના ગુંદરના પાણીનું સરખત બનાવીને પીવું.

૧૫. ગોમૂત્રની સાથે ગુગળ પીવો.

૧૬. તલ તથા સુંઠની ચટણી કરી ખાવી.

૧૭. સુંઠ, હરડે અને ગળોનો ઉકાળો ગુગળ નાખી પીવો.

૧૮. હરડે ૧૨ ભાગ, સુંઠ ૪ ભાગ, અન્નમોદ ૩ ભાગ, ખોરાસાની અન્નમો ૨ ભાગ, તથા સીંધાપુણ ૨ ભાગ, તેનું બારીક ચૂર્ણ ટકે તો. ૦૧ ખાદી છાશ સાથે પીવું.

૧૯. રાસના, ગળો, દેવદાર, સુંઠ તથા એરડાનાં મૂળનો ઉકાળો પીવો.

સૂચના—લાંઘણ, રોક, રેચ, બાફેલા જવનું પાણી, બાફેલાં રીંગણાં, કડવાં ફળ, સાટોડીનાં પાંદડાંનું શાક, પરવળ, કારેલાં, જવ, જુના રાતા ચોખા, કળથી, વટાણા અને ચણાનું ઝોસામણ, સર્વ રૂક્ષ એટલે હુખુ અન્ન, છાસ, લસણ અને કડવા તથા તીખા પદાર્થો હિતકારક છે. દહીં, ગોળ, ક્ષારવાળા પદાર્થો, અડદ, મળમૂત્રનો અટ-કાવ, ઉળગરો, જડ અને કષ્કારક પદાર્થો, સિન્ધ અને ભારે પદાર્થો, જેવા કે ધી, માંખણ, મલાઈ વગેરે ચીજો છોડી દેવી.

વાતરક્ત-ગાંઠીઓ વા.

સમજણ—અંગ્રેજીમાં આ દરદને ‘ગાઉટ’ કહે છે. આ પણ એક પ્રકારનો સાંધાનો રોગ છે, પણ આમવાતના વામાં અને આ વાતરક્તના સંધિવામાં તફાવત એ છે કે આમવાતમાં ચીકણો સોળે આવે છે. ત્યારે આ દરદમાં ગાંઠીઓ વા આવે છે, અને ઝણઝણી તથા સણકા ઉઠે છે.

બગડેલ વાયુ પ્રકોપ પામીને તેમાં બગડેલ લોહી મળે છે. અતિ દાહ કરનાર તથા અતિ ગરમ ખોરાક ખાનારા લોકોને આ રોગ થાય છે. અંગ્રેજી વૈદ્ય કહે છે કે, જે લોકો મધમાંસનું સેવન કરે છે, અને કસરત કે શરીર શ્રમ કરતા નથી તેમના શરીરમાં રસ રક્તનો સરખો પરિપાક ન થવાને લીધે ધાતુમાંથી ઉત્પન્ન થનારા ખાર મૂત્રમાર્ગમાં સારી રીતે વહેતા નથી, જેથી તે ક્ષાર રક્તમાં એકઠા થઈ સાંધાઓમાં સોળે પેદા કરે છે.

ઉપાય—૧. ગળોના ઉકાળામાં ઝેરંડીયું તેલ તથા ગુગળ નાખીને લાંબા વખત સુધી સેવન કરવું.

૨. ગળોતું ચૂર્ણ, તથા ગુગળ તેને હરડે, ખેડાં અને આંખ. ળાના ઉકાળા સાથે ઘુંટીને બે બે આની બારની ગોળીઓ કરી સવારમાંજ એક એક ગોળી ખાવી.

૩. અરડુસીનાં પાન, ગળો અને ગરમાળો, તેને ઉકાળો કરી તેમાં ઝેરંડીયું તેલ નાખીને પીવો.

૪. હરડેતું ચૂર્ણ તો. ૦૧ ગોળમાં મેળવીને ગળોના ઉકાળામાં પીવાથી ધણો સારો ફાયદો થાય છે.

૫. દુધની સાથે ઝેરંડીયું તેલ હમેશ લેવું, અને રેચ લાગી ઝેરંડીયું પચી ગયા પછી દુધ ચોખ્ખા ખાવા.

૬. ગળોને છુટી તેમાં ધી અને પાણી નાખીને ઉકાળવું. પાણી બળા જઇને ધી બાકી રહે તે ધી તો. ૧ ગળોના ક્વાથમાં મેળવીને પીવાથી શુદ્ધ વાતરક્ત તેમજ શર્યાતનો વાતરક્ત મટે છે.

૭. ઉદરકાનીનો રસ પીવો અને શરીરે ચોપડવો.

૮. ગળો, સુંઠ અને ધાણા દરેક તો. ૧ લઈ તેનો ઉકાળો પીવો.

૯. ઝેરડાનાં મૂળ, અરડુસીની છલ, ગોખર, ખજીર, કાંસડીનાં મૂળ અને એખરો એ સર્વનો ક્વાથ કરીને પીવો.

૧૦. એખરો અને ગબોનો ક્વાથ પીયરનું ચૂર્ણ મેળવીને પીવો.

૧૧. કડવાં પરવળ, હરડાં, બેડાં અને આંબળાં, ચતાવરી, કડુ અને ગબોનો ક્વાથ સાકર અને મધ નાખીને પીવો.

૧૨. સરખવાની અને વરણાની છાલને ખાંડી તેના ચૂર્ણને પાણીમાં મેળવી શરીરે લેપ કરવો.

૧૩. સરસવ, લીંબડાની અતરછાલ, આકડો, જટામાંસી, જવખાર અને તલ, તેને પાણીમાં વાટી લેપ કરવો.

૧૪. ધરના ધુંભાડાની ધુંસ, જવ, કઠ, સુવા, હળદર, અને દારૂહળદર તેનો પાણીમાં લેપ કરવો, તેથી શળ સાથેનો વાતરકા મટે છે.

૧૫. આસંધ તથા તલ પાણીમાં વાટીને લેપ કરવો.

૧૬. એરડીનાં મીંજને પાણી કે દુધમાં વાટીને લેપ કરવો.

સૂચના—મધ, માંસ, ગરમ તથા દાહ કરનારા પદાર્થો છોડી દેવા. જવ, સાંઠીચોખા, સંધિચોખા, ધર્ડ, ચણા, મગ, તુવેર, મઠ; ગાય, બેંસ તથા બકરીનું દુધ, કારેલાં, પટોલ, આંબળાં, આદુ, સુરણ, ખડીસાકર, દ્રાક્ષ, પાકેલું જીરું, કોળું, તાજું ધી, કડવાં પદાર્થો, કડવાં ઔષધો, એ સર્વે આ દરદમાં હિતકારક છે. દિવસે સુવું, તપ, તડકો, કસરત, સ્ત્રીસેવન; અકદ, કળથી, બહુ ખારા પદાર્થો, દહીં, મૂળા, મધ, માંસ, તલ, ગરમ પદાર્થો, પચવામાં બારે પદાર્થો, વગેરેનો આ દરદમાં ત્યાગ કરવો.

પ્રકરણ ૩૫ મું.

રક્તપિત્ત.

શરીરનાં જુદાં જુદાં હારોમાંથી રક્ત એટલે લોહી વહે છે, તે રોગને 'રક્તપિત્ત' રોગ કહે છે. અંગ્રેજીમાં આ રોગ 'સ્કર્વી' નામથી ઓળખાય છે, અથવા સાધારણ અર્થમાં 'બ્લીડીંગ' એટલે લોહીનો આવ કહેવાય.

મોં, નાક, કાન, આંખ, દાંત વગેરે રક્તપિત્તમાંથી લોહી વહે તે 'જીર્વ્ય રક્તપિત્ત' કહેવાય છે; એવીજ રીતે નીચેનાં હારો એટલે ગુદા, તથા પેસાળ માર્ગમાંથી રક્ત વહે, તે 'અધોગ રક્તપિત્ત' કહેવાય છે.

ઉપાય—૧. લોહી બંધ કરવું એ આ દરદનો મુખ્ય ઉપાય છે, માટે લોહીને અટકાવનારી રક્તસ્તંભક તથા ઠંડી દવાઓનો વિશેષ ઉપયોગ કરવો.

૨. અરકુસીનાં પાનનો રસ કે ઉકાળો સાકર કે મધ નાખીને પીવો.

૩. અરકુસીનાં પાન, દ્રાક્ષ અને હીમજનો ઉકાળો મધ તથા સાકર નાખીને પીવો.

૪. અરકુસીનાં પાન બાપી હાથે ચોળીને રસ નીચોવી લેવો. તેમાં સાકર મેળવી ધીમે તાપે ગરમ કરી મધ જેવું ચાટણુ થાય ત્યારે ખેડાં તથા હળદરનું ચૂર્ણ વાલ વાલ મેળવીને રૂપિયા એક-બાર ચાટવું.

૫. ધાણા, આંબળાં, અરકુસી, દ્રાક્ષ અને ખડસલીઆનો ઉકાળો પીવો.

૬. અરકુસીનાં પાન, દ્રાક્ષ અને હરડેનો કવાથ સાકર તથા મધ નાખીને પીવે.

૭. ભુરું કોળું રક્તપિત્તને મટાડે છે, તેથી તેની કોઈ પણ બનાવટનો ઉપયોગ કરવો.

૮. દ્રાક્ષ, સુખડ, લોદર અને ઘઉંલાનું ચૂર્ણ મધ અને અરકુસીના રસ સાથે પીવું.

૯. વાળો, કમળ, ધાણા, સુખડ, જેઠીમધ, ગળો અને નસોતરનો કવાથ કરીને મધ તથા સાકર સાથે પીવે.

૧૦. બકરીનું દુધ મધ અને સાકર નાખીને પીવું.

૧૧. ગોખર અને સતાવરી નાખીને પક્ષવેલ દુધનો ઉપયોગ કરવો.

૧૨. નાકમાંથી લોહી વહેતું હોય તો સાકરવાળું પાણી પીવું અથવા નાકથી દુધ પીવું, કે દ્રાક્ષનો રસ અને દુધ સાકર મેળવીને પીવું.

૧૩. આંખાની છાલ, જાંબુની છાલ, ફરેક તો. ૪ તેને રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી પચાળીને સવારે તે પાણી મધ નાખીને પીવું.

૧૪. ગાયના છાણનો અથવા ઘોડાની લાદનો રસ તો. ૧, મધ તો. ૧ અને ઘી તો. ૦૫ મેળવીને પીવે.

૧૫. લોહીના ગાંઠા પકતા હોય તો જંગલી પારેવાની અરકનું ચૂર્ણ વાલ ૪ મધ સાથે ચાટવું.

૧૬. શેરડીનો રસ ૫-૭ દિવસ પીવાથી લોહીની ઉલટી બંધ થાય છે.

૧૭. ગોખરનાં મૂળનું કે તેના ફળનું ચૂર્ણ તો. ૧, દુધ તો. ૨૦, પાણી તો. ૨૦, તેને ઉકાળવું. બાકી દુધ રહે ત્યારે તે દુધ પીવું.

૧૮. મેંકોળું, કાળી દ્રાક્ષ અને મુંઠ આમાંની કોઈ પણ ચીજને

૨૦. પ્રમાણે ઉકાળીને આપવાથી ફાયદો થાય છે.

૧૯. કપાસનાં પાન, કે કપાસીઆ સાકર સાથે વાટીને પાણી સાથે પાવાથી ફાયદો થાય છે.

૨૦. ખાવળ કે ખોરડીની અંતરછાલનું ચૂર્ણ પાણીમાં વાટી તેમાં થોડું દહીં તથા સાકર મેળવી દિવસમાં ત્રણ વાર ખવરાવવાથી લોહી પડતું બંધ થાય છે.

૨૧. શક્તિ પ્રમાણે એક બે રતિ અરીસા ખાવાથી કાંઈપણ ઠેકાણેથી પડતું લોહી અટકે છે.

૨૨. સરપખાના મૂળનું ચૂર્ણ બબે વાલ સાકર મેળવીને પાણી સાથે પીવું.

૨૩. કુલાવેલ ફટકંડી એક બે વાલ સાકર અને દહીં સાથે ખાવાથી અને બહાર જખમ ઉપર લગાડવાથી લોહી પડતું બંધ થાય છે.

૨૪. નાકોડી ફુટતી હોય તો ગાયનું ધી તો. ૫, તાલ્મે ખજૂર તો. ૫, આ બન્નેને મેળવીને ખાવાથી લોહી પડતું બંધ થાય છે.

બહારના ઉપાયો—૨૫. આંખળાંનું ચૂર્ણ ધીમાં જરી રોકી પાણીમાં વાટી માથા ઉપર લેપ કરવાથી નાકોડીનું નાકમાંથી નિકળતું લોહી બંધ થાય છે.

૨૬. તાંદળજનો રસ અને ધી તે બન્નેને ઉકાળવાં, જ્યારે પાણી બળી જઈ ધી રહે ત્યારે શરીરે ચોપડવું.

૨૭. દ્રો અને આંખળાંના ચુર્ણને પાણીમાં વાટીને માથા ઉપર લેપ કરવો.

૨૮. સો વાર અથવા હજાર વાર પાણીથી ધોયેલ ધીનો માથા ઉપર લેપ કરવાથી ફાયદો થાય છે.

૨૯. દાડમના કુલનો રસ, આંખાની ગોટલીનો રસ અથવા ડુંગળાનો રસ નાકે સુંધવાથી નાકમાંથી પડતું લોહી બંધ થાય છે.

સૂચના—ગરમ, અતિ તીખા, ખારા, ખાટા પદાર્થો ન ખાવા. લોહી સુધારક તાજાં ખોરાક ખાવો; તાજાં ફળ—નારંગી, સંતરાં, દાડમ, દ્રાક્ષ, લીંચુ, ખાટાં લીંચુનો રસ વગેરે ખાવાં; સિવાય સાદો ખોરાક ખાવો; કસરત, પંથ, તાપ, મળમૂત્રનો અટકાવ, ઘોડાની સ્વારી, ધામ (પરસેવો કાઢવો), ખીડી પીવી, સ્ત્રીસેવન, કળથી, ગોળ, તલ, અડદ, દહીં, લસણ, ખારા પદાર્થો, વાસી અન્ન, કડવા તથા ખાટા પદાર્થો એ સર્વે તુકસાન કરે.

મકરણુ ૩૬ મું.

સોળ.

સમજણ—શરીરનું કોઈ એકાદ અંગ કે આત્મ શરીર સુજી આવે, તેનું નામ સોળે. આ કોઈ સ્વતંત્ર રોગ નથી, પણ જુદા જુદા રોગમાં સોળ એ એક લક્ષણ છે. તોપણ સોળની સ્વતંત્ર ચિકિત્સા તથા ઉપાયો વૈધકશાસ્ત્રમાં આપ્યા છે.

સોળ બે રીતે થાય છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

૧. અંદરના ખાનપાનના દોષથી.

૨. બહારના જખમથી, કરડથી કે એથી.

રોગ લીધો હોય, તાવ કે ઝાડાનું દરદ ચાલતું હોય, અપવાસ કર્યો હોય, તથા શરીર બહુ દુર્બળ હોય, એવી કોઈ પણ સ્થિતિમાં જો બહુ ખારા, ખાટા, જલદ તથા જડ પદાર્થો ખવાય, કાચું અન્ન, દહીં, માટી વગેરે ખવાય, એરી અનપાન પેટમાં જાય, ઇત્યાદિ કાર-
થી સોળ થાય છે.

આ સિવાય સંગ્રહણી રોગમાં, પાંડુ રોગમાં તથા જલોદર રોગમાં સોજા ચડે છે. પેટમાં ઝેર ગયું હોય, કે ઝેરી જીવનું છુ કરડયું હોય તો તેના ઝેરથી પણ સોજા ચડે છે. વાયુથી, પિત્તથી, લોહીથી, કદથી ઝેટલે રસવિકારથી, ઝેર ઘણા દોષથી સોજા ચડે છે. વાયુનો સોજો રક્ષ અને રંગે ઝાંખો હોય, પિત્તનો તથા લોહીનો સોજો રતારા તથા પીળારા પડતો હોય છે. ઝેરને સ્પર્શ કરતાં આમડી ગરમ લાગે; કદનો કે રસનો સોજો શીઠા રંગનો તથા સ્પર્શમાં ઠંડો લાગે.

ઉપાય—૧. સોજા ચવાનું કારણ શોધી કાઢીને ઉપાય કરવો; સ્થાનિક સોજો હોય ને બહારના કોઈ ઝેરી કરડથી કે ઝેરી દવા લાગવાથી સોજો થયો હોય તો બહારના ઉપચારથી પણ મટે. અંદરનો ખીગાડ હોય તો દવા ખાવાથી તથા ખોરાકના ફેરફારથી મટે.

૨. સોજામાં રેચ લાગે તથા પરસેવો વળે ઝેવી દવાની મુખ્ય જરૂર છે; માટે રેચ તથા પેસાળ લાવનાર દવાઓ આપવી.

૩. દુધ સાથે ઝેરડીયું તેલ પીને રેચ લેવો.

૪. ઘોળા સાટોડી, દેવદાર તથા ચિત્રાનાં મૂળ મેળવીને ઉકાળેલું દુધ સારી રીતે પીવું.

૫. કાળાપાટને ઉકાળીને તે ઉકાળો પીવો.

૬. ત્રિફલા ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં પીવું.

૭. સુંઠ તથા ગોળની મોટી ગોળા ખાઈને તેના ઉપર સાટોડીના પાનનો રસ કે ઉકાળો પીવો.

૮. સુંઠ, પીપર તથા ગોળ, દરેક ૧૨ તોલા અને મંદુરભસ્મ તથા તલ દરેક ૪ તોલા, તે સર્વ ખાંડી તેનું ચૂર્ણ ટંકે તો. ના થી ૧ ખાવાથી સર્વ જીના સોજા મટે.

૯. સાટોડી, દારૂળદર, દળદર, સુંઠ, હીમજ, ગળો, ચિત્રકમૂળ, બારંગમૂળ, તથા દેવદાર, તેનો કવાચ પીવો.

૧૦. સાટોડી, ગજો, દેવદાર, હરડે તથા મુંદનો ઉકાળો ગોમૂત્ર અથવા ગુગળ નાખીને કે બન્ને નાખીને પીવો.

૧૧. બીલીનાં લીલાં પાનનો રસ પીવો.

૧૨. ત્રિકુળાના ક્વાથમાં બેંસનું ધી પીવું.

૧૩. અરુણસીનાં પાન, ગજો તથા ભોરીંગણીનો ક્વાથ મધ નાખીને પીવો.

૧૪. ગોળ, પીપર તથા મુંક સમાન ભાગે મેળવીને ખાવાં.

૧૫. ગોળ તથા આદુનો રસ; ગોળ તથા મુંક; ગોળ તથા હરડે; ગોળ તથા પીપર; એ ચારે યોગ સોજમાં ફાયદો કરે છે, અને તે અકેક તોક્ષો ખાવાં.

૧૬. બકરીનું દુધ ફક્ત પીવું, તેથી પણ સોજ મટે.

બહારના ઉપાયો—સ્થાનિક સોજ ઉપર બહારના ઉપાયો પણ ફાયદો કરે છે અને સોજને મટાડે છે.

૧૭. જખમનો સોજો હોય તો તેના ઉપર ઠંડા પાણીનું પોતું મુકવું, અને તેના ઉપર ઠંડું પાણી સાંચ્યા કરવું.

૧૮. કસેજની ગાંઠનો કે કાથળી ઉપર સોજો આવ્યો હોય તો નવસારનાં પોતાં મુકવાં.

૧૯. ઉંદરના ઝેરનો સોજો હોય તો તેના ઉપર કાળીયા સરસની છાલ વાટીને લેપ કરવો, અથવા કાળીયાટનો લેપ કરવો.

૨૦. બીલામાં ઉડીને સોજો આવ્યો હોય તો બેંશના દુધમાં તલ વાટીને તેમાં માખણ મેળવી શરીરે લેપ કરવો.

૨૧. જેઠીમધ, તલ, દુધ તથા માખણનો લેપ કરવાથી, તેમજ તલ અને કાળી માટીને ઠંડા પાણીમાં વાટી લેપ કરવાથી પણ બીલામાંનું ઝેર ઉતરે ને સોજો મટે. આંબલીનાં પાન બાફીને બાંધવાથી પણ તે સોજો મટે.

૨૨. આકડાનાં મૂળ, સાટોડીનાં મૂળ, તથા લીંબડાની અંતર બાજનો ઉકાળો કરીને સોજી ઉપર સીંચવો અથવા તે ઉકાળાથી આજે શરીરે સ્નાન કરવું, તેથી શરીરના સોજી ઉતરે.

૨૩. અરણીનાં પાન બાફીને બાંધવાં, અથવા અરણીનાં પાન, કાળાજીરી, કીડામારી, શરપખો, તથા સુંઠ, સમભાગે પાણીમાં વાટી ગરમ કરી સોજી ઉપર ખરડ કરવો.

૨૪. કાળાપાટનો રસ સોજી ઉપર ચોપડવો.

૨૫. ઝેરડાનાં પાન વરાળીયાં કરીને બાંધવાં.

૨૬. કેરડાનાં પાનનો રસ લગાડવો.

૨૭. ઝેરી નાળાંધેર અને ગોળાધરી લાકડું પાણીમાં ઘસીને ચોપડવું.

૨૮. કાંકચ, આકડો તથા ઝેરડો, તેનાં પાન વાટી ગરમ કરીને બાંધવાં.

૨૯. ધતુરાનાં પાન વાટી લેપ કરવો; અથવા ધતુરાનાં પાન, ગજકાનાં પાન અને બાંગરાનાં પાન, તેનો રસ કાઢવો; તે રસમાં અફીણુ તો. ૦૧ થી ૦૧૧ મેળવી ગરમ કરીને સોજી ઉપર ચોપડવું.

૩૦. સાટોડી તથા સુંઠ સમાન ભાગે પાણીમાં વાટી લેપ કરવો.

૩૧. હળદર તથા સુંઠ, સમાન સાગે પાણીમાં વાટી લેપ કરવો.

૩૨. કાળા ધતુરાની ડાળીઓનો રસ તો. ૦૧ તથા કળીચુનો તો. ૦૧, તે બન્ને ૩ તોલા કાંડીમાં નાખી ગરમ કરીને લગાડવાથી રસ ઉતર્યો હોય તે જાય.

૩૩. ગરમ પાણી, ઘઉંના લોટની કે અળસીની પોટીસ બાંધવી; તેમજ અરણીનાં પાન, સાટોડીનાં મૂળ, આંબલીનાં પાન, આવળનાં પાન, લીંબડાનાં પાન, અધેડો, કડવી તુબડી, એમાંનાં કોઈપણ પાનને બાફીને બંધારણ કરવાથી સ્થાનિક સોજો એટલે અમુક ઠેકાણે સોજો આવ્યો હોય તે મટે.

સૂચના—જુના ચોખા, જવ, કળથી, મગ, જુનું ધી, ઊંચ, મધ, આસવ, લસણ, કેળા મૂળા, આંબળાં, વગેરે આ દરદમાં પથ્ય એટલે હિતકારક છે. નવું ધાન્ય, વાવડાં શાક, પિણ્ન એટલે આટા-માંથી બનેલ અન્ન, દહીં, ગોળ, તેલ, મધ, ખટાણુ, ભારે અન્ન, દાહ કરનારા પદાર્થો, તથા સીસેવન, એટલાં વાનાં હાં

પ્રકરણ ૩૭ મું.

૭૯

શૂળ.

ગેરક પચવા
પાય તે.

સમજણ—શરીરમાં ચૂંક જેવું દરદ થાય છે, તેને આર્યવેશમાં ક્રમાં ‘શળ’ રોગ કહેલ છે. શળના પ્રકારો ઘણા છે અને તે શરીરના જુદા જુદા સ્થાન પ્રમાણે અને જુદી જુદી ક્રિયા પ્રમાણે તેનાં નામો રાખેલાં છે, અત્રે સામાન્ય વાચકો સમજી શકે એવા પ્રકારો તથા તેના ઉપાયો આપવામાં આવેલા છે.

૧. વાતશૂળ—હૃદય, પડખાં, પીઠ, અગર શરીરના કોઈ પણ ભાગની નસોમાં સોયો ભોંકાયા જેવા ચરકા આવે છે, તે વાતશળ. અંગ્રેજીમાં જેને ‘ન્યુરેજીયા’ કહે છે તેજ આ શળ હશે.

૨. પિત્તશૂળ—ક્ષેજ (લીંદર) માં થાય છે. ક્ષેજનું પિત્ત પિત્તાશયની નળીમાંથી આંતરડાંમાં આવતાં આવતાં અટકે અથવા પિત્તની ગંઠાઈને રેતી થાય તેથી ઉતરતાં દરદ થાય તેનું નામ પિત્ત-શળ-અંગ્રેજીમાં જેને ‘બીલીયસ ડ્રેલિક’ એટલે પિત્તનું શળ કહે છે, તેજ આ શળ સમજવું.

૩. કફશૂળ-આમશૂળ—હોઝરીમાં દરદ થાય તે કફશળ અને આંતરડાંમાં ચૂંક થાય તે આમશળ.

૪. પરિણાસશૂળ—ખેરાકા ખાધા પછી તે હિંગ ૧ ભાગ, માંડે ત્યારે એટલે ખાધા પછી ત્રણ ચાર કલાકે જે શળ થી ૦૥

૫. મૂત્રાશય શૂળ—એટલે મૂત્રપિંડમાંથી રેતી મૂત્રનળીમાં થઈને બસ્તિમાં ઉતરતાં ઉતરતાં જ અસલ પીડા થાય તે. આના ઉપાયો મૂત્ર સંબંધી દરદોમાં આપેલા છે, તે જોવા.

વાતશૂળના ઉપાયો:—૧. સુંઠ તથા એરડાનાં મૂળનો ઉકાળો રોકેલી હિંગ તથા સંચળ નાખીને પીવો.

૨. કળધીનું ઓસામણુ તેલનો વધાર ફાંટી પીવું; વળી તેમાં ધાણુણુ, અથવા સુંઠ, અથવા હિંગ અથવા સંચળ અથવા એ રૈ જરા જરા મેળવીને તે ઓસામણુ પીવું. તેલનો વધાર દેવો અથવા તેલ કે ધી ઓસામણુમાં મેળવવું.

૩. ઇંદ્રજવનો ઉકાળો રોકેલી હિંગ તથા સંચળ નાખીને પીવો.

૪. પેટ ચડી આવીને શળ નીકળતું હોય તો એરડીયું તેલ હિંગ તથા સંચળ નાખીને પીવું.

૫. બહારના ઉપાયમાં શેક કરવો, મર્દન કરવું એટલે તેલથી પેટ ચોળવું અને સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ ભોજન કરવું, એટલે લુપ્ત અન્ન નહિ ખાવું, પણ તેલ કે ધી મિશ્રિત ઉતું ઉતું અન્ન ખાવું.

૬. કુસકી (અનાજ ઉપરથી નીકળેલી ફેતરી) ને પાણીમાં ઉકાળાને તે પાણીથી ત્રણ વાટવા. તે તણને પોટલીમાં બાંધી તે પોટલી ગરમ કરીને પેટ ઉપર કે શળવાળા ભાગ ઉપર મૂકીને શેક કરવો.

૭. રાઈ તથા સરગવાના દાણા (અથવા છાલ) અથવા સરસવ દાણા, તેને હાથમાં વાટીને લેપ કરવો.

૮. હિંગ, તેલ, તથા લવણ તેને ગોમૂત્રમાં ખદખદાવીને નાભિની આસપાસ લેપ કરવો.

પિત્તશૂળના ઉપાયો—૧. ઉલટી કરાવવી અને પછી રેચ પણ આપવો.

સૂચનાનાજાણતું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવું.

મધ, આડું હીમજનું ચૂર્ણ ગોળ તથા ધીમાં ખાવું.

ઐટલે ૪. ત્રિફલા તથા ઝરમાળાનો ઉકાળો સાકર તથા મધ નાખીને પીવો.

૫. ભોરીગણી, ગોખર, ઝેરડાનું મૂળ, દરબનું મૂળ, કાસનું મૂળ, શેરડીનું મૂળ તથા વાળાનું મૂળાયું, એ સર્વનું ચૂર્ણ કે તેનો ઉકાળો પીવાથી પિત્તનું શય જલદી મટે છે.

૬. ત્રિફલા, ઝરીકાં, જેહીમધ, કડું, ઝરમાળો, તેનો ઉકાળો મધ નાખીને પીવો.

૭. શતાવરીનો રસ અથવા સુકીનો ઉકાળો કરીને મધ નાખીને સવારમાં પીવો.

૮. લીલાં આંજળાંના રસમાં અથવા વિદારીકંદના રસમાં દ્રાક્ષનો રસ અને સાકર નાખીને પીવાથી પણ પિત્તશય મટે.

કંકરૂળ તથા આમરૂળના ઉપાયોઃ—૧. લાંબાં ઐટલે અપવાસ કરવો.

૨. હીમજ, ચિત્રકમૂળ, કડું, વજ, તેનું ચૂર્ણ ગોમત્રમાં પીવું.

૩. સીંધાલુણ, સંચળ, તથા લવણ, દ્વિંગ, પીપર પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક તથા સુંઠ, તે સર્વનું ચૂર્ણ ઉના પાણી સાથે પાવું.

૪. સુંઠના ઉકાળામાં ઝેરડીયું પીવાથી આમનું શય ઐટલે મરડાની ચૂંક હોય તે મટે.

૫. હિંગાષ્ટકની ફાટી સાથે જરા અફીણ મેળવીને લેવાથી પણ આમનું શય મટે.

૬. હિંગાષ્ટકમાં જરા ધી મેળવીને જમતાં જમતાં ચટણીની પેડે ખાવું.

૭. ચિત્રકમૂળ, પીપરીમૂળ, ઝેરડાનાં મૂળ, સુંઠ તથા ધાણા, તેનો ઉકાળો શેકેલી હીંગ તથા સીંધાલુણ વગેરે એકાદ ખાર નાખીને પીવો; તેથી આમનું શય મટે.

૮. એરંડીયું તેલ ૬ બાગ, લસણ ૮ બાગ, હિંગ ૧ બાગ, અને સીંધાતુણ ૩ બાગ, સર્વે સાથે લસોડીને તેમાંથી ૦૧ થી ૦૧૧ બાર ખાવું.

પરિણામ શૂળના ઉપાયો—૧. સુંઠ, તલ તથા ગોળને વાટીને ગાયના દુધમાં ૭ દિવસ પીવાં.

૨. શંખની ભસ્મ કરીને ગરમ પાણીમાં પીવી.

૩. શેકેલા કાંકચીઆ રોજ ખાવા.

૪. નદીની નાની છીપલીઓ લાવીને છાણના તાપમાં બાળીને તેની રાખ કરવી. પછી તે ભસ્મ પાણી સાથે બળે ચાર ચાર વાલ પીવી.

૫. પીપરને ઉકાળીને તેના ઉકાળામાં ધી નાખીને ફરી ઉકાળવું. ધી બાકી રહે તે ધીમાં મધ નાખીને ચાટવું.

૬. ગરણીનાં મૂળને પાણીમાં વાટી તેમાં સાકર, મધ તથા ધી મેળવીને પીવાથી ૭ દિવસમાં પરિણામ શળ મટે.

૭. સુંઠ, તલ, તથા ગોળ તેને લસોડીને દુધમાં કે પાણીમાં ૭ દિવસ પીવું.

૮. પીપર, ગોળ, ધી, એ દરેક ૪ તોલા, અને દુધ ૧૬ તોલા, તેને ઉકાળીને પીવાં.

સર્વ પ્રકારના શૂળના સામાન્ય ઉપાયો—૧. ત્રિકાળે ઉકાળો, ગોમત્ર, મધ, દુધ, એ દરેક સાથે બમણું એરંડીયું મેળવીને પીવાથી શળ મટે.

૨. બીજોરાનો કે લીંબુનો રસ મધ તથા ક્ષાર મેળવીને પીવો.

૩. બીજોરાનો રસ કે સરગવાની છાવનો ઉકાળો સાંછખાર તથા મધ નાખી પીવો.

૪. બીજોરાના રસમાં ધી, હિંગ તથા સીંધાતુણ મેળવીને તથા

જરા ગરમ કરીને પીવું

૫ બીલીનાં મૂળ, ઝેરડાના મૂળ, ચિત્રકમળ તથા સુદ, તેનો ઉકાળો દિગ તથા સીંધાતુણુ મેળવીને પીવો

૬ ગોમૂત્રમાં હરડેને રાવની-પછી સુકીને તેમાં જગ લોહ-ભ્રમ અને ગોળ મેળવી ખાવી.

સૂચના—લુખી, કડવી તથા તુરી વસ્તુઓ, ઠંડો તથા પચવામાં ભારે ખોરાક, કમસત, સ્ત્રીસેવન, ઘર, અડદ, બીજા પણુ શીંગ ધાન્ય, ઝાડા-પેસાનનો અટકાવ, ક્રોધ, તાપ, ઉત્તમરો, એ સર્વનો ત્યાગ કરવો. એક વરસની જુની સાળના ચોખા, લમણુ, સમુદ્રવનણુ, સરગવો, ઝેરડીયુ તેન, લીંચુ, અને ઉકાળેલુ પાણુ, એટલાં ચળવાળાંને બહુજ કાપદો કરે છે.

પ્રકરણ ૩૮ મું.

મેદરોગ-કાર્શ્યરોગ.

ચરબીનો સચ્ચ-ચરબીનો ક્ષય.

ઝરીરમાં જોઇએ તેથી વધારે ચરબીનો સચ્ચ થઇને શરીર જાડુ બને છે, તેનું નામ મેદરોગ છે, અને શરીરમાં ચરબી જોઇએ તેથી ઓછી થઈ જાય અને શરીર કૃશ એટલે દુબળુ થાય, તેનું નામ 'કાર્શ્યરોગ' છે. કેટલાક માણસોનું શરીરનું બધારણુ જ બેનડીયુ કે એકવડીયુ હોય છે, અને શરીર સંપૂર્ણ તાકાતવાળું હોય છે, ત્યાં સુધી તેને મેદરોગ કે કાર્શ્યરોગ ગણવો નહિ, પણ આહાર વિહારના કારણથી શરીર હોય તે કરતા કુલીને જાડુ થાય, અથવા

દુબળું પડતું જાય અને શરીરમાં નબળાઈ વધતી જાય, તો સમજવું કે, શરીરમાં ચરબી જોડાઈ તે કરતાં વધે છે, અથવા જોડાઈ તે કરતાં ઓછી થાય છે, અને તેનો અટકાવ કરવાના ઉપાયો જરૂર કરવા જોઈએ. મેદરોગને અંગ્રેજીમાં 'ઓબેસીટી' કહે છે.

મેદરોગ.

સમજણ—ખોરાક ખાઈએ છીએ તેનો પ્રથમ રસ થાય છે, રસમાંથી રક્ત (લોહી) થાય છે, લોહીમાંથી માંસ બને છે, માંસમાંથી મેદ બને છે, મેદમાંથી અસ્થિ (હાડકાં) બને છે, હાડકાં પછી મજ્જા બને છે, અને છેવટ વીર્ય બને છે. આ ક્રિયા નિયમિત બનતી આવે ત્યાં સુધી શરીરના એ સાત ધાતુ જોડતા પ્રમાણમાં બનતા રહે છે; પણ જો તેમાંનો એકાદ ધાતુ વધારે કે ઓછો થાય તો શરીરમાં રોગ થાય છે. માંસમાંથી મેદ એટલે ચરબી (ફેટ) બનવી જોઈએ તેના કરતાં વધારે બને અને તે ચરબીનો શરીરમાં સંચય થવા લાગે તો શરીર જડું બનતું જાય, એ વાત દેખીતી જ છે. શરીર જડું બને એટલે નકામો ભાર, જેને અંગ્રેજીમાં fatty degeneration કહે છે, તે વધે, અને તેથી તે પછીના ધાતુ નિયમિત બનવામાં પણ અડચણ આવે છે, અને તેથીજ મેદરોગવાળા જડા માણસો કમકામતીની રવાંદ કરતા હોય છે. ચરબી વધવાથી શરીરના માર્ગો પુરાંજ જાય છે, અને કોષમાં વાયુનું જોર થાય છે. તે વાયુ અગ્નિને વધારે છે, અને આહારનું શોષણ કરી લે છે, તેથી મેદવાળો માણસ વધારે ખાય છે, છતાં શરીરમાં શક્તિ ઓછી રહે છે. આ દરદમાં વાયુનું જોર હોવાથી કોઈ આ દરદને મેદવાયુ પણ કહે છે. વિશેષ કરીને ઉદર ઉપર એટલે પેટા ઉપર ચરબી વધારે જામે છે.

કસરત કે શરીરને ગ્રમ પડે એવું કામ કર્યા વિના પડી રહેવાથી, દિવસે સુતાની ટેવથી, તથા કદ કરનારો ચીકણો આહાર-

મીઠાઈ-મલીઘ લેવાની ટેવથી શરીરમાં મેદ વધે છે. મેદરોગનાં લક્ષણોમાં શરીર ઉપર ચરબીનું ચણતર થવા લાગે છે તે પ્રત્યક્ષ લક્ષણ છે; પણ તેની સાથે થોડો થોડો શ્વાસ ચડે, તરસ બહુ લાગે, મોઢાં એટલે બેશુદ્ધિ જેવી ઘેરી આવી જાય, સ્વપ્નમાં આવે, શરીર દુબે, ભુખ બહુ લાગે, પરસેવો બહુ વળે અને તે પરસેવો દુર્ગંધ મારે, અલ્પ પ્રાણ થાય એટલે ચૈતન્યશક્તિ ઘટે અને અલ્પ મૈથુન એટલે સ્ત્રીસેવનની શક્તિ પણ ઘટી જાય, એ તેનાં ખીજાં લક્ષણો છે. મેદ-વાયુ જેવા જનક શરીરમાં વિસર્પ (રતવા), બગદર, તાવ સાથે ઝાડો, પ્રમેહ, અર્શ (હરસ), હાથીપગ, રસોળા, કમળો, વગેરે દરદો થવાનો સંભવ છે.

ઉપચાર—૧. ચરબીવાળો ચીકણો ખોરાક બંધ કરવો, કસરત કરવી અથવા શરીરને મહેનત પડે એવું કામ કરવું. સારી રીતે દુરવું.

૨. ત્રિફલા તો. ૪ તેનો ક્વાથ કરીને તેમાં મધ નાખીને પીવો.

૩. પાણી ઉકાળી ઠંડું પાડીને તેમાં મધ મેળવીને રોજ સવારમાં પીવું.

૪. બાતનો ગરમાગરમ મંડ પીવો.

૫. ચવક, જીરું, સુંક, હિંગ, સંચળ, ચિત્રકમળ તેનું ચૂર્ણ બનાવીને મધ મેળવી પીવું.

૬. ત્રિફલા તથા ત્રિકટુ (સુંક, મરી, પીપર) તેનું ચૂર્ણ, લવણ તથા તેલ સાથે મેળવીને ખાવાં. ચૂર્ણ તો. ૧, લવણ વાલ ૧ થી ૪, તેલ તોડો ૧.

૭. લાંઠીપીપરનું ચૂર્ણ વાલ ૨ થી ૪ નિત્ય મધમાં ચાટવું. ગરમ પડે તો બંધ કરવું.

૮. ચિત્રકમળનું ચૂર્ણ ૨ વાલ થી ૪ વાલ મધ સાથે ચાટવું. ગરમ પડે તો બંધ કરવું.

૯. અરણીનાં મુગીયાંનો ઉક્ષણ કરીને પીવો.

૧૦. સુંઠ, મરી, પીપર, ત્રિફલા, મોથ તથા વાવડીંગ, તે આઠ વસ્તુનું સમાન ભાગે ચૂર્ણ કરવું. તે ચૂર્ણની બરાબર મુગજ મેળવવો, અને તે સવારસાંજ બે વાર તો બ, મધ સાથે ચાટવું.

૧૧. સવારમાં એક ગ્લાસ પાણીમાં ૧ તાબું ખાટું લીંધુ નીચોવીને તે પાણી નિત્ય પીવું; પંદર વીસ દહાડામાં ચુલ્લુ ગાલમ પડશે. બહારના ઉપચારો—૧૨. સમુદ્રપ્રીથુ તથા મોચરસ તેનું ચૂર્ણ શરીરે યોગવાથી પરસેવાની દુર્ગંધ દૂર થાય.

૧૩. ખીલીનાં લીલાં પાનનો રસ શરીરે યોગવો.

૧૪. હરડેનું બારીક ચૂર્ણ શરીરે ધસવું અને પછી સ્નાન કરવું, તેથી પરસેવો બંધ પડે.

૧૫. બાવળનાં પાનને પાણીમાં વાટીને તેનો શરીરે ખરડ કરવો. તે પછી હરડે કે હીમજનો ગ્રીણો લોટ શરીરે યોગવો, તે પછી સ્નાન કરવું, તેથી પરસેવો બંધ પડશે.

૧૬. સુગંધી વસાણાંઓ નાખીને ઉક્ષણા તૈયાર કરેલ તેલ શરીરે નિત્ય યોગવું.

૧૭. નિત્ય ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવું.

સૂચના—મેદરોગના જાણ દરદીએ બારે અને ચીકણા પદાર્થો ખાવા નહિ; ઘી, તેલ ઝાઘાં ખાવાં, લુખા પદાર્થો વિશેષ ખાવા. વખતો વખત લાંધણ કરવી અથવા ઝાણું ખાવું; શરીરને શ્રમ પડે તેવી રીતે કસરત કરવી, દંડ પીસવા અને શ્રમ પડે એવું કામ કરવું; ખોરાકમાં ગુનું અનાજ વાપરવું. જવ, મગ, ચોખા, કળથી, કોદરી, ચણા; મધ, ગરમ પાણી, હાસ વગેરે હિતકારક છે. દુધ, દહીં, માખણ, માંસ, ઘી કે તેલમાં તળેલા પદાર્થો, પાકાં કેળાં, અને પુષ્ટીકારક પદાર્થો મેદને વધારનારા છે, માટે તે સર્વ તજ દેવાં.

કાર્ય.

સૂત્રજ્ઞ—કાર્ય એટલે કૃતપણ, દુર્બળતા જેમ ચરખી વધવાથી મેદ થાય છે તેમ ચરખી, મામ તથા લોહી ધટવાથી કૃતપણ થાય છે બુદ્ધિ યિતાથી, બહુ મહેનત કરવાથી, જોષ્ઠિ એવું પોષણ નહિ મળવાથી, ધાતુનો ક્ષય થઈ જવાથી અને ગ્રાહ-મરડો-વગેરે ખીન્ન રોગો થઈ ગયા પછી શરીર દુર્બળ થઈ જાય છે મેદરોગ જેવો બમબરેનો છે, તેવું આ દુર્બળપણ બમબરેનું નથી, કેમકે મેદ થયા પછી ઉતરતા બહુ મહેનત પડે છે, દુર્બળતા તો સારૂ પોષણ મળવાથી તુરંત દૂર થાય છે.

ઉપાય—૧ શુ કારણથી શરીર લેનાતું જાય છે તેનો તપાસ કરવો, અને કારણ હોય તે દૂર કરવું ચિતાતું કારણ હોય તો તે ચિતાતું કારણ દૂર કરવું, બહુ મહેનત કરવાથી શરીર ઉતરતું હોય તો મહેનત મજૂરી ઓછી કરી, ધાતુક્ષીણતા હોય તો તેનો ઉપાય કરવો—ધાતુનું રક્ષણ કરવું—શ્રદ્ધાચર્મ પાળવું, અને સારો પોષણકારક ખોરાક લેવો, એ મુખ્ય ઉપાયો છે.

૨ દુધ તથા ધી સારી રીતે ખાના ધી ન મળી શકે તો તાજ તૈલનો ઉપયોગ કરવો તેમ પણ શરીરમાં ચરખી વધારે છે તે પુટ્ટી આપે છે, અને એટલાજ માટે ઝાડલીબંડર ઑછનની ક્ષયમાં બલામણ થાય છે તનનું, બદામનું તથા કાશ્તુનું તાજું તન ખાવું.

૩ જીરુ સારી હોય તો માવો, માવાની ચીજો, મનાઈ, માખણ, કઢેલું દુધ, તે સર્વનો ઉપયોગ કરવો.

૪ અડદ, વાલ, વટાણા, વગેરે ચીજો પણ પુટ્ટી આપે છે, માટે તેના શાક બનાવી ખાના, અથવા અડદના લાડુ બનાવી ખાવા.

૫ ઘઉંની રોટલી સાથે ધી, માખણ તથા મધ ખાવા.

સૂચના—દરેક વિનાની દુર્બળતામાં દવાઓની જરૂર તથી, પુ-

છીના ખોરાકની જ જરૂર છે. ધડ, ધી, કુધ, અડદ, વાલ, વટાણા, દહીં, મગધાઈ, માખણ, ખખે તેણે માંસ, એવો પુષ્ટીકારક ખોરાક ખાવો; શરીરના લોહીને તથાવે તથા બાળે એવી ગરમ ચીજો ન ખાવી, જેમકે બહુ મરચાં, બહુ તીખાં અથાણાં, ચટણીઓ, બહુ ખારી તથા બહુ ખાટી ચીજો ન ખાવી. ચોખ્ખા, બાજરી, જીર, કોદરી, છાશ, કઢી, એ ચીજો ન ખાવી અગર બહુ થોડી ખાવી. મહેનત ઓછી કરી, સ્ત્રીસેવન બંધ રાખી બ્રહ્મચર્ય પાળવું; ધ્યાનિ તજવીજથી શરીરની કુર્બળતા દુર થઈ શરીરમાં લોહી, માંસ તથા ચરબી ભરાય છે.

પ્રકરણ ૩૯ મું.

સારણુ તથા વધરાવળ.

સારણુ.

સમજણ—પેટની અંદરથી નાનું આંતરડું સાથળના મુળમાં સરીને નીચે ઉતરી આવે તેને સારણુ ગાંઠ અથવા અંતરગળ કહે છે. સારણુ એટલે આંતરડું ઉતરવું, અને વધરાવળ એ બે જુદાં દરદ નથી; પણ વધરાવળના ઘણા પ્રકારોમાં એક પ્રકાર આંતરડું ઉતર્યાનો છે. વધરાવળના પ્રકાર ઘણા છે. માટે વધરાવળ અને સારણુના જુદા ઉપાયો જણવાની જરૂર છે.

હરકોઈ પ્રકારની અતિ મહેનત, કસરત, ઝાડે જતાં જોર કરવું, અતિ જોરથી ઉધરસ ખાવી, તથા સ્ત્રીની સગર્ભાવસ્થા, પગે કારણોથી પેટ ઉપર દબાણ થાય છે, અને તેથી સારણુ થવાનો સંભવ

છે. બહુ કળછત, નળગાઇ, જખમ, અગર કાંઈ ગળ થવાથી પેટની દિવાલ કમળેર થઈ સાધારણ થઈ આવે છે.

ઉપાયો—૧. સારણની સરઆત થતાં જ તેને પાછી બેસાડીને સારણ પાછી ન ઉતરે તેને વાસ્તે કેડે કમરપટ્ટા રાખવો.

૨. નવસારનાં પોતાં મુકવાથી તે સક્રિયાઈ પાછી ચડી જશે.

૩. ઠંડા પાણીમાં બેસવાથી પણ સારણ ચડી જાય છે.

૪. ઐરંડીયું તેલ ઝાડાના ખુવાસાને માટે વખતો વખત પીવું. ઝાડો કળજ થવા દેવો નહિ અને ઝાડે જતાં કરાંઝવું નહિ.

૫. મેથીદાણાને પાણીમાં વાટી જરા ગરમ કરી તેનો લેપ મારવો અથવા સુવા બાશીને તેનો લેપ કરવો.

૬. સુંઠ, મરી, પીપર, હરડે, બેડાં, આમળાં, ઐનો ઉકાળો જવખાર અને સીંધાલુણ નાખીને પીવો.

૭. લીમડાની સુકી લીંબોળાઓનો મગજ ખાવો.

૮. સુંઠનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું, અથવા સુંઠનો ઉકાળો ઐરંડીયું નાખીને પીવો.

૯. ઐરંડાનાં મૂળ ઉકાળી તેમાં ઐરંડીયું કે સંચળની પડીકા નાખીને ઉકાળો પીવો.

૧૦. રાસ્ના, મળો, બળમૂળ, જેઠીમધ, ગોખર તથા ઐરંડાનાં મૂળ, તેનો ઉકાળો ઐરંડીયું નાખીને કેટલાક દહાડા સુધી પીવો.

૧૧. બળમૂળનો ઉકાળો મધ તથા દુધ નાખીને પીધા કરવો. સૂચના—વાયડું ખાવું નહિ; ઝાડો કળજ થવા દેવો નહિ; દોડવું નહિ. સાદો ખોરાક ખાવો.

વધેરાવળ.

સમજણ—સોળે થવાથી, પાણી ભરાવાથી, લોહી ભરાવાથી, ગાંઠ થવાથી, નસ ફુલવાથી, કોથળાની ચામડી જડી થવાથી, આંત-

રહું ઉતરવાથી, વિગેરે ધણાંએક કારણોથી વૃષણુ વધીને મોટાં થાય છે. આ સર્વ પ્રકારના વૃષણુના વ્યાધિને વૃદ્ધિ, અંડવૃદ્ધિ, કે વધરાવળ એવાં નામો આપવામાં આવેલ છે. મુખ્ય બે પ્રકાર છે. ૧ કોથળી વધવી. ૨, ગોળીઓ વધવી.

વધરાવળના પ્રકારો નીચે મુજબ છે—

૧. વૃષણુનો વરમ, ૨. જગરદ્ધિ, ૩. રક્તજન્યવૃદ્ધિ. ૪. શિરા-વૃદ્ધિ, ૫. વૃષણુઅંથી, ૬. કોરાવૃદ્ધિ.

૧. વૃષણુનો વરમ—વૃષણુ મોટાં થાય છે અને તેમાં પીકા, થોડો તાવ અને ઉધટી જણાય છે.

ઉપાય—૧. કોથળીને પાટાથી અથવા ગાદીના આધારથી અધર રાખવી. ગરમ પાણીનો શેક કરવો, અને બોરીંગણીના મુળનો ભુકો અને જુની છટનો ભુકો મેળવીને પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો.

૨. તાવ હોય તો તાવનો ઉપાય કરવો. પરમેવો વળે એવી દવા લેવી, તથા ઝાડાનો પ્રવાસો કરવા માટે એરંડીયું તેલ કે એરંડીયામાં તળેલી હીમજની ફાફી લેવી.

૩. રાજના લેપની પટીઓ મારવી.

૪. સુંક, સરસવ, સરમવાની છાલ, સાટોડીનાં મૂળ અને દેવ-દારના ચૂર્ણને પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીથી શેક કરવો; અથવા તે ચૂર્ણને છાશમાં વાટી તેનો જાડો લેપ મારી પાટો બાંધવો. આ લેપ બળે તો તે સાથે ધઉના આટો મેળવવો.

૫. એરંડીયું તેલ સુંકના ઉકાળા સાથે પીવું અથવા દુધમાં નાખીને પીવું.

૬. કુદીનો, સુંક અને વરીયાળીના ઉકાળામાં એરંડીયું તેલ નાખીને પીવું.

૭. નિફલા ચૂર્ણના ઉકાળામાં ગોમૂત્ર પીવું.

જળવૃદ્ધિ—ટપણની ગોળાની આસપાસ રસપડમાં પાણી ભરાય છે તેને જળવૃદ્ધિ કહે છે. નાના બાળકોને આ જ જાતની વધરાવળ થાય છે. મોટી ઉમરનાને આ વધરાવળ નારંગીથી તે મોટા નાળીયેર જેવડી થાય છે. અંગ્રેજીમાં તેને ‘ હાઇડ્રોસીલ ’ કહે છે.

ઉપાય—૧. વખતો વખત ઝેરંડીવાનો જીલાળ લેવાથી વધરાવળની શાન્તિ થાય છે.

૨. ત્રિફલાચૂર્ણના ઉકાળામાં ગોમૂત્ર પીવું, અથવા ગુગગ મેળવીને ઉકાળો પીવો.

૩. પાણી ધણું ભરાયું હોય તો શસ્ત્રવૈદ્ય પાસે ટેપીંગ કરાવીને પાણી કઢાવી નાખવું.

૪. કાંકચીયાના ચૂર્ણને ઝેરંડીઆ તેલમાં વાટી તેનો લેપ કરવો.

૫. આવળનાં પાનને બાશીને બાંધવાં.

૩. રક્તજન્યવૃદ્ધિ—ટપણના રસપડમાં લોહીનો મંચય થવાથી આ વૃદ્ધિ થઇ આવે છે અને તે પાણીની વૃદ્ધિ કરતાં ધણી કઠણ હોય છે, અંગ્રેજીમાં આને ‘ હીમેટોસીલ ’ કહે છે.

ઉપાય—૧. ઠંડા પાણીનાં અથવા નવસારનાં પોતાં મુકવાં.

૨. ઝેરંડીયું તેલ વારંવાર આપવું.

લોહી જામી જાય તો જળો મુકાવવી અગર કોથળા ચીરાવી લોહી કઢાવવું.

૩. નસોતર ૩. ૧ બાર ઉકાળીને તેમાં મધ તથા સાકર નાંખીને વારંવાર પીધા કરવું.

૪. શિરાવૃદ્ધિ—ટપણની શિરાઓ ફુલવાથી તેનું કદ મોટું થાય છે. પવન ભરાવાથી આ રોગ થાય છે. આ વધરાવળનો આકાર શંકુ જેવો એટલે પેટ તરફ સાંકડો અને કોથળા તરફ મોટો થાય છે. આ દરદને અંગ્રેજીમાં ‘ વેરીકોસીલ ’ કહે છે.

ઉપાય—પાટો અથવા કાછો મારવો. આ વધરાવળમાં શસ્ત્ર વૈધની સલાહ લેવી.

૫. વૃષણઅંતરીઃ—ગરમી કે ઉપદ્રવ થયા પછી વૃષણમાં લાંબે કાળે માંસમય કાંઈ ગાંઠ લીંબુ જેવડી થઈ આવે છે. અંગ્રેજીમાં તેને 'સારકોસીસ' કહે છે.

ઉપાય—૧. ગરમી ઓછી કરવાના ઉપાયો કરવા, એટલે સોઢી સુધારવાના ઉપાયો કરવા.

૨. રાળનો લેપ બાંધવો.

૩. સુંઠ, સરસવ, સરગવાનાં મૂળની છાત્ર, સાટોડીનાં મૂળ અને દેવદાર એ સર્વના ચૂર્ણનો લેપ છાત્રમાં વાટીને બાંધવો. બળે તો અંદર ધકેલું થુલું કે લીંબડાનાં પાન મેળવવાં.

ધણી મુદત થયા પછી આનો ઉપાય લાગુ પડતો નથી; તો પણ ઝાડાનો ખુલાસો રહે એવી તજવીજ રાખવી.

૬. કોશવૃદ્ધિઃ—આમાં કોથળી વધે છે, અને જડી થાય છે; પણ તેમાં કાંઈ ઈજા થતી નથી. આ કોથળીનો વરમ વધતાં વધતાં તે જમીન સુધી પણ પહોંચે છે. આના ઉપાયને માટે આ નીચે વધરાવળના સામાન્ય ઉપાયો આપેલા છે, તેમાંથી કરવા. આ દરદને અંગ્રેજીમાં 'એલીફન્ટાયાસીસ' કહે છે.

વધરાવળના સામાન્ય ઉપાયોઃ—૧. એરંડતેલ ઉત્તમ ઉપાય છે. એરંડીઆ તેવમાં દૂધ મેળવી એક માસ સુધી પીવું.

૨. એરંડીયું તેલ, ગુગળ અને 'ગૌમૂત્રવું' લાંગા વખત સુધી સેવન કરવું.

૩. રતાંજલી, જેઠીમધ, કમળ અને વાળો એઓને દુધમાં વાટીને લેપ કરવાથી સોજની તથા બળતરાની પીડા મટે છે.

૪. રાસ્ના, જેઠીમધ, ગજો, એરંડાનાં મૂળ, ખપાટનાં મૂળ, ગર-

માળો, ગોખરૂ, કડવાં પરવળ અને અરડુસાની છાલનો કવાથ એરંડીયું તેલ નાંખીને પીવો.

૫. તજ તથા સરસવ દાણાનો લેપ માર્યા કરવો.

૬. દંદ્રિવરણાના ગ્રૂળના ઉકાળામાં એરંડીયું તેલ તથા દુધ નાંખી પીવાથી સર્વ પ્રકારની વધરાવળ મટે છે.

૭. ત્રિફળા તથા ત્રિકટુ (સુક, મરી, પીપર), તેનો કવાથ સીંધાલુણ કે મંચળ નાખીને પીવો.

સૂચના—વધરાવળના દરદીએ વાયડા પદાર્થો ખાવા નહિ. આડો નિત્ય સાદુ રહે એવી તજ-રીજ રાખવી. બહુ ગરમ પદાર્થો પણ ખાવા નહિ. રેચ, બસ્તિ (પીચકારી), લોહી કઢાવવું, પરસેવો કાઢવો એટલે બાધ લેવો; રાતા ચોખા, એરંડીયું તેલ, સરગવાની શીંગા તથા પાનનું શાક, સાયોડીનાં પાનનું શાક, હરડે, લસણ, મંચ, ધી, ગરમ કરેલું પાણી, છાશ, એ પથ્ય છે. માંસ, દહીં, આદ, બગડેલ અન્ન, ભારે અન્ન, વીધના વેગનો અટકાવ, ઘોડાની સ્વારી, કસરત, સ્ત્રીસંગ, અતિ ખોરાક, કે ઉપવાસ તેનો ત્યાગ કરવો.

પ્રકરણ ૪૦ મું.

પ્રશ્ન.

પ્રશ્ન, ભગંદર, નાઠીપ્રશ્ન.

ઉપરલેખો જખમ હોય તે ચાંદ અથવા ધાંડું કહેવાય છે, પણ ને જખમ ઉડી ગયો હોય તે પ્રશ્ન કહેવાય છે. આ પ્રશ્ન બે રીતે ચાય છે. ૧. અંદરના ગિજાડથી પ્રથમ સોજો (ગાંઠ નેવી ચાક

ધાસે છે તે) થઈ આવે છે, પછી તે પાકે છે, ફુટે છે, અને અંદરથી પર-પાચ-રસી-નીકળ્યા કરે છે. ૨. બહારથી કાંઈ જખમ વાગવાથી કે દાઝવાથી ઉડો ધા જાય છે; તે પાકીને તેમાં પર થાય છે; તેના પણ ઉપલા મણુની પેઠે ઉપાય કરવો પડે છે. અંદરથી થનારાં મણુ સોહીખીગાડથી તથા ગરમીના દરદથી થાય છે.

મણુ.

શુભજણુ—મણુની કેટલીક જાતો છે. બહુ માંસવાળા તથા બહુ નાડીઓવાળા બાગમાં જે મણુ થાય છે તે બહુ સુશ્કેલીથી મટે છે. સ્ત્રીઓના સ્તનમાં જે મણુ થાય છે તે ઘણું કદસાધ્ય છે. વળી તુરતનું તાજું સાદું મણુ જલદી રજાય છે, પણ ઘણા દિવસનું બગડેલું કુદ મણુ રજાતાં બહુ વાર લાગે છે.

ઉપાય—૧. મણુને વેરી નાખવું, પકાવવું, ફાડવું, પર-પાચ કાઢી નાખવું, અને છેવટ રજાવવું, એ મણુના અનુક્રમે ઉપાયો છે. એ ક્રિયામાં વિશ્વંજ થવાથી મણુનો જખમ ઉડો જાય છે તથા સડે છે, માટે શરીરના કોઈ બાગમાં મણુ થવાની તૈયારી થઈ કે તેના તુરત ઉપાય કરવો.

વેરી નાખવાના ઉપાયો—૧. શરીરના કોઈ બાગમાં શુભડાંતી ગાંઠ-ચાક-થાય, તે જો વેરાઈ જાય તો વધારે સારું. એકાદ જુલાબ લેવો, ખોરાક સાદો કરી નાખવો, સોહી તપે એવો ગરમ ખોરાક બંધ કરવો અને જ્યાં ગાંઠ કે સોજો થયો હોય તેના ઉપર ગરમ પાણીનો વારવાર શેક કરવો, તેથી કદાચ વેરાઈ જશે. હથેળી તપાવીને સોજા ઉપર વારવાર મુકી શેક આપવો.

૨. સાટોડી, સરગવાની છાલ, દેવદાર, સુંક, સરસવ દાણા, તેની ખારીક ભુકી બનાવીને છાશમાં વાટી તેની લુગદી મુકીને પાટો બાંધી

રાખવો જે ચાર દિવસ સુધી રોજ આ લેપ મારવાથી સોજો વેરાઇ જશે

પકવવાના ઉપાયો—૧ ધડના લોગની કે યુવાની પોશ્ટીસ ગરમાગરમ બાંધ્યા કરવી

૨ ધડનો આટો, તન, અગમી લગણુ, એ મરવેને દહીંના ૫ ગ્રીમા કે ખાગી છાસમા વાગીને તેની પોશ્ટીસ મારવી

૩ અજસીનો ભુકો બાફીને તેની પોશ્ટીમ ઉપરાઉપર મારની

૪ કાદાને બાફીને તેની પોશ્ટીસ મારની

૫ ખસખસના ડોડાને પાણીમા ઉમળાને તેનો વરાળાઓ બાફ આપવો

ફોડવાના ઉપાયો—૧ સાજાખાર, જવખાર, વગેરે ખાર મુકવાથી પાંચ મણુ શટે છે

૨ દારૂડીની ડાડલીનો રસ ચોપડવો

૩ નેપાળાનુ મગ, ચિત્રમૂળ, યોરનુ દુધ, આખડાનુ દુધ તથા ગોળ, બીનામા, દીરાદસી તથા સીંધાનુણુ, સર્વે વાગીને તેનો લેપ કરવો

૪ શણુ મગા, સરખવો, તન, સરસવ એ સર્વેના દાણા, ધડનો આટો તથા અજસીનો ભુકો, સર્વેને પાણીમા ૩ ખટાઇમા વાગી લેપ કરવો

૫ હાથીદાતનો ભુકો પાણીમા વાગીને પાકેન મણુ ઉપર એન્ બિંદુ માત્ર મુકી રાખવાથી મણુ શટે છે

૬ કડુતરની હગગ અથવા ગીધની હગર, અથવા બનેને વાગીને લેપ કરવો

૭ હળદરને બાળાને ભસ્મ કરની, તેમજ થોડી વગર બાળેન ભુકી લેની બનેને પાણીમા વાગીને લેપ કરવો

૮ બમ્બીની લીંડી, કોઇ મણુ ખાર તથા રાફડાની માગી, તેનો લેપ મારવો

૯. આ ઉપાયોથી મણુ કુટલાં વાર લાગે તો શસ્ત્રવેદ પાસે જઈ તાડીદે ફાડાવવું. પાડ્યા પછી મણુ ધણા દિવસ સુધી કુટળા વિના રહે તો જખમ ઊંડો જાય છે, પરંતુ બગડે છે, અને તે રૂની અસર લોહીમાં મળે છે, માટે મણુ પાકે કે તેને ફાડના ફાડામાં વિલાંબ કરવો નહિ.

પરંપરાય કાઢી નાખવાના ઉપાયો-શોધન-૧. ફાડ્યા પછી પણ અંદરથી રસી કાઢી નાખવા માટે ફરી પણ ગરમ પાણીનો શેક આપવો, તેમજ અળસીની કે ઘઉંના લોટની પોટીસો એકાદ દિવસ મારવી; જેથી રસી બધી નીકળી જશે અને મણુ ચોખ્ખું થશે.

૨. લીંબડાનાં પાન તથા તલને વાટીને તેમાં મધ મેળવી તેનો લેપ કરવો.

૩. તપ, સીંધાલુણુ, જેઠીમધ, લીંબડાનાં પાન, નસોતર, હળદર, દારૂહળદર, ઘઉંનો આટો તથા મધ સર્વને વાટીને તેનો લેપ મારવો.

૪. તપ, લવણુ, હળદર, દારૂહળદર, નસોતર, લીંબડાનાં પાન, ધી તથા મધ સર્વે વાટીને તેનો લેપ મારવો.

૫. લીંબડાનાં પાન, દાંતીમૂળ, તલ, નસોતર સીંધાલુણુ તથા મધ, તેનો લેપ કરવાથી બગડેલ મણુ પણ સાફ થાય છે.

૬. શરપખાને વાટી મધમાં કાલવીને તેનો લેપ કરવો.

૭. સાત્તિન તથા દુધ તેનો કઠક કરીને લેપ કરવાથી દુધ મણુ પણ સાફ થાય છે.

૮. પંચવટકલનું ખારીક વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરીને મણુમાં ભરવું.

૯. લીંબડાનાં પાન, ધી, તથા મધનો લેપ મારવો.

૧૦. દારૂહળદર તથા મહુડાનાં ફળને વાટીને તેનો લેપ મારવો.

૧૧. તલને વાટીને તેનો લેપ કરવો.

આ બધા લેપ મણુના ઉપર કરવા, એટલુંજ નહિ પણ જખ-

મના મોંમાં પણ બરવા, અથવા ચોખ્ખા ધોળા મલમલના કકડાને કે લીંટને તે લેપોમાં મેળવી વાટ બનાવીને વણુના ઉંડા જાખમ સુધી ઉતારતી.

૧૨. વળી જ્યાંસુધી આ શોધનના ઉપાયો આવે ત્યાંસુધી વણુને રોજ રોજ ગરમ પાણીથી ધોઈ સાફ કરવું, તેમજ ધોવા માટે નીચેના ઉપાયો પણ કરવા.

વણુ ધોવાના ઉપાયો—૧. પંચવટકલનો ઉકાળો કરીને તે પાણીથી વણુ ધોવું.

૨. દારૂહળદરનો ઉકાળો કરીને તેનાથી ધોવું.

૩. લીંબડાનાં પાન ઉકાળીને તે પાણીથી વણુ ધોવું.

૪. ધમામાને ઉકાળીને તેના પાણીથી વણુ ધોવું.

૫. કારબોલિક સોશન (૧ ભાગ કારબોલિક એસીડ અને ૨૦ થી ૩૦ ભાગ પાણી) તે પાણીથી વણુ ધોવું.

૬. ૧ ભાગ રસકપુર અને ૨૦૦૦ જે હલ્દી ભાગ પાણી—તે પાણીથી વણુ ધોવું તથા તે પાણીનું 'ચોતું' પણ કેટલીકવાર સુધી વણુ ઉપર મુકી રાખવું, તેથી વણુ બહુજ સાફ થાય છે ને રૂઝ પણ આવી જાય છે.

૭. મોરચુથાના પાણીથી વણુ ધોવું. બળે તો પાણી વધારે ઉમેરવું તથા વણુને પણ ખીજ પાણીથી ધોઈ નાખવાથી બળતરા ઝાઝી થશે. ધોવામાં મોરચુથા તો. ૦૧ તથા પાણી ૧૦ તોલા.

૮. લીંબડાનાં પાન, ગરમાળો, જુદાં પાન, સાત્તિન, કરેલુનાં પાન કે મૂળ, જે દરેકને ગોમૂત્રમાં વાટીને લેપ કે ઉકાળીને કરેલ પાણીથી ધોવામાં આવે અથવા આ એક એક વસ્તુના ઉકાળાથી ધોવામાં આવે તો વણુનો સડો તથા અંદરના બારીક તંતુ ભરીને વણુમાં રૂઝ આવે છે.

૯. ત્રિકલના ઉકળાના પાણીથી મણુ ધોવું.

મણુ રૂઝવવાના ઉપાયો—૧. ઉપર ધોવાના ઉપાયો આપ્યા છે તે રૂઝવવાનું મણુ કામ કરે છે.

૨. કરંજ (કણ્ઝી), અરીઠા અને નમોડનાં પાનનો રસ મણુમાં ભરવાથી મણુનાં જંતુનો નાશ કરે છે.

૩. લસણને વાટીને તેનો લેપ મારવો.

૪. લીંમડાનાં પાન, વજ, હિંગ, ધી, લસણ, સીંધાણુ, સર્વે મેળવીને તેની ધુઆડી મણુને દેવી; તેથી મણુની અંદર થતી ચેળ તથા દરદ મટીને રૂઝ આવે.

૫. શેરાગુંદરની પટ્ટી મારવી અથવા નરમ કામરની પટ્ટી મારવી.

૬. કાસાંજણુ કે ગેરની બારીક ભુકી મણુમાં દાખવી.

૭. મોરચુથુ, ગોખીચંદ તથા ગેર, તેની ભુકી કરીને દાખવી. મોરચુથુ ધણું થોડું લેવું. ગોખીચંદન ન મળે તો ગેર, મોરચુથુ તથા કાથાની ભુકી બનાવી દાખવી.

૮. કાથો તથા રાંખજીર તેની ભુકી દાખવી.

૯. હીંગળો તથા કાથો, સમભાગ મેળવીને તેની ભુકી દાખવી.

૧૦. બોદારમાં ધી મેળવીને તે ચોપડવું.

૧૧. ગળી ૧ ભાગ અને સાદો મલમ ૮ ભાગ—તેનો મલમ ચોપડવો.

૧૨. કળીસુનાનું નીતરેલું પાણી એક શીશામાં ભરી રાખવું. તે પાણીનાં માત્ર પોતાં મૂક્યા કરવાથી ગમે એવું દુધ મણુ હશે તે રૂઝાશે.

૧૩. લીંબડાનાં પાન બાળીને તેની રાખમાં સરસીઉં. તેલ કે કણ્ઝીનું તેલ મેળવીને ચોપડવું.

૧૪. જુના જોડાના આમડાને બાળી તેની રાખ, કોડીઆ લોખાન તથા કપુર સમાન બાગે મેળવીને તેની ભુકી લગાડવી.

૧૫. કાથો તથા મુઝદારસીંગ સોવાર ધામેલ ધીમાં ચેળવીને લગાડવું.

૧૬. જુનો ગોળ દેવતા ઉપર ગરમ કરીને તેની પટ્ટી બનાવી વણુ ઉપર બાંધવી. તેથી વણુ ચાર દહાડામાં રૂઝ આવે.

૧૭. કીડાગારીનો રસ ચોપડવો; તેનાં પાન વાટીને છુગદી બાંધવી, તેથી વણુમાં પડેલા જીવ મરી જાય.

૧૮. વણુમાં જીવ પડ્યા હોય તો વણુના મોં ઉપર ખાંડ ભભરાવવી; એટલે જીવડા ખાંડ ખાવા ઉપર આવે, તેના ઉપર કપુરની ભુકી ભભરાવવી એટલે કપુરની વાસણી જીવડા મરી જશે અથવા મુઝદાર બની ખરી પડશે, અગર ચીમટાવડે કાઢી લેવા.

ખાવાના ઉપાયોઃ—ચરીરનું લોહી સુધરવાથી વણુ જલદી રૂઝાય, માટે લોહી સુધારવાના ઉપાયો કરવા—સહેલા ઉપાયો નીચે પ્રમાણે —

૧. ત્રિફલા ચૂર્ણ તથા ગુગળ સમાન ભારે તેની ગોળા બનાવીને ચણીબોર જેવડી બળે વણુ વણુ ગોળા ખાવી.

૨. ત્રિફલા તથા કરીયાણ તેનો ઉઘાળો પીવો.

૩. ગંગોનો ઉઘાળો મધ નાખીને પીવો.

૪. ત્રિફલા ચૂર્ણ તથા વાવડીંગનો કવાચ ગુગળ નાખીને પીવો. ગુગળનું પ્રમાણ ૨ થી ૪ વાલ.

૫. ત્રિફલા ચૂર્ણ તો. ૩, પીપર તો. ૧, અને ગુગળ તો. ૫ તેનું ચૂર્ણ ધીમાં ઘુટીને બળે આનીભારની ગોળાઓ કરવી. તે ગોળાઓ રોજ સવાર સાંજ ખાવી.

આ સિવાય વૈધની કે ડાક્ટરની સલાહથી ત્રિફલા ગુગળ, મંજીશાદિ કવાચ, કિરોર ગુગળ, અમૃતા ગુગળ, કોંડાલવ્હર, વગેરેનું સેવન કરવાથી લોહી જલદી સુધરે છે.

સૂચના—વણુવાળાએ ખોરાક સારો ખાવો. બગડેલો, વાસી

ખોરાક ખાવો નહિ. દુધ, ઘી, વગેરે પુષ્ટીકારક ખોરાક ખાવો. પાચ-
નશક્તિ સારી હોય તો ઘઉંના દોઢનો શીરો ખાવો. લોહીને તપાવે
એવો ગરમ ખોરાક બંધ રાખવો; તેમજ બહુ ચાલવું, કસરત, ચરીર
શ્રમ, સ્ત્રી સંબંધ, સર્વે બંધ રાખવાં.

ભગંદર.

સમજણ—ભગંદરને અંગ્રેજીમાં ‘શીસ્યુસા’ કહે છે. ભગં-
દર કાચળી તથા ગુદાની વચ્ચેના માર્ગમાં—કાજમાં થાય છે. ગુદાની
ખાળુમાં તથા પાછળ પશુ થાય છે, તે નાડી-વધુ કહેવાય. લોકો તેને
પશુ ભગંદર કહે છે. ભગંદર એ એક પ્રકારનું વધુ જ છે, પણ તે વધારે
કષ્ટસાધ્ય છે. વિશેષ કરીને ગરમીના દરદવાળાઓને ભગંદર થાય છે.
ભગંદરનો ઉપચાર વધુ પ્રમાણે જ કરવાનો છે; બહુ તકાવત નથી.
પશુ વધુ જેટલી સહેલથી મટી શકે એટલી સહેલથી ભગંદર મટે
નહિ. ચત્ત્રક્રિયા (ઓપરેશન) વડે કાપી કાઢવાથી જલદી મટે છે;
પશુ જો જરા ખામી રહી જાય છે તો ફરી બરાબ છે. બહારના
ખીજા ઉપચારોથી તથા લોહી સુધારવાની દવાથી પણ મટી શકે, પણ
બહુ મુદત લાગે.

ઉપાય—૧. વધુ પ્રમાણે પકવવાના, ફેાડવાના તથા રંજીવ-
વાના ઉપાયો કરવા.

૨. ઝાડા પેસાળનો ખુલાસો રહે એની જરૂર તજવીજ રાખવી.

૩. ભગંદરની જગ્યા ઉપર ફેાડલી થાય કે તરતજ ખોરાકમાં
ફેરફાર કરવો, એટલે તદ્દન સાત્તિક, સાદો અને તાજો ખોરાક લેવો.
દોષનું શોધન થાય એવા ઉપચાર કરવા કે જેથી ફેાડની પાકે નહિ;
પાકે તો ચત્ત્રક્રિયા ભગંદર કપાવી કાઢવું; અથવા વધુમાં આપેલા ફેાડ-
વાના ઉપાયો કરવા.

૪. ફેાડલી પાકી ન હોય ત્યાં સુધી તેની ચાંતિના-ઉપચાર

માટે વડનાં પાન, ઈંટનો બૂકો, સુંક, ગળો અને સાટોડીનું મૂળ આ સર્વને એકઠાં કરી વાટીને લેપ કરવો.

૫. ફોડલી પાકીને ફાટી નળ ત્યાર પછી વિશેષ ફાડવાની ક્રિયા કરી, અને સર્વ બગાડ નિકળી ગયા પછી જખમ રક્તાવવાના ઉપાયો કરવા.

૬. પકવવાને માટે ધઉંની કે અળસીની પોટીસ ઉની ઉની વારંવાર મારવી, અથવા સુંક, સરસવ, સાટોડીનાં મૂળ, સરગવાના મૂળની છાલ, અને દેવદાર, આ પાંચેનું ચૂર્ણ કરી છાશમાં વાટી દિવસમાં હથેળી જેવો નોડો લેપ કરવાથી ભગંદરની ફોડલી ફૂટી જશે.

૭. ચમેલીનાં પાન, વડનાં પાન, ગળો, સુંક અને સીંધવ તેઓને ખાટી છાશમાં વાટીને ભગંદર ઉપર લેપ કરવાથી મધુ રકાય છે.

૮. નસોતર, તલ, નેપાળાનાં મૂળ, મજ્જા અને સીંધવ તેઓને વાટી થી તથા મધમાં મેળવી ભગંદર ઉપર લેપ મારવો.

૯. સોહીયાળા અને વેદનાવાળા ભગંદર ઉપર તલ, લીંબડાનાં પાન અને જેઠીમધ દુધમાં વાટીને લેપ કરવો.

૧૦. દારહળાંદરના ચૂર્ણને યોર અને આકડાના દુધમાં ધુટીને તેની વાટ બનાવી ભગંદરના છીદ્રમાં ઉતારવી અથવા લેપ કરવો.

૧૧. કંટાળાયોરનું દૂધ ભગંદરના મધુ ઉપર મૂકવું,

૧૨. માણસનાં હાડકાંને પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો અને છીદ્રમાં નળ તેમ કરવું.

૧૩. પારસપીપળાનાં ફળનો રસ અંદર મૂકવાથી ફાયદો થાય છે.

૧૪. હળદર, આકડાનું છીર, સીંધાલુણ, ગુગળ, કરેણનાં મૂળ, અને ઈંદ્રજવ, દરેક તે. ૧ લાઘ તેની ભુકી બનાવી પાણીમાં વાટીને ચટણી કરવી. તેમાં તેલ તોલા ૫, અને પાણી શેર અરધો મેળવીને તે સર્વને ઉકાળવું. જ્યારે પાણી બળી જઈ તેલ બાકી રહે તે ભગંદરના જખમમાં મૂકવાથી રૂઝ આવે.

૧૫. હરડે, ખેડાં, આંખળાં, ગુંગળા અને વાવડીંગ તેનો ક્વાથ કરીને પીવે અને પીવામાં ખેરસાર મેળવેલું પાણી વાપરવું.

૧૬. હરડે, ખેડાં અને આંખળાં દરેક તો. ૧, પીપર તો. ૧ અને ગુંગળા તો. ૫ આ સર્વનું ચૂર્ણ કરી પાણીમાં લઢી બે બે આનીબારની ગોળીઓ કરી રોજ સવાર સાંજ બે બે ગોળી ખાવી.

૧૭. ત્રિફલાનું સેવન નિત્ય કરવું, તેથી ભગંદરનું જોર ધણું ઓછું થાય છે.

સૂચના—ભગંદર મર્યા પછી ૫૫ એક વર્ષ સુધી કસરત, સ્ત્રી સંબંધ, ઘોડાની સ્વારી અને ભારે અન્નપાનનો ત્યાગ કરવો; મરચાં, અથાણાં અને લોહી તપાવનારા ગરમ મરચાણા ખાવા નહિ. જેમ સાદો ને સાત્ત્વિક ખોરાક તેમ ભગંદર ઓછું જોર કરે છે. લોહી સુધારા ઉપર અને ખોરાકની જાત ઉપર મોટો આધાર રાખવો. જેઓ આ વાત સમજતા નથી તેઓ ભગંદરથી બધું હેરાન થાય છે, અને ભગંદર વારંવાર ફુટે છે અને બરાબ છે.

નાસુર.

સમજણ—નાડીવણને નાસુર કહે છે. ગુદની બાજુમાં તેમજ ગુદની પાછળ પીઠ તરફ જે ભગંદર જેવું મંચ પડે છે તે, તેમજ આંખ, નાક, દાંત વગેરેમાં પણ સોજો આવીને તેમાં મંચ પડી સોયની અણી જેવું છિદ્ર થાય છે, અને તે છિદ્રમાંથી પર કે પાણી સરખી રસી આવે છે; વારંવાર ઉપરથી મો બંધ પડીને રૂઝાયા જેવું લાગે છે, અને ફરી બરાબ ને ફુટે છે. આ નાડીવણ પણ મંચ તથા ભગંદરની જ જાત છે, અને સર્વ ઉપાયો મંચ તથા ભગંદરના જવાજ કરવા. અંગ્રેજીમાં આ દરદને 'સાઈનિસ' કહે છે.

ઉપાય—૧. શસ્ત્રક્રિયાથી નાસુર કપાવીને અથવા મંચમાં કહેલાં ઔષ્ધો વડે પકાવી તથા ફાડીને, અથવા મોઢું મોઢું કરાવીને પછી

અંદરથી દોષ-પરપાચ કાઢવા સારૂ મણુમાં કહેલા શોધન તથા મણુ રોપણ ઉપાયો કરવા.

૨. હળદર, રતાંજલી, અને લીંબડાની અંતરછાલના કવાથના પાણીથી મણુને ધોવું.

૩. કરંજ, લીંબડો, ચમેલી, આકડો અને પીણ્ડીનાં પાનના રસથી અથવા કવાથથી મણુને ધોવું.

૪. લીંબડાની અંતરછાલ, અને કડવાં પટોળનાં જિકાળાથી અથવા આસુદરાની છાલનાં જિકાળાથી મણુને ધોઈને સાફ રાખવું.

૫. તેલ, નેપાળાનાં મુળ અને મજીકના ચૂર્ણને પાણીમાં વાટી નાસુર ઉપર લેપ કરવો.

૬. લીંબડાનાં પાનને મધ તથા ધીમાં વાટીને લેપ કરવો.

૭. તેલને વાટીને તેનો લેપ કરવો.

૮. સીંધાલુણને મધમાં વાટી તેમાં સુતરની વાટ બોળી મણુમાં મૂકવાથી કાયદો થાય છે.

૯. ગરમાળો, હળદર અને નસોતરનું ચૂર્ણ કરી ધી તથા મધમાં વાટી તેમાં સુતરની વાટ બોળીને મણુમાં મૂકવી.

૧૦ કચુરાનું ચૂર્ણ અને સીંકુર તેને પાણીમાં લટીને પછી પાણી અને સરસીયું તેલ મેળવી પકાવવું. જ્યારે પાણી બળી જઈ તેલ બાકી રહે ત્યારે તે તેલનું પોતું નાસુર ઉપર મૂકવું, તેમજ જખમમાં ઉતારવું.

૧૧. પારેવાની હગારનો લેપ કરવાથી નાસુર ફટે.

૧૨. જવખાર, સાજખાર અને ટંકણખાર વગેરે ખારો મુકવાથી નાસુર ફટે અથવા મો મોટું થાય.

૧૩. લસણને વાટીને તેનો લેપ કરવાથી મણુના જંતુઓ નાશ પામે છે.

૧૪. કુકડીનાં પીછાંની રાખ અથવા મસુરની દાળને બાળા તેની રાખ જખમ ઉપર દબાવવી.

૧૫. લોહી સુધારવા માટે ખાવાના ઉપાયો વધુ પ્રમાણે કરવા.
સૂચના—વધુ પ્રમાણે.

પ્રકરણ ૪૧ મું.

પરચુરણ દરદો.

હેડકી.

સમજણ:—ગરમ, બારે, કબજીવત કરનારૂં, લુપ્ત, અને શરદી કરનારૂં ભોજન કરવાથી, ઠંડું પાણી પીવાથી, ટાકું અન્ન ખાવાથી, ઠંડા પાણીમાં સ્નાન કરવાથી, ફુગ અને કુમાડો નાકમાં જવાથી, વગેરે કારણોથી હેડકી થાય છે. આ કોષ ખાસ દરદ નથી, પણ વાયુ ઉચ્ચો ચડવાથી હેડકી આવે છે, અને અધિવાયુ રોકાવાથી તથા મળનો કબજો થવાથી હેડકી થવાનો સંભવ છે. અંગ્રેજીમાં આ દરદને 'હિસથ' કહે છે.

ઉપાય:—૧. પ્રથમ શરીરે તેલ ચોળાવીને ઉપરથી શેક કરવો. હેડકી થાય અને ઝાડો સાફ આવે તેવી દવા આપવી. જ્યાંને યોડી-વાર રેડકી રાખવાથી અને શરીર ઉપર ઠંડું પાણી રેડવાથી પણ હેડકી ચાંત થાય છે.

૨. બકરીના દુધમાં ઝુંઢ નાંખી તે દુધને ઊકાળાને પીવાથી હેડકી બંધ થાય છે.

૩. જોશનો રસ મધ તથા સંચળ નાંખીને પીવો.

૪. નગોડનાં ખી અને પીપરનો કવાથ શેકેલ હીંગ નાંખીને પીવો.
 ૫. અસેળીયાનાં ખીને આઠગણાં પાણીમાં ઉકાળવાં. ખી કુણાં પડી જાય ત્યારે તે પાણી આળીને પીવું.
 ૬. જેઠીમધનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું.
 ૭. લસણ ધી મેળનીને ખાવું.
 ૮. ધમાસાનો કવાથ મધ મેળવીને પીવો.
 ૯. આંબળાં, પીપર અને સુંઠનો ઉકાળો મધ નાંખીને પીવો.
 ૧૦. જો આંતરડામાં ગ્રંથ બરાવાને લીધે હેડકી આવતી હોય તો કડુના ઉકાળામાં પીપર નાંખીને પીવાથી આંતરડાં સાદુ થઈ હેડકી બેસી જાય છે.

૧૧. આદુ મોઢામાં રાખી તેનો રસ ઉતારવો.

૧૨. જાય બતાવવાથી અથવા મનને અકસ્માત ખીજ વિચારમાં લગાડવાથી કે આશ્ચર્યકારક વાત સંભળાવવાથી હેડકી બંધ પડી જાય છે.

૧૩. હીંગ તથા અડદની બૂટ્ટી અંગારા ઉપર નાંખી ધુમાડી લેવી.

૧૪. જેઠીમધનું ચૂર્ણ મધ નાંખીને સુધવું.

૧૫. પીપરનું ચૂર્ણ સાકર સાથે મેળની તે સુધવું.

૧૬. દર્બનો ધુમાડો ગળામાં લેવો.

લુ લાગવી.

સમજણ:—સખ્ત તડકામાં ફરવાથી લુ લાગે છે, એ વાત સર્વ કોઈ જાણે છે. લુ લાગવાથી શરીરમાં જળતરા, તરસ, માથામાં ચક્રી તથા છેવટ બેશુદ્ધિ થઈ આવે છે. સખ્ત તાવ ચડી આવે છે. આ દરદને અંગ્રેજીમાં ‘સન રોટોક’ કહે છે.

ઉપાય:—૧. મધુર રસ તથા પિત્તને શાંત કરનારી વસ્તુ આપવી.

૨. માથા ઉપર અથવા છાતી ઉપર સહન થઇ શકે તે પ્રમાણે હાંફું પાણી અથવા બરફ મૂકવું.

૩. બહુશી તેમજ તકમરીમાંનો છુઆળ આપવો.

૪. ગરમાળાનો ગોળ પાવો, તેથી જાડાનો ખુલાસો થશે.

૫. કાચી કેરીમાં ગોળ અથવા ખાંડ મેળવીને ખાવી.

૬. આંબલી અથવા લીંબુનું સરખત પીવું.

૭. ધાણા પલાળી તે પાણી સાકર નાંખીને પીવું.

૮. માખણ અથવા ધીમાં કાળાં ખરીની બુટ્ટી નાંખીને ઠાંસાનો વાટકીથી હાથ પગનાં તળીયાં ધસવું.

૯. મધ તથા પાણી મેળવીને સરખત કરી પીવું.

સૂચના—આ બધા સામાન્ય લૂ લાગવાના ઉપાયો છે. સખ્ત હુમલો થાય છે ત્યારે દરદી બેભાન બને છે, અને માથે ગરમી ચડી જવાથી સખ્ત તાવ પણ ચડી આવે છે, ત્યારે અનુભવી વૈદ્યની કે ડાક્ટરની સલાહ લઇ ઉપાય કરવો. લૂ લાગનારને ગરમ ખોરાક કંઈ આપવો નહિ. ચોખ્ખા, દુધ, સાકર અથવા કાંજ આપવી.

પાહું.

સમજણ:—પીઠમાં એક ગંભીર પ્રણ થાય છે, તે પાહું કહેવાય છે. અંગ્રેજીમાં તેને 'કારળ' કહે છે. ધણું કરીને મધુપ્રમેહના દોષવાળાને આ દરદ થાય છે. પાહું ફુટે છે તે પછી તેમાં છિદ્રો પડે છે; છિદ્રોમાંથી પડ નીકળે છે, તેમ છતાં પાહું પચ્ચર જેવું સખ્ત રહે છે. કેટલાક સમયે છિદ્રોવાળું માંસ સડીને નીકળવા માંડે છે, અને પાદનો ખાડો મોટો થવા લાગે છે. બરડાની કરોડમાં, ગરદનની ખોચી ઉપર, બભા ઉપર અને કુલાની વચ્ચેના હાડકા ઉપર પાહું થાય છે. કોઈનાર આવુંજ પ્રણ બીજાં અંગો ઉપર પણ થાય છે.

ઉપાય:—૧. પ્રથમ ગુલાબ લઘુ પેટ સાફ કરવું. સાથે તાવ હોય તો તાવની દવા લેવી. બળતરા તથા દુઃખાવાના ઉપાયો કરવા. ગુલાબગળનાં, કપુરનાં, પાણીનાં, કે સુખડનાં પોતાં મૂકવાં; તેથી બળતરાની શાંતિ થાય.

૨. મોત્તે દેખાય કે તે ઉપર અશીશુ ચોપડવું, ધતુરાનાં પાન વાટીને બાંધવાં કે શેષગુદરની પટ્ટી મારવી.

૩. પકાવવા માટે ઘઉંના લોટની કે અળસીની પોટીસ મારવી.

૪. કુવાડીયાનાં પાન વાટીને બાંધવાં.

૫. બાવળ અને બોરડીનાં કુણાં પાન વાટી તેનો લેપ કરવો.

૬. લીંમડાનાં પાન વાટી પાઠા ઉપર લાગલાગટ સાત દિવસ સુધી બાંધવાથી પાહું બેસી જાય છે અને ગુનું હોય તો પાકે છે.

૭. પીપરની વડવાળને ઉકાળી તે પાણીથી ફાટેલું પાહું કે ગુમડું ધોવું, અને તેનીજ છુમટી પાઠા ઉપર બાંધવી, તેથી રૂઝ આવે જશે.

૮. સીંદુર, રાજ, કપુર, કાથો, દરેક સરખે વજને લઈ ગાયના ધીમાં કાંસાના વાસણમાં છુટ્ટીને લગાડવાથી સારો ફાપદો થાય છે.

આ સિવાય વ્રણને રૂઝવાના ઉપાયો પણ કામમાં લેવા.

ખાવાની દવા:—

૯. હરડે, બેડાં, આંખળાં અને કરિયાણું તેનો ઉકાળો અથવા ચૂર્ણ લેવું.

૧૦. ગળોના ઉકાળામાં ત્રિફલા તથા ગુમળની બુકી નાંખીને બેવાર પીવી; તેથી લોહી સુધરે છે.

સૂચના—સાકર કે ખાંડ કે મિઝાન ખાવાનું બંધ કરવું. દુધનું સારી રીતે સેવન કરવું. ખીજે ખોરાક તાજે ને પચવામાં હલકો ખાવો. ગરમ ચીજો બંધ કરવી.

અંથિ-ગાંઠ.

‘સમજજી—શરીરમાં ગાંઠો ધણી જાતની થાય છે. રસોળી, અમૃદ, વિદ્રધિ, ગલગાંઠ, પ્લેગની ગાંઠ, બાંમલાઈની ગાંઠ, વગેરે. વળી ઉપદંશવાળા કેટલાક દરદીઓના શરીરમાં માંસમય ગાંઠો ખાત્રી જાય છે, અને કેટલીક વાર તે ગાંઠો ફુટીને ચાંદાં પડે છે. અંગ્રેજીમાં ગાંઠને ‘ટ્યૂમર’ કહે છે. આવી ગાંઠો શરીરની બહાર થાય છે તેમજ શરીરની અંદર-પેટના અંદરના પડમાં-પણ થાય છે. તેનો મુખ્ય ઉપાય શસ્ત્રક્રિયાનો છે. તોપણ અહીં યોગ સામાન્ય ઉપાયો આપેલા છે.

ધણું કરીને ગાંઠો શોધી બગડવાથી અને શરીરના જુદા જુદા પ્રકારના વિકારોથી થાય છે, તેથી તેના શોધનના ઉપાયો કરવા.

ઉપાયો—૧. સરગવાના મૂળની છાલ, સાટોડીતું મૂળ, મુંઠ, સરમવ, આ સર્વતું ચૂર્ણ કરી ખાત્રી છાલમાં વાટીને તેનો ગાંઠ ઉપર લેપ કરવો. ધણી મુદત લેપ કરવાથી ગાંઠ જરા જરા વેરાઈ જાય છે અથવા પાકનારી હોય તો પાકે છે.

૨. વડ, પીંપર, પીંપળો, અને ઉંમરો, તેની છાલના ચૂર્ણને સરગવાની છાલના ઉકાળામાં વાટી ગરમ કરી ગાંઠ ઉપર ચોપડવું.

૩. વાળો, રતાંજલી, જેઠીમધ તથા આસંધ તેને દુધમાં વાટીને લેપ કરવો.

૪. ઇંટનો બૂકો, રેતી, લોહના કાટોડા, ગામતું અણ, એ સર્વને ગોમૂત સાથે મેળવી જરી ગરમ કરી લગાડવું.

૫. રાતા ઝેરંડાના મૂળને વાટી તેમાં તેલ તથા ધી મેળવી ગરમી કરીને પોટીસની પેડે બાંધવું.

૬. કાંચનાર વૃક્ષનાં મૂળની છાલનો ઉકાળો ગુગળ નાખીને ધણી માસ સુધી પીવો.

૭. સરગવાનાં મુગની છાલનો ઉકાળો મધ તથા શેકેલ હિંગ નાખીને પીવાથી પેટની અંદરની વિદ્રધિ મટે. ઘણા દિવસ પીવાથી મટે.

રસોળી.

સમજણ—આ નામની ગાંઠ થાય છે તેમાં ચરખી સરખો રસ ભરાય છે. તે દરદ કરતી નથી. વધીને કેટલીક વાર મોટા નાળાયેર જેવડી થાય છે તોપણ તે દરદ કરતી નથી. પાકતી પણ નથી. બહારના ઉપાયથી કે ખાવાની દવાથી તે મટતી નથી. તેને માટે શસ્ત્રક્રિયા જ કામની છે. છતાં આરંભમાં તેના દોષને અટકાવવા નીચેના ઉપાયો કરવા.

પાય—૧. શરૂઆતમાં ડાંબ દેવાથી અથવા ત્રેણવાથી કામદો થાય છે.

૨. પાકેલી કેરીની ગોટલી પાણીમાં ધસીને લગાડી.

૩. વદાર, મનસીલ અને ઉપમેટ સમભાગે લઈ પાણીમાં વાટી ગરમ કરીને લેપ કરવો.

૪. કેરડાનાં કુંપળ તથા મીઠું વાટીને લેપ કરવો.

૫. પાપડખાર, સાજખાર અને મુનો આ સર્વને સાથે મેળવીને લેપ કરવો.

૬. સરગવાના મૂળની છાલ, દેવદાર, સાંઘોડી, સરસવ અને દેવદારને છાશમાં વાટીને લેપ કરવો.

અર્બુદ.

સમજણ—આ દરદને અંગ્રેજીમાં ‘કેન્સર’ કહે છે. તે ધણું બળકર દરદ છે. સખ્ત પથ્થર જેવું ગડ થાય છે, ઘણા લાંબા સમયે પાકે છે, અને પાક્યા પછી કોઈ દવાથી રૂઝાતું નથી. માંસાહારી તે વિશેષ થાય છે. માંસ બગડવાથી આ દરદ થાય છે.

ઉપાય—૧. સાધારણ ઉપાયોથી આ દરદ મટતું નથી. 'ડાક્ટરો' તો તેને માટે સારી આશા આપતા નથી અને 'ઓપરેશન' એજ તેનો ઉપાય છે, એમ કહે છે. પણ જો ગાંઠ યવા લાગે કે લોહી સુધારવાના આંપતા ઉપાયો લેવામાં આવે તો અટકે ને મટે.

૨. વાવડીંગનાં મીંજ તથા જેઠીમધ સમાન ભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ નિત્ય સવારમાં પાવલીભારથી અરધા તોલાભાર પાણીમાં કે ગળાના ઉકાળામાં પીવું. ખોરાકમાં ફક્ત મગની દાળ, ચોખ્ખા તથા ધી ખાવાં. બે ત્રણ માસ સુધી આ આયથ તથા ખોરાક રહે તો તરતનું અર્ધું સુકાઈ જાય.

૩. ત્રિકલા તથા ગુગળ તેને સમાન ભાગે મેળવીને ગળાના ઉકાળામાં ઘુટી તેની ગોળી બનાવવી અને તે ગોળીઓ ટકે પાવલી-ભારથી અરધાભાર ખાવી અને બહુજ સાદો ખોરાક લેવો.

૪. આ સિવાય મોટા પ્રયોગો છે, તે અનુભવી વૈદ્યની સલાહ નીચે કરવા.

બાંબલાઈ.

સમજણ—કાખની અંદર જે ગડ થાય છે, તેને બાંબલાઈ કહે છે. તેના ઉપર અંધિ-ગાંઠના ઉપાયો કરવા. તે મિવાય નીચેના ઉપાયો કરવા.

ઉપાય—૧. અરીસુના ડોડવાનો ગરમ પાણીથી શેક કરવો.

૨. અજસીની કે ધડના લોટની પોસ્ટીસ મારી પકાવવી.

૩. પાક્યા પછી ફાડી બગાડ કાઢી નાખવો. કુટયા પછી પણ ધડના લોટની પોસ્ટીસ એકાદ દિવસ મારવી.

૪. બગાડ નીકળી ગયા પછી ત્રણ-ચારાંને રજવાના સર્વ ઉપાયો કરવા.

૫. બાંબલાઈ બહુ દિવસ ચાલે છે, અને કેટલાકને ઉપરાઉપર થાય છે; માટે લોહી સુધારવાની દવા ખાવી.

૬. ત્રિશ્લા ચૂર્ણ રોજ બે ટક પાવલી પાવલીબાર ખાવું. ત્રિશ્લા ચૂર્ણ સાથે અકેક બને વાલ ગુગળ મેળવવાથી વધારે ફાયદો કરે.

૭. મજ્જનો ઉકાળો લીંડીપીપરની ભુખી તથા ગુગળ મેળવીને પીવો; તેથી સોહી સુધરે.

૮. ચોપમીનીનું ચૂર્ણ ઘોડા દિવસ ખાવું.

હાથીપગું.

સમજણ:—જે દેશોમાં ધણું જીનું પાણી ભરાઈ રહેતું હોય અને સધળા શુભ્રોમાં ઠંડી વધુ રહેતી હોય, તે દેશોમાં આ રોગ વિશેષ થાય છે.

આ એક કદ એટલે મેદ અથવા ચરખી વધવાથી થએલો રોગ છે.

પગ મુજીને ચાંબલા જેવા અથવા હાથીના પગ જેવા થાય છે, તે તેનું ખાસ લક્ષણ છે. આ રોગ હાથ, કાન, નાક, આંખ, હોઠ તથા લિંગમાં પણ થતો જેવામાં આવે છે. વિશેષ કરીને પગના રોગવાળા કેસો જેવામાં આવે છે. અંગ્રેજીમાં આ દરદને 'એલી-ફન્ટાયાસીસ' કહે છે.

ઉપાય:—૧. લાંબણ કરાવવી અથવા ખોરાક ઓછો અને હલકો આપવો. પરસેવો આવે તેવા ઉપાયો કરવા અને સોહી કઠાવવું, અને સારી રીતે ઝાડાનો ખુલાસો રહે તેમ કરવું.

૨. દરડેને એરંડ તેલમાં તળીને તેનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર સાથે ખાવું.

૩. ખાખરાના મૂળના ઉકાળામાં સરસવનું તેલ મેળવીને પીવું.

૪. હળદર તો. ગા, ગોળ તો. ગ, અને ગોમૂત્ર તો. ૧, મેળવી પીવું.

૫. નાગરવેલના પાનના રસમાં સીંધાલુણ મેળવી ગરમ પાણી મેળવીને પીવું.

૬. સાટોડીનાં મૂળ, હરડે, બેડાં, આમળાં અને પીપરનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ચાટવું.

૭. સરગવાની છાલનો છકાળો ગૌમૂત્ર મેળવીને પીવો.

ઉપરના ખાવાના ઉપાયો લાંબા વખત સુધી કરવાથી આ રોગ મટે છે.

૮. સરસવ, સરગવાનું મૂળ, દેવદાર, સુંક તથા સાટોડીના ચૂર્ણને ગાયના મૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો.

૯. આવળનાં પાન બાશીને બાંધવાં.

૧૦. સાટોડી, સુંક તથા સરસવને છાશમાં વાટી બડો લેપ કરવો.

૧૧. ધંતુરો, ઐરંડમૂળ, નગોડ, સાટોડીનાં મૂળ, સરગવાની છાલ અને સરસવના ચૂર્ણને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવો.

આ ઉપર બતાવેલા બધા લેપો હથેલી જેવા બડા કરીને લેપ મારીને ઉપર પાટો બાંધવો.

સુચના:—એ દરોગમાં બતાવેલી સર્વ સુચનાઓ ધ્યાનમાં રાખવી.

રાફી.

સમજણ—પગમાં દાંઘ વાગવાથી કે ઇજા થવાથી તેમાં પાક થઈને છિદ્ર પડે છે. છિદ્ર વધતાં નય છે. જેની રીતે જમીનમાં કીડી-ઓ ઉઠેરા ઠાઠે છે તેવી રીતે રાશીમાં ઉઠેરા નીકળે છે. તેનો આધાર રાફડા જેવો હોવાથી જ તેને ‘રાશી’ કહે છે. અંગ્રેજીમાં ‘આઇસે-ટોમા’ અને આર્યવેદકમાં ‘વાત્મિક’ કહે છે. વાત્મિક એટલે રાફડો. રાશીમાંથી પર, માટી જેવા દાણા દાણા જેવો પદાર્થ; આ દાણા જુદા જુદા રંગના અને ખસખસના જેવડા હોય છે.

ઉપાય:—૧. આ દરદ અસાધ્ય ગણાય છે, પણ આરંભમાં શસ્ત્રક્રિયાથી દાખી કાઢીને બાળવામાં આવે તો મટી શકે તેમ છે, માટે આરંભમાં તે ઉપાય અનુમાવવો.

૨. બગડેલું લોહી કાઢી નખાવવાના ઉપાયો કરવા.

૩. કળથીનાં મૂળીયાં, ગળે, સીંધવ, ગરમાળાનાં મૂળ, નેપાળાનાં મૂળ, નસોતરનાં મૂળ, માંસ અને સાથવો એમાંથી જેટલી વસ્તુ મળે તે લઇને જરા ગરમ કરીને તેનો લેપ મારવો.

૪. હળદર, લોદર, પતંગ, ધરના ધુંવાડાની ધુંસ અને મન-શીલ આ સર્વ વસ્તુને મધમાં કાલવી તેનો લેપ કરવો.

૫. વડતું છીર, ઉપલેટ અને સીંધાલુણુ તેનો લેપ કરવો અને તે ઉપર વડતું પાન બાંધવું.

૬. લીમોળીતું તેલ શેર ૪, અને છાસ શે. ૧૬, હરતાલ, મન-શીલ, બીલામાં, એલચી, મુખડ, અગર, તથા જીરનાં પાન, એ દરેક વસ્તુ તો. પાંચ, પાંચ મેળવી તેની પાણીમાં ચટણી બનાવી પછી તેમાં પાણી નાખી ઉકાળવું. તેલ બાકી રહે તે ગાળી લઇ શીશીમાં ભરવું. આ તેલ આ પ્રણુ ઉપર ચોપડવું.

વાળો.

સમજણ—ચામડીમાંથી સફેદ રંગનો એક જાતનો લાંબો તાર જેવો છડો નીકળે છે, તેને વાળો કહે છે. તેનાં બારીક છડાં પાણીમાં રહે છે અને ખરાબ પાણી પાટે ચામડીમાં પ્રવેશ કરી ત્યાં મોટો થાય છે અને પછી બહાર આવે છે. કેટલીક જગ્યાનાં પાણીમાં આ જંતુ હમેશાં રહે છે, અને તેથી તે જગ્યાના લોકોમાં વાળોનો ઉપદ્રવ હોય છે. આ દરમિયાન અંગ્રેજીમાં ‘ગીનીવર્મ’ કહે છે. આર્યવેદમાં તેને ‘સ્નાયુ’ કહેલ છે.

ઉપાય—૧. ચામડીમાં વાળો જણાતો હોય તો છેદ મુકીને કાઢી નાખવો. ચામડી કુટીને તેનો છેડો બહાર આવ્યા પછી તે છેડાને બાંધવો એટલે કે પાછો જાય નહિ તેમ કરવું. વાળોને તાણવાથી ટુટી જાય છે, અને બહુ પીડા કરે છે, માટે તાણીને બહાર કાઢવો નહિ.

૨. વાળા ઉપર ચોપડવાની દવાઓ ધણી છે; આકડાનાં પાન, એરંડાનાં પાન, ધંતુરાનાં પાન, લીમડાનાં બાફેલાં પાન, એરંડીઆ તેલનું પોતું, લમણુ, હોંગ, અરીણુ, નવસાર, વડાગર મીઠું, મેંદીનાં પાન, કચ્છતરની હગાર, બાવળનાં બી, એમાંથી કોઈ પણ ચીજનો લેપ કરવાથી વાળાની ચાંતી થાય છે, અથવા વાળો તે દવાઓની વાસથી મુઠલલ થાય છે અથવા મરી જાય છે, અથવા નીકળી પડે છે.

૩. હોંગ, પારેવાની હગાર અને ગાજરનાં બીને પાણીમાં વાટીને બીના સુકું ચોપડવું.

૪. વાળાના મોં ઉપર કવચનાં ચીંગની રૂંવાડી ચીપીઆવની મુકવાથી વાળો તરત બહાર નીકળે છે.

૫. સરગવાનાં મૂળીઆને છાસની સાથે વાટી લેપ કરવાથી વાળો બળી જશે.

૬. ઝેરકોચલાં અને સોમલ વાટીને લેપ કરવો.

૭. વાળો બહાર આવ્યા પછી અરીઠાં અને કાથાને પાણીમાં વાટી લેપ કરવો અને ઉપર નાગરવેલનાં ચાર પાંચ પાન ઉપરાઉપર મૂકવાં, અને ત્રણ દિવસ રહેવા દેવાં, નેથી વાળો મટી જશે.

૮. એળીઓ, હોંગ, અરીણુ અને કચ્છતરની હગાર, એ સર્વ સરખે વજને લઈ અરીઠાંનાં પાણીમાં વાટી વાળાપર ચોપડી આકડાતું પાન બાંધવાથી ૨૪ થી ૩૬ કલાકમાં વાળો નીકળી જાય છે.

૯. વાળાના ફાલાની આસપાસ ધી મસજતા જવું, વાળો નીકળતો આવે તે એક સોડી ઉપર વીંટતા જવું. બા કલાકમાં તેમ કરવાથી વાળો નીકળી જાય છે. પછી જખમ ઉપર સીંદૂર દાખવો.

ઉપર બતાવેલા ચોપડવાના ઉપાયો કરવા તેમજ નીચે બતાવેલ ખાવાના ઉપાયો કરવાથી વાળાનો નાશ થાય છે.

૧૦. મોરખીજના છેડા ઉપરનો એક ચાંડલો અથવા જુવારના

દાણા નેટલું મોસ્યુથુ બેમાંથી એકને ગોળમાં મેળની ગોળી કરી ત્રણ દિવસ ખાવી.

૧૧. અરીઠા, મરી તથા ગોળની ગોળી ત્રણ દિવસ ખાવી.

૧૨. ક્યારણઝોમાં જે કોશેટો થાય છે તે એક કોશેટાને સુકવીને ગોળમાં મેળવીને તેની ૬ ગોળી બનાવવી. અને રોજ એક ગોળી ખાવાથી વાળો મરી જાય છે.

૧૩. હાંગ ચાર માસ દહાંમાં નાખીને પીવી.

૧૪. ડુલાવેલ ફટકડી તો. ૦૧ ગોળમાં મેળની ત્રણ દિવસ ખાવી.

૧૫. છુંટમોગડીનાં પાનનો રસ ૩. ૧૦ બાર તે સાથે શુદ્ધ પારો ૩. ૨ બાર પી જવાથી એક અડવાડીવાની અંદર વાળો મરી જાય છે અને પારો ગુણ વાટે નીકળી જાય છે.

ધુમટાનું દરદ.

સમજણ—ગુણ નળી ઉપર જે ધુમટો-પડો છે તેમાં દરદ બે પ્રકારે થાય છે. ધુમટાનો જન્મથી જ સંકોચ અથવા પરમીયાના દરદમાં સોજો આવવાથી ધુમટો ઉપર ચડી જાય તે પાછો ઉતરે નહિ, અથવા ચોટી બેસે તો ઉપર ચડે નહિ.

કેટલાંક બાળકોને જન્મથી જ મૂત્રનળીના કુલ ઉપરના ધુમટા ઉપરની ચામડી સાંકડી હોય છે અને તેથી તે ઉપર ચડી શકતી નથી, અને કેટલીકવાર ધુમટાની ચામડીનો રસ્તો સોપના નાકા નેટલો હોય છે, જેથી પેસાળ મુસ્કેલીથી આવે છે, અને તેથી બાળક પેસાળ કરતાં રડે છે, કુલ રાતું થાય છે, સુષ્ટ આવે છે, અને પેસાળમાં બળતરા પણ થાય છે. જન્મ તથા વયને લઈને પણ ધુમટાનો સંકોચ થાય છે; જે શેક વગેરેના ઉપચારથી મટી શકે છે. અંગ્રેજીમાં આ દરદને ‘ક્રાઇમોસીસ’ કહે છે.

ધુમટો ઉપર ચડી જવો એટલે ધુમટાની ચામડી ઉપર ચડીને

પાછી કુલ ઉપર નીચે ઉતરી શકે નહિ. આ દરદમાં સોજો આવે છે, ચામડી લાલ થાય છે, પીડા બહુ જણાય છે અને પેસાળ કરતાં અડચણ જણાય છે. હાથથી ચોળવાથી, કાંઈ વાગવાથી કે ચાંદીનો સોજો થવાથી આ સ્થિતિ થાય છે.

ઉપાય—૧. ધુમટાના સડોચમાં તે બાગ સાંકડો હોય તો દાકતારને ખતાની જરૂર પડે તો થોડો પડદો કાપી કાઢવો.

૨. લાખની, લાકડાની અથવા લોઢાની બારીક લીસી સળી ધી-વાળી કરીને ધુમટાના માર્ગમાં નાખવી અને તેની ઉપર ચરખી તથા તેલનું મીંચન કરવું. થોડા થોડા દવાડાને આંતરે વધારે વધારે જડી સળી નાખવી જેથી ધુમટાનો રસ્તો મોકળો થશે.

૩. ધુમટો ઉપર ચડી જાય ત્યારે મૂત્રનળીને અતિશય ઠંડા પાણીમાં બોળવી. પછી કુવને હાથની આંગળી તથા અંગુઠાવતી ચોળીને લોહી કાઢવું. અને તેજ વખતે કુવને પાછળ ધકેલીને પડદાને આગળ ખેંચવો જેથી પડદો નીચે ઉતરી જશે.

૪. ઉપરનો ઉપાય કર્યા છતાં પડદો નીચે ન ઉતરે તો પડદાને શરૂથી જરા કપાવવો.

૫. આ દરદમાં શેક કરવાથી, લેપ મારવાથી, ધી ચોપડવાથી અને ચામડીને ધીમે ધીમે ચોળવાથી પડદો નીચે ઉતરી જશે.

૬. અડદના લોટની પોલ્ટીસ બાંધવી.

૭. અંદર જખમ હોય તો પંચવલ્કલની છલ ઉઘાળીને તે પાણીમાં બારીક મલમલ ભીંજવી તેનું પોતું મુકવું અને તેના ઉપર તે પાણી સીંચવા કરવું, જેથી સોજો ઉતરશે એટલે ધુમટો ચડી ઉતરી શકશે.

આમણ.

સમજણ—નળાં માણસોને અને વિશેષ કરીને નખળાં બાળકોને ગુદામાંથી આમણ નિકળે છે. સફરાની અંદરનો બાગ બહાર

નિકળી આવે છે તે આમણુ કહેવાય છે. ઝાડના દરદમાં વારંવાર કરાંઝવાથી તેમજ હરસના દરદીઓને પણ આમણુ નિકળી આવે છે. આ દરદને અંગ્રેજીમાં 'ગ્રોલેપ્સસ ઇન ઓનો' કહે છે.

ઉપાય—૧. જે દરદનાં કારણથી આમણુ બહાર આવતી હોય તેનો ઉપાય કરવો, એટલે કે ઝાડનો બંધકોપ હોય તો ઝાડો ખુલાસા-બંધ આવે તેમ કરવું, તેથી આમણુ પોતાની મેળે બેસી જશે. ઝાડે જતાં આમણુ બહાર નીકળે તે હથેળીવતી દબાવી આમણુને અંદર દાખલ કરવી. ઝાડો નરમ આવે એવી તજવીજ થાય તો આમણુ ઘણી બહાર ન આવે.

૨. ઘઉંના લોટમાં સારી રીતે ઘીનું મોણુ દઈ તેની સહન થાય તે પ્રમાણે ગરમ પોટલીસ મારવી.

૩. ગાયના છાણની કપડામાં પોટલી બાંધી તે પોટલીને ગરમ કરીને ગુદા ઉપર તથા આમણુ ઉપર શેક કરવો.

૪. આમણુ ઉપર વારંવાર ફટકડીનું પાણી ચોપડવું.

૫. હીરાકસી ૧ થી ૨ રતી, અધોળ પાણીમાં મેળવી તે પાણીથી આમણુ ધોવી.

૬. જાંબુની છાલનો ઉકાળો આમણુ ઉપર છાંટવો. ઉપરનો શેક ક્યારેપછી નીચેના ઉપાયો કરવા:—

૭. ભાંજની ચેપલી આમણુ ઉપર મૂકવી.

૮. મેંદીનાં ખી વાટી, તેનો આમણુ ઉપર લેપ કરવો.

૯. પોપૈયાના ઝાડનો તથા તેના કાચા ફળનો રસ ચોપડવો.

૧૦. બહુ વેદના થતી હોય તો હળદર તથા ભાંગરાના મૂળને વાટી તેનો લેપ કરવો.

૧૧. કમળનાં કુણાં પાન સાકરસાથે મેગરીને ખાવાં.

૧૨. ખાટી લુણી, કોકમ, ચિત્રકમળ, ખીલાંનો ગરમ તથા ત્યખાર સમભાગે લઈ છાસમાં વાટીને પીવું.

હાડકું ભાંગવું.

સમજણ—પડીજવાથી કે કાંઈ વાગવાથી હાડકું ભાંગી જાય છે અથવા હાડકાના સાંધાઓમાંનું એકાદ હાડકું ખસી જાય છે. અંગ્રેજીમાં આ દરદને ‘ફ્રેક્ચર’ કહે છે.

ઉપાય—હાડકું બેસાડવામાં મનુષ્ય કરતાં કુદરત સારું કામ કરે છે. તોપણ હાડકું બેસાડવા માટે સસ્ત્રવૈદ્યો કે હાડવૈદ્યોની સલાહ લેવી અને અનુભવીને હાથેજ પાટાપીડી કરાવવી. ધરમેજે ઉપાયો થઈ શકે તેવા નીચે મુજબ આપેલા છે, તેમાંથી સમજીને ઉપાયો કરવા.

૧. હાડકાને કાંઈ ઇજા થઈ છે એમ માલમ પડે કે તરતજ તેના ઉપર ઠંડા જળનું સિંચન કરવું અથવા પંચવક્કલને ઉકાળી તે પાણીનું સિંચન કરવું; અને પછી સો વાર ઘીએલા ધીમાં ચોખ્ખાનો આટો મેળવીને તેનો લેપ બાંધવો.

૨. આંખાહજદર, સાજીખાર અને મેંદાલકડીનો લેપ કરવો, જેથી હાડકાંનો સોજો અને લોહીનો જમાવ દુટી જાય છે.

૩. મજીઠ અને મહુડાંને પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો.

૪. લસણ, મધ અને પીંપળાની લાખ ધી સાકરમાં ચાટવી.

૫. આસુંદરાના ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ દુધમાં પીવું.

૬. ધઉનો લોટ, ધી તથા ગોળનો સિરો નિત્ય કરીને ખાવો.

૭. બાવળની છાલનું ચૂર્ણ મધમાં દરરોજ ચાટવું.

૮. બાવળ, હરડે, બેડાં, આમળાં, સુંઠ, મરી અને પીંપર એ સર્વની ખરોખર ગુગળ મેળવીને તેનું ચૂર્ણ કરી ખાવું.

૯. આસુંદરો, લાખ અને ગુગળનું ચૂર્ણ ધીમાં ચાટી ઉપર દુધ પીવું.

ઉપલા ખાવાના ઉપાયોથી હાડકાંનો સાંધો જલદી મળી જાય છે. હાડકામાં જરા કચર કે ભાંગવા સરખી ઇજા થઈ હોય અને જખમ વાળા ભાગને હલાવ્યા ચલાવ્યા વિના દરદી પથારીમાં પડી રહી ઉપર

પ્રમાણે એકાદ ધલાજ કરે તો હાડકું મળી જાય છે અને સોજો વગેરે હોય છે તે પણ દુર થાય છે.

લચક.

સમજણ—શરીરના અમુક ભાગને કાંઈ લાગવાથી હાડકું લચકાઈ જાય કે ખડી જાય તેને લચક કહે છે. લચક થવાથી સોજો આવે છે અને દરદ પણ થાય છે.

ઉપાય—૧. હાલવું ચાલવું નહિ; એક ઠેકાણે પથારીમાં પડી રહેવું.

૨. ગુગળનો લેપ કરીને માથે ૩ દાખવું.

૩. આંખાહળદર, સાણખાર, અને મેંદાલકડીનો લેપ કરવો.

૪. ટોપડું એક ભાગ અને હળદર ચાર ભાગ ગરમ કરી તેનો લેપ કરવો.

૫. આવળનાં બાફેલાં પાનનું બંધારણ કરવું.

૬. ઈસિસ એટલે શેપગુંદરનો લેપ કરવો.

૭. મહુડાંને વાટી તલનું તેલ નાખી ગરમ કરી લુગડાના બે પડ વચ્ચે પાથરી દરદ ઉપર તેનો પાટો બાંધવો.

૮. લચક જુનો થયા પછી રોજ તેલ ચોળાવીને શેક કરાવવો.

૯. લચકવાળા સાંધાને મજબુત પાટાથી બાંધવો.

ખાવાના ઉપાયો—૧. નાળીએરનું પાણી પીવું.

૨. લચક ચતાંજ ખાંડ અને મીઠું પા પા તોલો મેળવીને ખાવું.

૩. પીંપળાનું એક પાન ગોળ સાથે કેટલાક દિવસ સુધી ખાવું.

૪. ફટકડી વાલ બે ગોળમાં મેળવીને ખાવી.

મુંદમાર-કચર.

સમજણ—કોમની સાથે લડવાથી, પડી જવાથી કે લાકડી ખગેરેનો માર પડવાથી શરીરના કોષ્ટ્ર પણ ભાગ ઉપર વાગે, તેને મુંદમાર કહે છે. મુંદમારમાં જખમ થતો નથી કે લોહી નીકળતું નથી.

ઉપાય—૧. માર પડે ત્યાં ઠંડું પાણી લગાડવું; પોતું મુકવું.

૨. સોજો તથા દરદ હોય તો શેક કરવો. લચકના સર્વ ઉપાયો મુંઢમારમાં પણ કરવા.

૩. સુજેલો ભાગ પાકે તેમ લાગે તો પકવવાના, ફાડવાના અને ફઝવવાના સર્વ ઉપાયો કરવા.

૪. એકાદ બીલામાંના કટકા કરીને નવટાંક ધીમાં તળવા. પછી ધી ગાળી લઈ તે ધીમાં જોઈએ એટલો ઘડનો લોટ શેકી ગોળનું પાણી નાંખી શિરો કરવો અને તે ખાવો. આ પ્રમાણે આઠેક દવાડા સુધી રોજ ખાવો. આ ઉપાયથી કોઈ પણ જાતની લચક, મુંઢમાર કે પછાટનું દરદ મટી જાય છે. દરદીની સક્રિય પ્રમાણે બીલામાં ૧ થી ૪ નો નિત્ય ઉપયોગ કરવો. ખાડું, તીખું, ગરમ, કાંઈ ખાવું નહિ. ખીજો સાદો ખોરાક ખાવો. છતાં બીલામાં ગરમી જણાવે તો શરીરે ભેંસનું છાણ ચોપડવું તથા ટોપર ખાવું; જેથી શરીરે એળ કે સુંટ આવતી બંધ થશે. બીલામાંનો શિરો ખાવાથી મુંઢમારનો સંજ દુખાવો મટી જાય છે.

ખુંધ.

સમજણ—કરોડનું હાડકું વાંકું વળે છે, તેને ખુંધ કહે છે. ખુંધ વિશેષે કરીને ખાળકોને થાય છે. આ દરદ હાડકાંના સડાથી, નરમ પડવાથી તથા અંદર ખવન બરાવાથી થાય છે. તે ઘણું ભયંકર દરદ છે. અંગ્રેજીમાં આ દરદને ‘રીકેટ’ કહે છે.

ઉપાય—૧. લોહી સુધરે અને સક્રિય આવે તેવા ઉપાયો કરવા.

૨. દોરી પકડાવીને હોંચકા ખસાવવા. જેથી હાડકું વાંકું વળતું અટકે, સીધું થાય.

૩. આસુંદરાના મૂળની છલ તો. ના ને દરરોજ પાણીમાં ઉકાળી તેમાં વાલ એકથી બે ગુણ મેળનીને ખાવો.

૪. ઐરંડાનાં મૂળના ઉકાળામાં ગુગળ નાખીને પાવો અથવા ઐરંડીયું તેજ દુધમાં નાખીને પાવું.

૫. ત્રિકલાનો ઉકાળો ગુગળ મેળીને પાવો.

૬. ડાક્ટરો કોડલીબ્હરની બલામણુ બહુ કરે છે, માટે તેનો પણ ઉપયોગ કરવો.

પ્રકરણ ૪૨ મું.

ચામડીનાં દરદો.

ચળ.

સમજણ—ચળનાં ખીજાં નામ ચેળ, ખજવાળ, ખરજ, વલુર, વગેરે છે. ખસ, ખરજવાં, દાદર, ચિત્રી, શીળસ વગેરે દરદોમાં ચળ આવે છે. તે સિનાય પણ ધણી વાર ચામડીના કોષ્ટ દેખીતા દરદ વિના પણ ચામડી ઉપર ચળ અને વલુર આવે છે. લોહીખીગાડ, ગરમી, પ્રમેહ, પ્રદર, મધુપ્રમેહ, કમળો, અજીર્ણ વગેરે દરદોમાં ધણી વાર ચળ આવે છે.

ઉપાય—૧. જુલાળ લઈને કોઠો સાફ કરવો; ત્રિકલા કે હીમજની ફાકી લેવી; સોનામુખીની ચા પીવી.

૨. લીંબડાનાં પાનને પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીથી ન્હાવું,

૩. આંબળાં પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીથી ન્હાવું.

૪, ખોરડી, બાવળ વગેરેની છલને પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીથી ન્હાવું.

૫. ગોમૂત્ર સરીરે ચોળીને ન્હાવું.

૬. સુખડનું તેલ શરીરે ચોળવું.

૭. ટંકણનું પાણી કરીને શરીરે ચોપડવું.

૮. તલનું તેલ શરીરે ચોળવું.

૯. કારબોલીક સાબુથી ન્હાવું.

૧૦. તાંદળાનની બાજી ઉકળીને પીની. લીલી ગળાનો રસ મધ નાખીને પીવો.

૧૧ ગળજીનીનો રસ પીવો.

લુખમ.

સમજણ—આખા શરીર ઉપર બારીક ફેડલીઓ (બરડીઓ) નીકળી આવે છે તથા તેમાં ધણીજ ચેગ આવે છે, દરદી જેમ જેમ ખણીને લોહી કાઢે છે, તેમ તેમ તેમાં બળતરા તથા ચેગ વધે છે. આમડી લુખી અને ખરસટ થઈ જાય છે.

ઉપાય—ચેગના તથા લુખમના ઉપાયો લગભગ સરખા છે.

૧. ધમાસાના પાણીથી ન્હાવું.

૨. સુખડનું તેલ શરીરે ચોળવું અથવા તલનું તેલ રોજ ચોળીને રનાન કરવું.

૩. આરોળીને પાણીમાં વાટીને શરીરે ખરડ કરવો.

૪. તાંદળાનો રસ, ગળાનો રસ, ગળજીનીનો રસ, એમાંથી કોઈ પણ દવા યોગ્ય દિવસ પીની.

૫. આંબળાંનું અથવા ત્રિફળાનું પાણી શરીરે ચોળવું.

૬. ગુલાબનાં ફુલોનો રેચ લેવો અથવા સોનામુખીની ફાફી કે આ લેવી.

૭. આંબળાંનો મુરખો, ગુલકંદ, વગેરે ઠંડી અને પૌષ્ટિક વસ્તુઓ ખાવી.

૮. ત્રિફલા ચૂર્ણ કેટલાક દિવસ સુધી પાણી સાથે શાકવું.

અળાઈ.

સમજણ—ચામડી ઉપર ઝીણી ઝીણી ફેડલીઓ થઇ આવે છે તેને અળાઈ કહે છે. આવી અળાઈ ઉનાળામાં વધારે થાય છે, જે માણસને ઘણો કંટાળો આપે છે.

ઉપાય—૧. સુખડનો લેપ કરવો અથવા સુખડનું તેલ શરીરે ચોળવું.

૨. વાળો, શંખજીરૂ અને કપુરકાચલીનો ખરડ કરવો.

૩. ગેરનો ખગડ કરવો.

૪. હગડેનો જીલાબ લેવો.

૫. ધમાસો અને પોસના ડોડા ઉકાળીને તે પાણીથી ન્હાવું.

૬. ત્રિકુળાનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવું.

૭. તડકે ગરમ કરેલા પાણીથી ન્હાવું.

૮. થોડો અણાનો લોટ લઈ તેને ઠંડા પાણી સાથે મેળવી, પાતળો કરીને શરીર ઉપર ચોપડવો અને થોડી વાર સૂકાવા દઇ ઠંડા પાણીથી ન્હાવું.

૯. પીપળાની છાલ તથા ઈંટને ઠંડા પાણીમાં વાટીને શરીર ઉપર લેપ કરવો.

૧૦. રતાંજળી તથા સફેદ ખડીને એક વાટકામાં નાખી પાણીમાં ગરમ કરી તેનો શરીરે ખરડ કરીને ચારેક કલાક રહેવા દઇ પછી ન્હાવું.

ખસ.

સમજણ—ખસનું દરદ જાણીતું છે. આ એક પ્રકારનો સડો છે; અને તે ગંદા માણસોને થાય છે. તેમાં જન્તુ થાય છે અને તેના ચેપ ફેલાય છે. આ દરદ ચેપી ગણાય છે.

ઉપાય—૧. પારો, ગંધક, મોરચુચુ, કાયો, મુડદાલસીંગ, આ સર્વને સમાન ભાગે લઈ તેનાથી ચારગણા ધીમાં ત્રાંબાના વાસણમાં ઘુંટીને મક્કમ બનાવવો અને તે ખસ ઉપર ચોપડવો.

૨. નાળીયેરની કાચલીનું તેલ પાડીને ચોપડવું. તેને કાચલીનાં ચુવો કહે છે.

૩. સુખડનું તેલ, લીંબુનો રસ, અને કપુર એ ત્રણેને સાથે મેળવી ચોપડવું.

૪. ગંધક, કપુર, ટંકણુખાર, અને ચોડું મીણુ કોપરેલ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવું.

૫. મુડદાલસીંગ, અને ટુલાવેલી ફટકડી સોવાર ઘોઝેલ ધીમાં મેળવી લેપ કરવો.

૬. સોવાર ઘોઝેલ ધીમાં રસકપુર મેળવી લગાડવો.

૭. પારો અને ગંધકની કળલીને માખણમાં મેળવી લગાડવી.

૮. ગંધક, માયાં તથા કપુર તેને મેઢીના દુધમાં મેળવી લગાડવાં.

૯. આંખાનાં પાનને ગોમૂતમાં વાટીને લગાડવો.

૧૦. કુવાડીઆનાં ખીનો, ખારીક બૂકો દહીંમાં મેળવી લગાડવો.

૧૧. ડાંડલીયા થોરની રાખ પાણીમાં મેળવી લગાડવી.

૧૨. મગની તથા વાલની દાળ બાળીને તેની રાખમાં નેંદરિયું સરસીયું મેળવી લગાડવું.

૧૩. ટંકણુખાર અને પાપડખાર ગોમૂતમાં મેળવી લગાડવો.

૧૪. આંખાના જાડમાંથી ચીકણો લાખ નેવો રસ નિકળે છે, તે લીંબુના રસ સાથે મેળવી ખસ ઉપર ચોપડવો.

૧૫. આંખાની છાલની રાખ દાખવી.

૧૬. કરંજ (કણુગ્રી)નું તેલ લીંબુનો રસ મેળવી ચોપડવું.

૧૭. ગંધકને પાણીમાં કે તેલમાં વાટી લેપ કરવો.

૧૮. ધમાસાની પોટલી બાંધી પાણીમાં નાખી પાણી ગરમ કરી તે પાણી વડે ન્હાવું.

૧૯. પારસર્પીપળના ડોડવામાંથી પીળા ચીકણો રસ નિકળે છે તે ખસ ઉપર લગાડવો.

૨૦. માલકાંકણીનાં બી ગોમૂતમાં વાટી ચોપડવાં

૨૧. લીમડાનાં પાનના ઉકાળાથી ન્હાવું.

૨૨. સુખડનું તેલ ચોપડવું.

૨૩. સમુદ્રજનો લેપ કરવો.

૨૪. છૂં તો. ૧, સોંડર તો. ૧૧ બન્ને સરસીયા તેલમાં ઘુટી ગરમ કરીને લગાડવું.

૨૫. ભોંપાથરીનાં પાન તો. ૧ પાણીમાં વાટી ગાળી સાકર નાખી પીવું. રોજ ત્રણ વખત પીવું ને તે ત્રણ દિવસ પીવાથી સખતમાં સખત ખસ મટે છે.

૨૬. ગળોનો રસ સાકર નાખી પીવો.

૨૭. ગુલાબનાં ફુલ ચોખા સાથે સંધીને ધીસાથે ખાવાથી જીલાબ લાગે છે ને તેથી પણ સારો ફાયદો થાય છે.

૨૮. તાંદુલજની ભાજીને વાટી તેનું પાણી કરી તેમાં સાકર મેળવી ટંકે બેબે તાલા પીવું.

૨૯. આમલસારો ચોખો ગંધક બબે આની બારથી પાવલીબાર સાત દિવસ સુધી રોટલી ધી તથા સાકર સાથે ખાવાથી ખસના જંતુઓ લોહીમાં હોય છે તે મરી જાય છે.

સૂચના—ખસના અનેક ઉપાયો છે. લોહીમાં એક પ્રકારના જંતુ પેસવાથી ખસ થાય છે, માટે જંતુ મારવાના ઉપાયો કરવા. શરીર તથા કપડાં ચોખ્ખાં રાખવાં. ખસવાળા દરદીનાં કપડાં બીજાએ પહેરવાં નહિ, કેમકે ખસ ચોખી દરદ છે. મરચાં, અથાણાં, બડુ ખાઈ-ખાઈ, ખાવું નહિ.

ખરજીલું.

સમજણ:—આ પણ ખસની જાતનું ચામડીનું કંઠાગા બરેલું દરદ છે. તે ઘણું કરીને હાથ, પગ અને કાનની કોર વગેરે ભાગોમાં થાય છે. પ્રથમ ચામડી લાલ થઈને સુગ્ર આવે છે, પછી તેના ઉપર ફાડલીઓ થાય છે, પછી તે ફુટીને ઝમે તથા ઘાડ પડે છે. તે ધાર વારંવાર સુકાઈ જાય છે ને ઉવળે છે. કેટલાંક ખરજીયાં સુકાં હોય છે ને કેટલાંક કચકચતાં હોય છે. ખરજીલું ઘણું કરીને બન્ને હાથે કે બન્ને પગે થાય છે, અને ચોખાચોખી ભેજવાળાં રૂતુમાં તે વધારે જોર કરે છે.

ઉપાય:—ખસના ઘણાક ઉપાયો ખરજીયામાં પણ ચાલી શકે.

૧. કરંજનું તેલ લીંથુના રસમાં મેળવી લગાડવું.

૨. ગંધક તથા ટંકણ પાણીમાં મેળવી લગાડવો.

૩. તપનું અથવા સરખીયાનું તેલ તેનું પોતું મૂકીને મન્યજાત ખાટો બાંધવો.

૪. લમણનો રસ ચોખડવો; તેનાથી બજાતરા થશે પણ કાપડો સારો થાય છે.

૧૩. ડાંડલીયા ચોરની રાખ પાણીમાં મેળવી લગાડવી.

૧૪. ટંકણખાર અને પાપડખારને ગોમૂત્રમાં મેળવી ચોપડવો.

૧૫. લસણની લોપરી ચૂકવી. જ્યારે ભોં લાલ થઈ જાય ત્યારે મીણનો મક્કમ લગાડવો અથવા એરંડીયાનું પોતું મુકવું.

૧૬. વડનાં પાકાં પાનની રાખ તેલમાં મેળવી લગાડવી.

૧૭. મોરચુ અને કળીચુનો પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો;

જો તે તેમાં ઠાંચો અથવા બોદાર ઉમેરવો.

૧૮. ગોમૂત્રથી ખરજીયું હમેશ ધોવું.

૧૯. બીલામાં અને રાજ ખન્ને તેલમાં કકડાવી ઘુંટીને લગાડવાં.

૨૦. રાપડ ખાળીને તેની રાખ ખરજીયા ઉપર દાખવી.

૨૧. મૂચની રોષા ખાલી કરીને મૂચબૂલ કરીને ખાંધી દેવો.

૨૨. મૂચની રોષા ખાલી કરીને મૂચબૂલ કરીને ખાંધી દેવો.

સમજણ—માથા ઉપરની ચામડીને કીડ લાગવાથી તે ચામડા
ડીના વાળ ખરી પડે છે; તેને ઉઠરી કાઢે છે મુઠ, દાદી વગેરે ખીખ
બાગેમાં પણ આવી ઉઠરી થાય છે.

ઉપાય—૧. ચણાડીને પાણીમાં વાટી તેમાં બાંગરાનો રસ
તથા તેલ નાખી ઉકાળી કાઢેલું તેલ ચોપડવું, તેથી ઉઠરી મડીને
પાછા વાળ ઉગે.

૨. હાથીદાંતની રાખ, ગાડરનું દુધ અને રસવંતી તેને ઘુંટીને
તેનો લેપ કરવો.

દાદર જ્યાં થાય છે ત્યાં ચામડી લાલ થઈને ઉપડી આવે છે, સફેત ફાતરી ઉખડે છે, તેમાં ઘણી ચળ આવે છે અને ચકરડાં, જેવો આકાર થઈ આવે છે. દાદર બહુ ફેલાયા પછી તેના આકારનો કાંઈ નિયમ રહેતો નથી. દાદર જીની થયા પછી ચામડી કાળા પડી જાય છે. બહુ ખાટા, ખારા નેમજ ગરમ પદાર્થો અને અથાણું ખાવાથી તથા મેલ જામવાથી આ દરદ ઉત્પન્ન થાય છે. દાદરના અનેક ઉપાયો છે.

- ઉપાય—૧. કુવાડીયાનાં બીં પાણીમાં વાટી ચોપડવાં. ^{જંતુ}
 ૨. ખાખરાના પીતપાપડાનો બૂકો વાટીને ચોપડવો. ^{સપાસ}
 ૩. હરતાલ લીંબુના રસમાં વાટી ચોપડવી. ^{૩૦ મુલો}
 ૪. કટકડી, ટંકણ અને મોરચુચુનું જલદ પાણી, ^{ગંધક તથા}
 ૫. રસકપૂર, બોદાર, ^{અને} માથા ઉપર

ખોડો.

સમજણ—ખોડો એક પ્રકારનો જંતુ વિકાર છે. ખોડો માથામાં થાય છે, તેથી ઘોળા ફાતરી ઉતરે છે તથા વાળ ખરી પડે છે.

૧. બદામનું તેલ, લીંબોળીનું તેલ, બીલામાંનું તેલ, કે સુખડનું તેલ ચોપડવું.

૨. એક શેર ગરમ પાણીમાં ટંકણખાર તો. ૧ મેળની તે પાણીથી માથું ઘોવું.

૩. લીંબુનો રસ, લીલી ભોરીંગણીનો રસ, કે બાગરાનો રસ ચોપડવો.

૪. હરતાલ પાણીમાં વાટીને માથા ઉપર લેપ કરવો.

૫. કમળનાં કેસર, આંબળાં અને જેલીમધ તેને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવો.

૬. ભાંગરાનો રસ તો. ૧૬, ચણેલીનો જૂકો તો. ૧, મીઠું તેલ તો. ૪, તે સર્વને ઉકાળીને તૈયાર કરેલું તેલ માથા ઉપર ચોપડવું.

૭. ઘોડાના નખની રાખ કે જુનાં ચામડાની રાખ દિવેલમાં મેળવીને માથા ઉપર લગાડવી.

૮. ખરીની લીડીઆ પાણી સાથે વાટીને માથા ઉપર ચોપડવી.

ટાલ અથવા પલિતરોગ.

સમજણ—વાળ ખરી પડવાથી ટાલ પડે છે, તેને ટાલ અથવા પલિત કહે છે. ઉદરીને મળતુંજ આ દરદ છે.

ઉપાય—૧. ચણેલીનાં ખીજને પાણીમાં વાટીને ચોપડવાં.

૨. મરીનો જૂકો ટાલ ઉપર ધસવો.

૩. ચણેલીનાં મૂળ અને કુલને વાટીને ટાલ ઉપર લેપ કરવો.

૪. બીલામાંનો રસ મધ સાથે મેળવીને લગાડવો.

૫. ભોરીંગણીનો રસ મધ સાથે મેળવી લગાડવો.

૬. મેથી વાટીને તેનો લેપ કરવો.

૭. રસવંતી, હાથીદાંતના શુક્રને બાળીને કરેલ રાખ, અને ગાડરતું દુધ, સમાન ભાગે મેળવી તેનો લેપ કરવો.

૮. ભાંગરાના રસમાં કકડાવેલું તેલ ચોપડવું,

૯. કડવાં પરવળના પાંદડાંનો રસ કાઢી તેનો ત્રણ દિવસ લેપ કરવો.

કોદ.

સમજણ—ચામડીનો કુદરતી રંગ બદલાઈને તેના પર ધોળાં, કાળાં, રાતાં વગેરે ધણા પ્રકારનાં ચાદાં નિકળે છે, તેને કુદ અથવા કોદ કહે છે. લોકો ધોળાં ચાદાંનેજ કોદ ગણે છે; ખરું જોતાં તો કુદની ૧૮ જાતો છે તેમાંની આ એક જાત છે. દાદર, ચિત્રી, કરોળીયા, વિચરિયા, ખસ, વગેરે કુદરોગના ૧૧ હલકા પ્રકારના વિકાર છે;

અને ખીન્ન ૭ પ્રકારના મહાકુષ્ટ છે, જેનો દોષ ધાતુમાં જલ્દી પ્રવેશ કરી ઉડો ઉતરે છે, અને હાલતું અગ્રેજ વૈદ્યક તેને રગતપીત-પત કહે છે. વિરૂદ્ધ અનપાનતું સેવન એ કુષ્ટરોગતું કારણ છે.

ઉપાયો:—આવાના ઉપાયો—૧. આંખગાંતું સેવન કરવું. ચૂર્ણ પાણીમાં પીવું.

૨. એરંડમૂળનો કવાથ કરી પીવો.

૩. કાળીજરીતું ચૂર્ણ એક બે માસ ખાવું.

૪. કાળીપાટતું ચૂર્ણ અથવા ઉકાળાતું સેવન કરવું.

૫. લીંબડાની અંતરજાલના ઉકાળા સાથે ગુગળ મેળવીને પીવો.

૬. લીંબડાનાં પંચાંગતું ચૂર્ણ બનાવી ખાવું. પંચાંગ એટલે જાંબ, પાન, ફળ, મૂળ, ફૂલ.

૭. મેંદીની જાલ અને પાનનો ઉકાળો પીવો.

૮. લીંબડાનાં પાન, લીંબોળીનાં મીંજ અથવા લીંબડાનાં ફૂલ ૨ થી ૪ માસા રોજ ખાવાં. (૪૦ દિવસમાં ફાયદો થાય છે.)

૯. આંખગાં તથા ખેરસારનો કવાથ કરી તેમાં બાળચીતું ચૂર્ણ નાખી પીવું.

૧૦. ત્રિફલોનો ઉકાળો ગુગળ નાખીને પીવો.

લગાડવાના ઉપાયો:—૧. કાળીજરીનો લેપ કરવો.

૨. ગરલ્હીનાં ખીનો લેપ કરવો.

૩. ધમાસાના ઉકાળાથી ન્હાવું.

૪. લીંબડાનાં પાનના ઉકાળાથી ન્હાવું.

૫. કાળીજરી ૪ ભાગ, ત્રિફળા ૧ ભાગ તથા હરતાલ ૧ ભાગ ગોમૂત્રમાં વાટીને લેપ કરવો.

૬. બાવચી અને આમલીના ચીચોડા છોલેલા સમાન ભાગે લઈ પાણીમાં કે ગોમૂત્રમાં વાટીને લેપ કરવો.

૭. ખાવચી, હળદર, ગંધક અને બકાનનાં લીલાં પાનને પાણીમાં વાટી લેપ કરવો.

૮. લીંબડાની લીંબોળાઓને ખાશીને કાઢેયું તેલ લગાડવું—લીંબોળાનું તેલ.

કરોળીયા.

સમજણ—ચામડી ઉપર સફેદ ચાકાં થાય છે તે કરોળીયા અથવા ચીત્રી કહેવાય છે. ચામડીની ઉપલી ફાતરી ઉતરતી જાય છે અને નીચે સફેદ ચાકાં નિકળતાં જાય છે. ધણું કરીને મોઢું, છાતી, વાંસા ઉપર અને ક્યારેક આખા શરીર ઉપર કરોળીયા થાય છે.

ઉપાય—૧. કાળીજીરીને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવો.

૨. હરતાલને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવો,

૩. તસના તેલનું મર્દન કરવું.

૪. ઘુઝસીનાં મૂળમાં વગેરેથી માટી લઈ સત્તારમાં તે માટી કરોળીયાવાળા જગાએ ચોપડી.

૫. કુંવાડીયાનાં બી અધકચરાં કરી દહીંમાં ત્રણ દિવસ સુધી રાખીને તે દહીં કરોળીયા ઉપર મસળવું. યોડી વાર પછી ન્હાવું.

૬. કાળીજીરી અને કાળા તલ સમભાગે મેળવી, તેનું ચૂર્ણ રોજ પા તોસા જેટલું ખાવું.

૭. કળાયૂનો તો. ૧, સરસીયું તેલ તો. ૫ મેળવીને શરીરે મસળા તડકે બેસવું.

૮. ચોળાની બાજીની રાખ પાણીમાં મેળવી શરીરે ચોપડી તડકે બેસવું ને પછી ગરમ પાણીએ ન્હાવું.

૯. તેલીયા દેવદારને લીંબુના રસમાં વાટીને લગાડવું.

૧૦. સુખડ તથા ટંકજુઆર પાણીમાં વાટી ચોપડવું.

૧૧. હળદર તથા કાળા તલ સમભાગે મેળવી ભેંસના દુધમાં વાટીને કરોળીયા ઉપર ખરડ કરવો.

૧૨. ઠંડા પાણીમાં બોળેલી ચાદર સરીરે લપેટીને ઉપર ગરમ ધાબળો ઝાઢી બે ચાર કલાક સુધ રહેવું. ત્રયમાં ઘણું પાણી પીવું, એટલે પરસેવો છૂટશે અને તે ક્રિયાથી કરોળીયા મટે.

૧૩. ત્રિફલા ચૂર્ણનું નિત્ય સેવન કરવું.

ચીત્રી.

સમજણ—આ પલ્લુ કરોળીયાની જાતનો આમડીનો દોષ છે. આમડી ઉપર ચળ આવે છે તે ખલ્લુવાથી આમડી ઉપરની ફાતરી રજની પેઠે ખરી પડે છે, અને સફેદ ચાકાં પડે છે. ચીત્રી મોં ઉપર તથા વાંસા ઉપર વિશેષ કરીને થાય છે.

ઉપાય—૧. કાળીજીરી ખાની તથા કાળીજીરીનો ખરડ કરવો.

૨. ગંધકને પાણીમાં વાટી લેપ કરવો.

૩. તલનું તેલ સરીરે નિત્ય ચોળીને ન્હાવું.

૪. બાવચી પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો.

૫. હરતાવને ગોમૂત્રમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો.

૬. મોરચુધુના પાણીમાં તેલ મેળવી તે તેલ સરીરે ચોપડવાથી ચીત્રી જલ્દી મટે છે.

૭. ત્રિફલા ચૂર્ણનું સેવન કરવું.

ચકામા-ચામડાં.

સમજણ—ચરીર ઉપર એક પ્રકારનાં કામઠોં ઉપડી આવે છે, જેને ચકામાં અને ચામડાં પલ્લુ કહીએ છીએ. ચકામાંમાં આમડી લાલ થઈ આવે છે. તેમાં વિશેષ કરીને ઠંડા ઉપચારથી ફાયદો થાય છે.

ઉપાય—૧. ક્લૌંજ જીરાને પાણીમાં વાટી લેપ કરવો.

૨. કળીચુનાનું નીતરેલ પાણી તથા તેલ સાથે મેળવીને લગાડવું.

૩. જીલાળ લેવો; હરડેનો, ત્રિફલાનો કે સોનામુખીનો.

૪. ચોપચીની શેર ૦૧ ને ધીમાં તળી તેમાં પીપર, પીપરીમૂળ, મરી, લવંગ, સુંઠ, તજ અને અકલકરો, એ દરેક તોલો ૦૧ થી ૦૧૧ સુધી નાખી સાકરની ચાસણીમાં પાક બનાવી રોજ નવટાંક જેટલો ખાવો; તેથી લોહી સુધરે.

૫. જેઠીમધ તથા વાવડીંગનાં ખીજને બરડી ઉપરનાં છોતરાં કાઢી નાખી તેના મગજનો બૂકો સમાન બાગે લધ તેની કાકી તો. ૦૧ થી ૧ સુધી ખાવી. ખોરાકમાં બાત, ધી અને મગનું ઓ-સામથુ લેવું.

૬. ત્રિફલા ચૂર્ણ ધી તથા સાકરમાં ચાટવું.

શીળસ.

સમજણ—આ દરદમાં શરીર ઉપર દ્રામમાં ઉપડે છે. આ દ્રામમાં નાનાં અથવા મોટાં અને લાલ તેમજ સફેદ રંગનાં થાય છે. ચામડી સુજેલી તથા ઉપસેલી લાગે છે અને અત્યંત ચળ તથા દાહ થાય છે. શીળસ એકદમ થઇ આવે અને એકદમ અદશ્ય પણ થાય છે. ફેટલાકને આ રોગ વારંવાર થાય છે. અજીર્ણથી તથા તેના વિકારોથી, ખટાસથી, વાળાલોચથી વગેરે કારણોથી શીળસ અથવા શીળસ જેવાં દ્રામમાં ઉપડે છે. મચ્છર વગેરેના ક્રાંતથી પણ શીળસ જેવાં દ્રામમાં ઉપડે છે.

ઉપાય—૧. જીલાળ લેવો; ઝેરંડીયું, હિમજ, હરડે, કે સોના-મુખીનો જીલાળ લેવો.

૨. કાળાં મરી ધીમાં મેળવી ચાટવાં.

૩. આદુના રસમાં જીનો ગોળ પીવો.

૪. કાળીજીરીની ચા કરીને પીવી.

૫. લીંબડાનાં પાનનો રસ પીવો.

૬. કાળાં મરી ધીમાં મેળવી શીંગસ ઉપર ચોપડવાં.

૭. સરસીયું તેલ શરીરે ચોળીને સ્નાન કરવું.

સૂચના—ગરમ કપડાં પહેરી રાખવાં; ખુલ્લી ઠંડી હવામાં ફરવું નહિ, ખુલ્લી હવાની જગ્યામાં સૂવું નહિ. મિઠાન ખાવાં નહિ. ખાંડ ખટાઈ ઝોઘાં ખાવાં; રોજ સરસીયું તેલ શરીરે ચોળવું.

મસા.

સમજજૂ—માથા ઉપર તેમજ શરીરના ખીભ કોઇ પણ ભાગ ઉપર નાના મોટા આમડીના અંકુરો કુટે છે, તે મસા દહેવાય છે; ઘણી વાર તે જીભ, હોઠ, નાક, કાન, મગદ્દાર વગેરે શુભ સ્થાનોમાં પણ થાય છે.

ઉપાય—ખેરી કાઢવાના ઉપાયો:—૧. અધેડાનો ખાર પાણીમાં વાટી ચોપડવો.

૨. આકડાનું છીર મમા ઉપર લગાડવું; તેથી મસો બળી જશે.

૩. કળીચુનો પાણીમાં લગાવવો.

૪. અધેડાનો ખાર અને હરતાલ મમભાગે મેળવી પાણીમાં વાટી મસા ઉપર ચોપડવાં.

૫. ચૂનો અને સાંજખાર પાણીમાં વાટી ચોપડવાં.

૬. કાપો અને ચુનો ખાવાના પાનમાં મૂટી તેની ખીડી મસ-ળીને તે મમા ઉપર ચોપડવી તથા જોરથી મસળી; ત્રણ ચાર દિવસ કરવાથી મસો ખરી પડે છે.

૭. ફટકડી ઝેરંડીવામાં મેળવી લગાડવી.

૮. ઘોડાનો વાળ મસે ખાંધી નિત્ય જરા જરા ખેંચવાથી કેટલેક દિવસે મસો ખરી પડે છે.

કપાસી.

સમજણ:—કપાસીને આંટણુ પણ કહે છે. તે હાથપગ ઉપર થાય છે. ચામડી જાડી થાય છે ને કવચિત્ તેમાં દરદ પણ થાય છે, અને કવચિત્ ગંદાઈ જવાથી દરદ થતું નથી.

ઉપાય—૧. કપાસીને કાઢ્યા સિવાય ખીન્ને ઉપાય નથી. પ્રથમ પાણીથી ઘોઘ સાફ કરવી ને પંડી ચપુથી અથવા નખ કાપવાની નરેણીથી, અથવા અસ્થાવતી કપાસી નાખસી અને પછી ગરમ પાણીનો શેક કરવો તથા ગરમ તેલના ચપકા (ડામ) દેવા અથવા આમનો ડામ દેવો.

ખીલ.

સમજણ—ચામડીનાં છિદ્રોમાં એક પ્રકારનો ચીકણો પદાર્થ જરાધ રહે છે, અને જ્યારે તેનો સ્થાવ થતો નથી ત્યારે તે ખીલના આકારમાં બહાર ફૂટે છે. જુવાનીમાં આવા ખીલ મોટા ઉપર થાય છે અને તેથી મોં બેડોળ થઇ જાય છે.

ઉપાય—૧. સાંજ સવાર ગરમ પાણીથી ખીલ ધોવા અને ગરમ પાણીની ખાફ દેવી.

૨. કાસાંજણુ પાણીમાં મેળવી ચોપડવું.

૩. ટંકણુખાર ગુલાબજળમાં મેળવી લગાડવો.

૪. ગોરાચન તથા ખરીનો લેપ કરવો.

૫. શેમળાના કાંટાઓને દુધમાં વાટીને લેપ કરવો.

૬. કપીલો તથા હીરાદખણુ સમભાગે ધીમાં વાટીને લેપ મારવો.

૭. કુલીંજન પાણી અથવા તેલમાં વાટીને ચોપડવું.

૮. સુખડ ખચર ઉપર પાણીમાં ધસીને ખીલ ઉપર ચોપડવી.

૯. ચણાહી અને સંચળ વાટીને લેપ કરવો.

૧૦. જરાને પાણી સાથે વાટીને લેપ કરવો.

૧૧. ચારોળીને દુધમાં વાટીને રાત્રિ રોજ ખીલ ઉપર ખરડ કરવો.

૧૨. દુધ વતી રોજ એકાદવાર ખીલ ધોવા.

ગુમડાં.

સમજણ—શરીરના જુદા જુદા ભાગો ઉપર ન્હાની અથવા મ્હોટી ફાડલીઓ થાય છે તે ગુમડાં કહેવાય છે. આવાં ગુમડાં થવાનું કારણ વિશેષ કરીને અયોગ્ય ખાનપાન છે. અયોગ્ય ખાનપાનથી લોહી તપીને ખગડી નય છે ત્યારે આવાં ગડગુમડ થાય છે. તે ધર્તું કરીને ગરમીની ઋતુમાં વધારે જોર કરી આવે છે. લોકો તેને તાપોડીયાં કહે છે. તે મોટાં થાય છે ત્યારે વ્રણ જેવાં થાય છે.

૧. ગરમી અથવા લોહી અને પિત્ત સાંત થાય તેવા ઉપાયો કરવા અને દસ્ત સારી રીતે સાફ આવે તેવા જુલાબ લઇ લેવો.

૨. હરડે, બેડાં અને આંખજાનું ચૂર્ણ તોશો ન તેમાં બે આની-બાર સાકર મેળવી સવાર સાંજ તેની ફાફી લેવી.

૩. લીંબડાની અંતરછાત્રનો કે ગળોનો ઉકળો મધ નાંખીને પીવો.

બહારના ઉપાયો:—૪. ગુમડાં થાય કે તેને બેમારવાને માટે તેના ઉપર ગરમ પાણીનો શેક કરવો, અને કાંઈક મ્હોટાં થયા પછી પકવવાને માટે ઘઉંના લોટની કે અળસીની પોટીસ મારવી.

૫. કુંગળાની પોટીસ મારવી.

૬. ગુમડું પાડીને ફૂટી નય ત્યાર પછી રૂઝવવાને માટે નીચેના ઉપાય કરવા.

૭. કડવા લીંબડાનાં પાનને પાણીમાં ઉકાળી તે પાણી વતી ધોવાથી કચકચતાં ધારાં રૂઝાય છે.

૮. હરડે, બેડાં અને આંખજાને પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીથી ધોઈને ધારં સાફ રાખવું.

૯. કાસાંજણ પાણીમાં મેળવી લેપ કરવો.

૧૦. રતાંજળી પાણી સાથે ધસીને ચોપડવી; લીંબડાનું લાકડું ધસીને ચોપડવું.

૧૧. ગોપીચંદન, મોરચુચુ અને ગેર જુના ધી સાથે મેળવીને ચોપડવું.

૧૨. લીંબડાનાં પાન બાળી તેની રાખ કરી તેમાં તેલ મેળવીને ચોપડવાથી કાયદો થાય છે.

૧૩. કળીચુનાનું આછરેલું પાણી ધારાંને રૂઝવી દે છે માટે તેનું પોતું મુકવું.

૧૪. ગુમકું કુટ્યા પછી તલ વાટીને તેની લોપરી ધારાં ઉપર મૂકવાથી ધારૂં રૂઝાઈ જાય છે.

૧૫. જુનો ગોળ દેવતા ઉપર ગરમ કરી લુગડા ઉપર ચોપડી પડી મારવાથી ચાર દિવસમાં ચાંદાં અને ધારાં સાફ થઈ જાય છે.

ફેડલા.

સમજણ:—ચામડીનાં બે પડ વચ્ચે પાણી જેવી રસી ભરાવાથી ફેડલો ઉપડી આવે છે. જોડાના ડાંખથી અથવા દાદકારક ઝેરી વસ્તુનો લેપ મારવાથી અથવા ઘઝવાથી ફેડલા ઉડી આવે છે. ન્હાના ફેડલા ઉપાય ઠર્યા વિનાજ ફૂટીને સુકાઈ જાય છે.

ઉપાય—૧. જો ફેડલો મોટો હોય તો અણીવાળા હથીમારથી કે સોયથી ફેડીને પાણી કાઢી નાખવું, પણ દરદ કરે તો ઉતાવળ કરવી નહિ. એની મેજે ફાટીને રસી નીકળી જશે.

૨. ગરમ પાણીનો શેક આપવો.

૩. કુટ્યા પછી કે ફેડલા પછી સાધારણ ચાંદાંના ઉપાયો કરવા.

૪. આ પછી ઝામરાના ઉપાયો આપ્યા છે તેમાંના ફેટલાક ઉપાયો આવા ફેડલામાં પણ કાયદો કરે.

ઝામરો.

સમજણ:—ચામડી ઉપર એક મ્હોટો ફરફોલ્લો થાય છે, તેને આપણે ઝામરો કહીએ છીએ. આ ફરફોલ્લામાં પ્રથમ પાણી ભરાય છે, પછી ૫૩ થાય છે અને સખ્ત બળતરા તથા વેદના થાય છે.

ઉપાય:—ઠંડા ઉપચારો કરવા:—૧. ગુલાબનાં ફુલનો ગુલાબ આપવો.

૨. ધમાસાના પાણીથી ન્હાવું.

૩. કુવાડીયાનાં ખીને છાસમાં વાટી ચોપડવાં.

૪. ગાજરનાં ખી સંચળ સાથે વાટી લગાડવાં.

૫. સોનાગેરને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવો.

૬. મેંદીનાં પાનનો લેપ કરવાથી અથવા તેનાં પાણીવડે ઘોવાથી શાંતિ થાય છે.

૭. મેંદીની છલ પાણીમાં વાટીને લગાવવી.

૮. અરીણનો લેપ કરવો; તેથી વેદના ઝાઝી થાય; અથવા પોશના ડોડાનો રોક કરવો.

૯. તકમરીમાં પાણીમાં વાટીને બાંધવાં.

૧૦. ઝામરો સોયવતી ફોડીને સાદા મગ્ગમ્મી પટ્ટી મારવી.

૧૧. ઘોઝેલ ધી અથવા માખણ લગાડવું.

૧૨. ગળીના દોરાને ઝીણી સોયમાં પરોવી તે સોયથી ઝામરો વીધીને આસપાસ દોરો કાઢી બાંધી સખવાથી ઝામરો મટે છે.

૧૩. તાંદળબની બાજનો રસ તીખાં નાખી પીવો, અને તેવું શાક ખાવું.

૧૪. આંબળાંની કોઈ પણ વસ્તુ ખાવી; ચૂર્ણ, મુરખ્ખો.

૧૫. કાંટારોળીયાનાં મૂળનો ઉકાળો ખીજ રક્તશોધક દવા સાથે પીવો.

૧૬. લાંબી મુદત સુધી કાળીચરીનું સેવન કરવું.

૧૭. કાળીપાટ, ઈન્દ્રજવ, કરીપાત્ર, મોચ, ગળો, સુંક, ખડસ-લીઓ અને પીત્તાપટો, આ સાત વસ્તુઓને મેળવી તેમાંથી ૨ તોલાનો ક્વાથ કરી પીવો.

૧૮. દરડે, બેડાં અને આંગળાંનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવું.

સૂચના—જામરો થાય છે તેના શરીરમાં પણ દાદ ચાલે છે, અને જામરામાં પણ બેહદ પીડા તથા બળતરા ચાલે છે માટે ભોહી શાંત પડે. એવા ખાવાના ઉપાયો આપ્યા છે તે પણ કરવા અને લગાવવાના ઉપાયો પણ કરવા. ખોરાક છેક દક્ષકો ને ઠંડો લેવો. દુધ ચોખ્ખા તથા સાકર ખાવાં; ઘઉંની રોટલી તથા દુધ, મોળી દાળ તથા રોટલી. જામરો ધણા દીવસ ચાલે છે, માટે ધીરજ રાખીને ઉપાયો કરવા.

ખીલી.

સમજણ—આંગળીના ટેરવામાં કોંઈ જેવી કોઈ બારીક વસ્તુ રહી જવાથી તે પાકી આવે છે અને અત્યંત પીડા થાય છે, તેને ખીલી કહેવામાં આવે છે. આ દરદ પણ જામરાના જેવુંજ પીડાકારી છે. ખીલી ધણા દીવસ રહે છે.

ઉપાય—૧. ઈન્દ્રવરણાનું કે ગાવસુકડાંનું દળ કાતરીને તેમાં દરદવાળી આંગળી ઘાસવી.

૨. સાંજખાર, સુકા મૂળાની રાખ અને શંખનું ચૂર્ણ, તેને પોણીમાં વાટી ખીલી ઉપર લેપ કરવો.

૩. વડનું છીર, ઉપલેટ અને સીંધાલુણ તેના ખીલી ઉપર લેપ કરવો.

૪. આ સિવાય અંથી અને વણના ઉપાયો કરવા.

કુંખવા.

સમજણ:—કાખની નીચે છાતીની બાજુમાં ચામડી રાતી થઇ તેના ઉપર મોતીના દાણા જેવી ફાટવીઓ થાય છે. તે ગુજરાતીમાં કુંખવા અને સંસ્કૃતમાં કક્ષાના નામથી ઓળખાય છે. ફેટલીક વાર શરીરના બીજા ભાગ ઉપર પણ એવા દાણા દેખાઇ આવે છે. તે નખળાઇથી થાય છે. તાવ ઉતરી ગયા પછી એના દાણા હોઠ ઉપર થાય છે. તે “બરોમુતરી ગયો” એના નામથી ઓળખાય છે. તેમાં દાહ થાય છે તથા તાવ પણ આવી જાય છે.

ઉપાય—૧. ગેરને પાણીમાં વાટી લેપ કરવો.

૨. વાળો, આંબળાં, એવચી, કપુરકાયલી, સુખડ, વગેરે હાડી ચીજોનો લેપ મારવો.

૩. રતાંજલીને પાણીમાં ધસીને તેના ધસાસનો લેપ કરવો.

૪. બહુ બળતરા થતી હોય તો સો પાણીથી ઘોળેલુ ધી ચોપડવું.

૫. પંચવટકસનો ઉકાળો કરીને તેના પાણીથી શેક કરવો, અથવા તેના પાણીમાં મવમસનું કપડું બોળીને દાણા ઉપર મુકવું.

૬. પંચવટકસ અથવા એકલા પીપળાની છાંસનું બારીક ચૂર્ણ પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો.

૭. કાળીઓસરસ મળે તો તેની છાસ વાટીને લેપ કરવો.

દયા ફાટવી.

સમજણ—હાથપગમાં જરા સોજો, દાહ, અને ચળ માથે તેમાં ચીરા પડે છે, તેનું નામ ‘દયા ફાટવી’ એમ કહેવાય છે. આ એક હલકા પ્રકારનું ચામડીનું દરદ છે; જે ભેજ તથા ઘરદ હવાને લીધે થાય છે.

ઉપાય—૧. આંબળાંના ચૂર્ણનું સેવન કરવું.

૨. હરડે, બેડાં અને આંબળાંનું ના તોલો ચૂર્ણ હમેશ ખાવું.

૩. આંબળાંના પાણીથી તે ભાગ રોજ બે ચાર વખત ધોવો.

૪. કાંટાશેળીયાનાં પાનનો રસ ચોપડવો.

૫. કોકમનું તેલ લગાડવું.

૬. મેંદીનાં પાન વાટી તેનો લેપ કરવો.

૭. રાજનો મધમ લગાડવો.

૮. વડના છીરનો લેપ કરવો.

૯. ગરમાગરમ તેલથી સહન થઈ શકે તે પ્રમાણે શેષ કરવો.

૧૦. રાજ, સીંધાણુ, મધ, ધી, તેને સરસીયા તેલમાં મેળવી વ્યામાં ભરતી.

૧૧. તલનું તેલ તો. ૧, ગરમ કરી, તેમાં રાજની ભુક્રી નાખી પછી તેને ગરમાગરમ પાણી સાથે મેળવી હલાવ્યા કરવું; એકજીવ થાય ત્યારે તે વ્યામાં ભરવું.

૧૨. ધંતુરાનાં બી અને જવખાર સરસીયા તેલમાં કકડાવી ચોપડવું.

સૂચના—દરદવાળા ભાગોને ભેજ, ઠંડી અને શરદીવાળા હવામાંથી મુક્ત રાખવા. ઠંડા પાણીમાં ધણીવાર પગ પલળવાથી પગની વ્યા જલદી ફાટે છે. માટે પગને ઠંડા પાણીમાં રાખવા નહિ; ગરમ મેળા પહેરી રાખવાં.

અળસ.

સમજણ—પાણીમાં બહુવાર રહેવાથી પગનાં આંગળાં મટે છે તેને અળસ કહે છે. વારંવાર પાણીમાં તથા કાદવમાં પગ રહેવાથી પગનાં આંગળાંની વચલી શ્લેષ્મી કચકચે છે, ચળ આવે છે અને બળતરા થાય છે.

ઉપાય.—૧. પગ પાણીમાં બીના થવા દેવા નહિ. થોડા દિવસ પાણીમાં પલળવા દેવા નહિ.

૨. પગને કોરા કરી ઝેરંડીયું તેલ લગાવી ઉપરથી સળગાવેલ છાણાનો કે કોયલાના તાપનો શેક કરવો.

૩. કરંજીયું તેલ ચોપડવું અથવા કરંજનાં ખી, હળદર, હીરા-કસી, પદ્મક, મધ, ગોરોચન અને હરતાલ, પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો.

જખમ.

સમજણ:—તરવાર, છરી વગેરે કોઈ પણ હથીયારથી ચામડીનો ભાગ કપાઈ જાય છે, તે જખમ કહેવાય છે. પડી જવાથી વાગે ને કાઢ અંગ કપાય છોલાય, તે પણ જખમ કહેવાય.

ઉપાય:—૧. જખમમાંથી નીકળતા લોહીને બંધ કરવાને જખમ ઉપર ઠંડું પાણી રેડવું અથવા ઠંડા પાણીમાં કપડું બોળાને તેનો મજબુત પાટો બાંધી દેવો.

૨. પાણીમાં મીઠું મેળીને તે પાણીનો પાટો બાંધવો; તેથી લોહી બંધ પડશે.

૩. કપાસનાં પાન વાટીને બાંધવાં.

૪. મોટો જખમ થયો હોય તો ચસ્ત્રરૈદ પાસે જવું, કેમકે વખતે ટાંકા મારીને ચીરાચેલી ચામડી સાંધવી પડે છે. જખમની બે કોર બેગી થયા મિત્રાચ રૂઝ આવતી નથી.

૫. નાનો જખમ તાણીને પાટો બાંધવાથી પણ મગી જાય છે.

૬. તેલમાં કપડું બોળીને જખમ ઉપર બાંધવાથી જખમ પ નહિ અને રૂઝ આવતી જાય.

૭. રાજના પ્લાસ્ટરની પટ્ટી મારવાથી જખમની કોરો મળી જાય છે.

૮. રૂઝ લાવવા માટે તલના તેલનો પાટો બાંધવો અને ચોડું ચોડું તેલ વખતોવખત સિંચ્યા કરવું.

૯. ષટકડીનો કે શખજીરાનો બૂકો દાખવાથી લોહી બંધ પડે છે.

૧૦. સાકર અને ખાંડ વાટીને જખમ ઉપર દાખવાથી લોહી બંધ થઈને રૂઝ આવે છે.

૧૧. ગંધકની બૂકી દાખવી; તેથી લોહી બંધ પડે.

૧૨. જખમ પાક ઉપર આવે તો ઘઉંની કે લીમડાનાં પાનની પોટીસ મારીને જલદી પકાવવો.

પાકેલ જખમ માટે સર્વ ઉપચાર વલુ પ્રમાણે કરવા.

૧૩. પર્ણાળા જખમપર ગરમ કરેલ ગોળની પટ્ટી બાંધવાથી ૫૩ સાકર થાય છે, ને રૂઝ પણ આવે છે.

૧૪. કીડામારીનાં પાનનો રસ લગાડવાથી જખમમાં પડેલા કીડા મરી જાય છે; એજ રીતે કપુર દાખવાથી પણ જીવડા મરે છે.

૧૫. રૂઝ લાવવાને માટે શખજીરા, તો. ૦૧, હીરાદંખણ જે આની બાર અને રસકપુર એક સાલ એની બૂકી કરીને દાખવી.

૧૬. રતનજોતનાં ઝાડના ફુલમાં (રસમાં) કપડું બીતું કરી જખમ ઉપર મૂકવાથી લોહી બંધ થાય છે, અને રૂઝ પણ એકદમ આવે છે.

સૂચના:—જખમ થાય કે તરતજ લોહીને બંધ કરવાના ઉપાયો કરવા. મોટો જખમ હોય તો ખોરાકમાં ખટાશ કે ગરમ ચીજો ખાવા આપવી નહિ, કેમકે તેથી આંચકી ઉપડવાનો ભય રહે છે. જખમમાં હવાના જંતુઓ દાખલ થાય તો પાકે છે, માટે મજબુત પાટો બાંધવો અને બહારની હવા ખીલકુલ લાગવા દેવી નહિ.

સ્ત્રીઓનાં દરદો.

પ્રકરણ ૪૩ મું.

ગર્ભસ્થાનનાં દરદો.

ગર્ભાશય વરમ, કમળાનુ' ક્ષત, કમળાનુ' ફેરી જતું,
ગર્ભાશય અંધી.

ગર્ભસ્થાનમાં અનેક પ્રકારનાં દરદો થાય છે. તેના બે વર્ગ કરીએ તો સ્થાનિક દરદોમાં ઉપલાં દરદો આવી શકે. શુ સંબંધી દસ્તાનનાં દરદો તેમજ પ્રદર રોગ પણ ગર્ભસ્થાન સાથે સંબંધ રાખે છે, અને તેના ઉપાયો જુદા પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યા છે. ગર્ભસ્થાનને કોઈ કમળ પણ કહે છે, ગર્ભસ્થાનનાં દરદોને અંગ્રેજીમાં 'મેટ્રીટીસ' કહે છે.

ગર્ભસ્થાનનાં સ્થાનિક દરદો એટલે કે, ગર્ભસ્થાનનો વરમ, ક્ષત વગેરે દરદો કોઈ એરી તત્વને લીધે, સુવાવડના સમ્પત તાવને લીધે, પ્રમેહ થવાથી, પ્રસવ વખતે કમળ ઉપર બહુ દબાણ થવાથી અથવા ગર્ભસ્થાનમાં કે પ્રમવકાળમાં કોઈ આપરેશન (શસ્ત્રક્રિયા) કર્યા પછી આ દરદો થાય છે. દસ્તાનના વિકારથી પણ આ દરદ (સોળે) થાય છે.

આ સ્થાનિક દરદોના પણ બે પ્રકાર છે—

(૧) તીક્ષ્ણ વરમ—'એક્સ્યુટ ઇન્ફ્લેમેશન'—જલદ સોળે.

(૨) દીર્ઘ વરમ—'ક્રોનિક ઇન્ફ્લેમેશન'—થાંત સોળે.

આ દરદો બહુ મુશ્કેલીથી મટે છે, અને ઘણીવાર શસ્ત્રક્રિયાની

મદદ લેવી પડે છે તે દરદો ઝાળખવામાં પણ ધણી મુશ્કેલી પડે છે, માટે આવા દરદોના ઉપાય અનુભવી વૈધ, કુશળ ડાક્ટર કે અનુભવી સ્ત્રીડાક્ટરની સલાહ અને સહાયતાથીજ કરવા

ગર્ભાશય વરમ.

સમજણ — ગર્ભાશય વરમ એટલે ગર્ભસ્થાનની આ દરનો સોજો આ ગ્રેજીમાં આ દરદને ‘ ઇન્ફેમેસન ઓફ ધી વુમ્મ ’ કહે છે તેના એ પ્રકાર છે —

(૧) જલદ રૂપે સોજો થાય તે ‘ તીક્ષ્ણ વરમ ’

(૨) નરમ રૂપે સોજો થાય તે ‘ દીર્ઘ વરમ ’

કારણો — ગર્ભસ્થાનમાં સોજો થવાના કારણો નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) શરદી લાગનાથી કે ઠંડીથી — વિશેષ કરીને સુવાવડમાંથી ઉઠ્યા પછી તુરત અને દસ્તાનના સમયમાં ગર્ભસ્થાનને શરદી લાગી જાય છે, તો આ દરદ થાય છે કાચા વાસાના નદી કુવા ઉપર ઉઘાડી દવામાં ન્હાવાથી તેમજ ગર્ભસ્થાનના બાગોતુ શરદીથી બરાબર રક્ષણ થવું જોઈએ તે ન થવાથી, તેમજ ઝોરી સ્ત્રીઓ શરદી તથા બેજ વાળી જગામાં સુવેબેસે તેથી આ દરદ થાય

(૨) વાગવાથી કે પડી જવાથી ગર્ભસ્થાન ઉપર માર કે દબાણ થવાથી

(૩) રતુ એટલે તાન ચડી જવાથી અથવા દસ્તાનના વિકારથી,

(૪) કમળમાં બહુ જલદ પીચકારીઓ મારવાથી જલ-સોગ હીઓ પહેરવાથી કે જલદ દવાઓ પીવાથી

(૫) અતિશય વિષય સેવનથી

(૬) પ્રસવ વખતે ગર્ભસ્થાન ઉપર બહુ દબાણ તથા ધબકાવવાથી

લક્ષણો—ગર્ભસ્થાનમાં જલદ સોજે થાય તો, પ્રથમ ટાઢ, કપારી ચડે છે, નાડી જલદ થાય છે તે તાવ ચડે છે. આંતરડાંના નીચેના ભાગોમાં દરદ થાય છે અને દાબવાથી તે દરદ વધે છે. આ દરદ આંતરડાંના ઉપરના ભાગોમાં પણ ફેલાય છે, દરદી આવા દરદના કારણથી પોતાના પગ ઘાંબા કરીને સુવાને બદલે ગોઠણથી ઉઘાવાળાને રાખે છે. કેડ તથા જાંઘમાં દરદ, પેસાળ ગરમ વારંવાર પણ મુશ્કેલીથી થાય, શરીર ભારે થાય, પેડમાં સોજે, ઓછો વધતો તાવ રહે, અને તે સાથે વારંવાર ઉબકા કે ઉલટી હોય છે; ગર્ભસ્થાનમાંથી પ્રવાહી આવ થાય છે, જેનો રંગ પ્રથમ બે ત્રણ દિવસ સુધી ચોખ્ખો હોય છે, પણ પછી તે પ્રવાહીનો રંગ મેથે-કાળો થાય છે, અને કપડામાં પીળાશપડતા લાલ ડાઘ પડે છે. વારંવાર ઝાડો પણ થઈ જાય છે.

ઉપાયો—૧. જલદ સોજના ઉપાયો આપ્યા છે તે ઉપાયો આ દરદમાં પણ લાગુ પડી શકે.

૨. ત્રીદણુ સોજનાં જળો મુકાવવાથી દરદ જલદી શાંત પડે. જળો કમળના મોં ઉપર મુકવી. ઉમરના પ્રમાણમાં જળો મુકાવવી એટલે જેમ દરદીની ઉમર મોટી તેમ જળો વધારે સંખ્યામાં મુકાવવી. દરદીને જેટલાં વરસ થયાં હોય એટલી જળો મુકાવવી, છતાં અનુભવી વૈદ્ય કે ડાક્ટરની સલાહ લેવી.

૩. જળો મુકાવ્યા પછી શેક ગરમ પાણીનો ઠરવો.

૪. દરદ બહુ સખ્ત રૂપમાં ન હોય તો, રાત્રી પોલ્ટીસો મારવી; અજરસીની પોલ્ટીસો ઉપરાઉપર મારવી.

૫. જુલાળ જરૂર આપવો, પણ દરદ સાથે ઝાડા થઈ જતા હોય તો જુલાળ ન આપવો. એરંડીયું તેવ આપવું અથવા ત્રિફલા કે હરડેની કાપી આપવી.

૬. વિલાયતી મીઠાનો જીલ્લાળ માટે ઉપયોગ વખતોવખત કરવો અને પીડા હોય તો તે જીલ્લાળ સાથે જરા અશીણુ આપવું, કેમકે અશીણુ વેદનાને સમાવનાર છે.

૭. ખોરાક પ્રવાહી આપવો. સાખુચોખાની કાંઠા આપવી; તથા પેસાળ લાવે એવાં પ્રવાહી પીણાં આપવાં.

૮. આ દરદવાળી બાઈને પથારીમાંજ પડી રહેવા દેવી. પથારીમાં બેસવા પણ દેની નહિ. ગરુલત થાય તો દરદ ઉથલો મારે અને આ દરદ ઉથલો મારે એટલે તેના કોઈ પણ ભાગમાં સોજા ઉપરાંત પણ પણ થાય છે, જે બહુ બય બરેલું ચિન્હ છે. ઉથલા સાથે ટાઢની ચમકારી થડે તો સમજવું કે અંદર પણ થયું છે.

૯. ઉથલો મારીને દરદ વધારે જોરમાં થાય તો દરદી બાઈને ગરમ પાણીમાં બેસાડવી; અરધા ઠ્ઠાક સુધી એવી ગરમી આપવી. પછી શરીર જલદી કોઈ કરીને ગરમ ધાળજો કે કામજો લપેટી સુવાડવી અને પરસેવો વળે એવી દવા પણ ખાવી.

૧૦. આ દરદમાં કોઈ જલદ દવાઓની જરૂર નથી. સોજો નરમ પાડવા માટે રોક, જીલ્લાળ અને પરસેવો એ ત્રણની મુખ્ય જરૂર છે અને ખોરાક છેક હલકો તથા સાદો. આટલી તજવીજ રાખવાથી વરમનું તીક્ષ્ણરૂપ ચાંત પડી જશે; અથવા જરૂર પડે તો સાદા તાવના ઉપાયો કરવા અને સાદાં ઓસડીયાંના ઉકાળા ખાવા. પિત્તજવરના કવાથ ખાવા.

તે પછી જીર્ણરૂપે રહેલા દીર્ઘ વરમના ઉપાયો કરવા:—

૧૧. દીર્ઘ વરમમાં પણ ઓણું વધતું દરદ હોય છે, માટે અજસીની પોલ્ટીસ પેડું ઉપર રોજ મારવી.

૧૨. ઝાડો કળજ થવા ન દેવો; હરસના મસા હોય તો તેના

પણ સાથે ઉપાય કરવો, ખરડાની કરોડ ઉપર નિત્ય ઠંડા પાણીની ધાર કરવી.

૧૩. ખોરાકની તજવીજ તીક્ષ્ણ વરમ પ્રમાણે રાખવી તથા દરવા ફરવામાં બહુ સાવચેતી રાખવી. બનતાં સુધી પથારીમાં પડી રહેવું.

સૂચના—આ દરદનો ચોખ્ખો ઉપાય થતો નથી તો દરદ શાંત થયા પછી પણ કમળનું મોં સફાવવા નહાવું યાચ છે અને ગર્ભ રહી શકતો નથી. વખતે આ દરદ સાથે કમળનો પણ વરમ હોય છે, અને એ સોજો સ્ત્રીઅંડો સુધી પણ ફેલાય છે. પેકુના એ ખુણા તરફ એ સ્ત્રીઅંડો છે તેમાં બંને બાજુએ અથવા એક બાજુએ દાખવાથી દરદ થતું હોય ને સોજનાં બધાં લક્ષણો હોય તો સમજવું કે આના અંડકોશમાં પણ સોજો છે. સ્ત્રીને આવું ગર્ભસ્થાનનું કોઈ પણ દરદ થાય ત્યારે તેણે સંસારસુખથી અલગ રહેવું, તેમાં જરા પણ ગદ્ગદત કરવી નહિ. જીર્ણ વરમ થયા પછી દરદ હલકું પડે છે, તોપણ ખોરાક ઘણાજ સારો રાખવો. કાંજ, દુધ ચોખ્ખા, અને બહુ તો મોળી દાળ (મગની કે દુવેરની) અને ચોખ્ખા ખાવા. ગરમ ખોરાક તો કાંઈ પણ ખાવો નહિ. પાચનશક્તિ સારી હોતી નથી, માટે ઘઉંની રોટલી પચે નહિ. શાક તરફારીનો થોડો ઉપયોગ કરવો અને ધાણાજીરા સિરાય ખીજો ગરમ મશાલો ખાવો નહિ.

કમળનું ક્ષત.

સમજણ—ગર્ભસ્થાનમાં કે કમળના મોં ઉપર ક્ષત-જખમ પડે છે. ગર્ભાશયના વરમમાંથી ક્ષત પડી જાય છે. કમળ વાંકું વળી જવાથી પણ ક્ષત પડે છે.

આ ક્ષત ઉંડું હોય છે, અને ઉપરછલું ક્ષત પણ હોય છે. જે દરદથી આ ક્ષત પડેલ હોય તેનો ઉપાય કરવાથી ક્ષત પણ રૂઝાઈ જાય; તોપણ કેટલીકવાર નખળા ખાંધાવાળા, લોહી વિનાની, અને

પાકણી મારીવાળી સ્ત્રીનું આવું ક્ષત બહુ બચકર થઈ પડે છે અને રૂઝાતું નથી. યોનિમાર્ગમાં કે ગર્ભાશયમાં વરમ થવાથી પણ કોઈવાર કમળમાં ક્ષત પડે છે. ગરમીના દરદમાંથી પણ ક્ષત પડે છે. પરમે થવાથી પણ ક્ષત પડે છે. પ્રસવ વખતે દુગ્ધાણુ થવાથી પણ ક્ષત પડે છે. જલદ પીચકારીઓ અને જલદ મોગસીઓ લેવાથી પણ વખતે ક્ષત થઈ આવે છે. વિશેષ કરીને આવાં ક્ષત વેસ્તાઓને કે બહુ વિધથી સ્ત્રીઓને પડે છે. ક્ષત ગર્ભને અટકાવે છે, એટલે કે ક્ષતવાળી સ્ત્રીને ગર્ભ રહેતો નથી.

ક્ષત થયું છે તેની પરીક્ષા એ છે કે, કમળ સુગ્રેહું તથા લાલ થાય છે. કમળના મોનો સ્વાભાવિક રંગ ગુલાબી હોય છે. ક્ષત હોય તો લાલ થાય છે આંગળીનો પ્રવેશ કરવાથી દરદ થાય, મોં વધારે પહોળું અને તેમાં સફેદ છારી કે પડ હોય છે; તેમાંથી ચીકણી રસી (પ્રદર) વહે છે. આવાં ચીન્હો હોય તો ક્ષત હોવાની શંકા થાય. આ ક્ષત જુનું થયા પછી કમળ કાઢ્યું જાને છે. આંગળી અથવા સળી (શલાકા) કમળમુખમાં નાખવાથી જો તેને પર કે સોહીમિશ્રિત પર વળગી આવે, પુરપસંબધ કરતાં દરદ થાય, અને પ્રદર વગેરે બીજાં સ્થાનિક લક્ષણો હોય તો સમજવું કે કમળમાં કે ગર્ભસ્થાનમાં ક્ષત પડેલું છે.

ઉપાયો—૧. મણના સાદા ઉપાયો કરવા.

૨. ફટકડીના પાણીની કે જસતનાં ફુલનું પાણી કરી તેની પીચકારી મારવી.

૩. પંચવલ્કલને ઉકાળી તે પાણીથી ક્ષત ઘોલું અથવા પીચકારી મારવી.

૪. એજ પ્રમાણે ત્રિફલાના ઉકાળાથી કે માયાના પાણીથી ક્ષત ઘોલું.

૫. ટંકણુખારની પીચકારી મારની.

૬. શંખજીર અથવા બોરીક એસીડ અંદર દાખલ અથવા તેની વચ્ચે પીચકારી મારવી.

સૂચના—ગરમ ખોરાક બધો છોડી દેવો, સાદો ખોરાક ખાવો. બ્રહ્મચર્ય પાળવું. બહુજ સ્વચ્છતા રાખવી. સાદા પાણીથી તે બાગ રોજ બે ત્રણવાર સારી રીતે ધોવાની ટેવ રાખવી.

કમળનું ફરી જવું.

સમજણ—કમળ તેની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાંથી નીચું લચી આવે છે અને તેની સાથે તે આગળ, પાછળ, કે એક બાજુમાં ફરી જાય છે. અંગ્રેજીમાં તેને ' ડીસપ્લેસમેન્ટ ઓફ ધી વુમ્બ ' અથવા ' યુટેરાઇન, પ્રોપેક્સ ' કહે છે. આર્યવેદકમાં ' ગર્ભાશયવ્રંશ ' કહે છે. લોકોમાં ' ડીલ બહાર આવવું ' એવા નામથી તે ઓળખાય છે.

કારણો—(૧) ધણી અને ઉપરાઉપર સુવાવડ આવવાથી.

(૨) સુવાવડનો ખાટલો જલદી છોડી દઈને બહુ દરદર કરવાથી.

(૩) કમરનાં કપડાં બહુ સખ્ત રીતે તંગ કરીને પહેરવાથી.

ઉપલાં કારણો સાથે જે નળણી સ્ત્રી બહુ બોળે ઉંચકે, અથવા જેનો પેસાળ અટકતો હોય, અને જેના ગર્ભસ્થાનના બંધ ઢીલા પડી ગયા હોય અથવા જે સ્ત્રી સરીરે નળણી હોય, આસપાસના ભાગો તરફનું દબાણ થાય કે ગર્ભસ્થાનને કાંઈ આધાત લાગે ત્યારે આ કમળ એકાએક નીચું લચી આવીને વક્ર થાય છે.

લક્ષણો—ગર્ભસ્થાનમાં ખાર, દરદ, પેટ ભરેલું લાગે, કમર તથા સાયગમાં દરદ, અને સફેદ પાણી (પ્રદર); વળી પેસાળની વારંવાર હાજત થવી, અથવા કોઈ કેસમાં તો પેસાળનો અટકાવ થવો, ઝાડાનો કબજો અને પાચન શક્તિની મંદતા, દત્તાદિ લક્ષણો.

હોય છે. વારંવાર રૂઠ્ઠો પલ્લુ અટકાવ થાય છે અને એકંદર તખી-યત ધણીજ બગડે છે.

ઉપાય—૧. ગર્ભસ્થાનની સાધારણ વક્તામાં અથવા જરા લચ્વી આબ્ધ હોય તો, સ્ત્રીને શક્તિ આવે એવા ઉપાયો કરવા. શક્તિની દવાઓ આપવી.

૨. સખ્ત જાશમાં આરામ જરૂરનો છે. ગર્ભાશયજનકાવાળા સ્ત્રીને સુવાડી રાખવી અને આખું શરીર લાંબું કરીને સુવાડવી, પગ વાળવા કે ઉભા કરવા દેવા નહિ.

૩. એકાદ રતય ઠંડું પાણી અથવા ત્રિફલાનું કે કાંટાળાં માયાનું ઉકાળેલું પાણી—તેની સવારસાંજ પીચકારી મારવી.

૪. શરીર વધારે બહાર આવતું હોય તો તે અંદર દાખલ કરવા માટે નીચેના ઉપાયો કરવા:—

(૧) આમણીની પેઠે, તેલવાળા હાથથી છપીને ખેસાડવું અને ગાદી સુકીને દબાણ આપી કાછો મારવો.

(૨) રાળનો લેપ મારીને પાટો બાંધવો.

(૩) રોજ બે વાર ઠંડા પાણીમાં ખેસવું.

(૪) કાથો, મોચરસ, ફટકડી, એવી સ્તંભક દવાઓને પાણીમાં નાખીને તે પાણીની પીચકારીઓ મારવી.

૫. શક્તિ આવે એવી દવાઓ તથા સારો પુષ્ટિકારક ખોરાક આપવો.

સૂચના—ગર્ભસ્થાનનો વરમ હોય કે દસ્તાનનો ખુલાસો ન હોય તો તેના ઉપાયો કરવા. ઝાડાનો ખુલાસો રાખવો. ઉભા પગે કદી પણ ખેસવું નહિ, બાર ઉચકવો નહિ, ઝાડે જતાં કરોડવું નહિ, બહુ જોરથી ફરવું કે ચાલવું નહિ, સંસારસંજ્ઞ કરવો નહિ, અને હો ખોરાક લેવો.

ગર્ભાશય અંથી.

સમજણ—ગર્ભસ્થાનમાં અંથી ઝેટલે ગાંઠ થાય છે, જેને અંગ્રેજીમાં યુટેરાઇન ટ્યૂમર કહે છે. આ સિનાય નાના મોટા મસા પણ થાય છે. ગર્ભાશયની આ ગાંઠ કોઈવાર નાની સોપારી જેવડી હોય છે અને કાઢતે તે વધીને ગર્ભમાંના બાળક જેવડી મોટી થાય છે. તેને લીધે ગર્ભસ્થાન પણ વધે છે. નાની ગાંઠ બહુ ઇજા કરતી નથી. પણ ગાંઠ મોટી હોય છે તો ગર્ભાશયમાંથી પ્રદર જેવો આવ થાય છે.

ઉપાય—૧. અંથી શરૂઆતમાં નાની હોય તો શસ્ત્રવડે શસ્ત્રવૈદ્ય પાસે કપાવની.

૨. મસો હોય તો કાતરથી કપાવી કઢાવવો.

૩. મસાને દોરાથી કે ઘોડાના વાળથી બાંધી રાખવો અને રોજ-રોજ વધારે વધારે દોરો ખેંચવો ઝેટલે તુટી પડે.

સૂચના—ગર્ભાશયની અંદરની અંથીમાં કે મસો હોય તેમાં શસ્ત્રવૈદ્યનું કામ છે. અંદરની અંથી જુની થયા પછી તે ખાવાની દવાથી સહેલથી મટતી નથી. દરદીને સારો પુણીકારક ખોરાક આપવો અને ગરમ ખોરાક બંધ રાખવો. સંસારમબંધ બંધ રાખવો.

પ્રકરણ ૪૪ મું.

ઋતુ સંબંધી દરદો.

સ્ત્રીઓને માસિક દસ્તાન આવે છે તે ઋતુ દરેવાય છે. આ માસિક દસ્તાનમાં જે લોહી પડે છે, તે આર્તવ કહેવાય, અને એ આર્તવમાં વિઝાર થાય ત્યારે તે આર્તવદોષ કહેવાય. ૧૩ થી ૧૪

વરસની વયથી સ્ત્રી આર્તવધર્મમાં આવે છે અને સરાસરી ૫૦ વરસની ઉંમરે દસ્તાન આવતું બંધ થાય છે. ગર્ભાવસ્થામાં અને નાનું બાળક ધાવતું હોય ત્યાં સુધી દસ્તાન બંધ રહે છે, બાકીના બધા સમયમાં મહીને મહીને એટલે ૨૮ દહાડે સ્ત્રીને ઋતુ આવવું જોઈએ, અને તે પણ ખુલાસાથી, વિશેષ પ્રકારની પીડા થયા વિના, આવવું જોઈએ. આ દસ્તાનના કુદરતી પ્રવાહમાં ફેરફાર થાય ત્યારે તે દસ્તાન સંબંધી દરદ થયું કહેવાય. આર્તવદોષના ઘણા પ્રકારો છે મુખ્ય મુખ્ય નીચે પ્રમાણે:—

૧. નદ્યાર્તવ—દસ્તાન બંધ પડવું.

૨. પીડિતાર્તવ—દસ્તાન દરદ સાથે પડવું.

૩. અત્યાર્તવ—દસ્તાન ઘણું વહેવું.

નદ્યાર્તવમાં આટલી વાતોનો સમાવેશ થાય:—૧. જે ઉંમરે દસ્તાન શરૂ થવું જોઈએ તે ન થાય; અર્થાત્ ઉંમરલાયક થયા છતાં દસ્તાનનો અભાવ. ૨. થોડો સમય નિયમિત દસ્તાન આવે અને પાછું બંધ પડી જાય; ૩. ગર્ભસ્થાનનાં દરદને લીધે દસ્તાનનો અટકાવ થાય. ૪. શરીરમાંથી કોઈ બહુ કમી થવાથી દસ્તાન આવતું અટકે.

નદ્યાર્તવ.

સમજણ—આર્તવ એટલે ઋતુ નદ થાય—બંધ પડે, તેનું નામ નદ્યાર્તવ. અંગ્રેજીમાં આ દરદને ‘એમેનોરીયા’ કહે છે.

દસ્તાન ગર્ભવાળી અવસ્થામાં બંધ થાય છે. પ્રસવ થયા પછી બાળક ધાવતું હોય ત્યાં સુધી પણ બંધ રહે. બાળક ધાવતું હોય અને દસ્તાન દેખાય તો સમજવું કે બાળકને ધવરાવવાની મુદત પૂરી થઈ છે. જો દસ્તાન આવ્યા કરે અને બાળક પણ ધાવ્યા કરે તો સ્ત્રી નબળા પડે. કુદરતના નિયમથી ઉલટું વર્તન થયું ગણાય; ઘણું કરીને નબળા બાંધાની, શીઘ્ર વર્ણની અને દુર્બળ છોડીઓને ઉંમર થયા

છતાં દસ્તાન આવતાં દીલ થાય છે. આવી જુવાન છોડીઓને કમ-રમાં તથા પીઠમાં દરદ થયા કરે, માથું દુખ્યા કરે, ઘોળાં પાણી પડે (પ્રદર), જરા કામ કરતાં કે મન ઉઝેરાતાં છાતી ધડકી ઉઠે, ખાવા-પીવાની વિચિત્ર રૂચિ-માટી ઠીકરાં પણ ખાવા માંડે, સ્વભાવ ચીડીઓ થાય, છાતી ખીલે નહિ, અને વખતે હાથ, પગ કે મોં ઉપર ચેથર માલમ પડે.

એશઆરામવાળી જીંદગી, આજસ, ધણી ઉંઘ, ભેજવાળું ખરાબ ધર, વારંવાર બહુ ઠંડા પાણીમાં સ્નાન કે વરસાદમાં પલળવું, વિષમ સંબંધી અતિ વિકાર, સખ્ત માનસિક કામ, કામ, ભય, ત્રાસ, એ વગેરે નષ્ટાત્તવનાં કારણો છે. આ સિવાય, ગર્ભસ્થાનના વરમથી, ક્ષયરોગથી, પાંડુ રોગથી, ગુરદાના રોગથી, અને શરીરમાંથી બહુ રક્ત જવાથી પણ રૂઠું બંધ પડી જાય છે.

ઉપાયો—કારણો ધ્યાનમાં રાખીને ઉપાય કરવાથી આ જાતનો રૂઠોપ સુધરે છે.

૧. દસ્તાન પ્રથમથીજ શરૂ ન થાય તો, કાંઈ અવધવ સંબંધી કુદરતી ખોડ હોય તો તપાસાવીને તે ખામી સુધરાવવી.

૨. જો શરીર નબળું અને દુર્બળ હોય તો શરીરમાં તાજું લોહી ભરાય એવી સારી શક્તિની દવાઓ ખાવી.

૩. એક વખત દસ્તાન આવી ગયા પછી પાછું બંધ પડે અથવા વારંવાર અનિયમિત થઇ જાય તો, વર્તનમાં તથા ખાનપાનમાં ખામી હોય તે સુધારવી. ખોરાક સાદો લેવો, આજસ-ઉંઘ છોડી દેવાં, સારી હવાના મકાનમાં રહેવું, નિપવના વિકારોને છોડી દઈ પવિત્રપણે રહેવું, માનસિક શ્રમ કે ચિંતા હોય તો તે પણ છોડી દેવાં; અને ગર્ભાશય વરમ, ક્ષય, વગેરે રોગથી દસ્તાન બંધ પડે તો તે દરદોના ઉપાય કરવાથી અને શરીર સુધરવાથી દસ્તાન પાછું ચાલવું થાય.

૪. દસ્તાન એકાએક બંધ પડી જાય તો ગરમ પાણીનું (ગરમ પાણીના તપેલામાં બેસીને કરેલ) સ્નાન બહુ ફાયદો કરે છે. આવું સ્નાન વારંવાર કરવું જોઈએ; અથવા પેડુ ઉપર ગરમ પાણીનો શેક કર્યા કરવો; તેથી બંધ પડેલ દસ્તાન પાછું ચાલતું થાય.

૫. દવાદારના ઉપાયો બહુ વિચારીને કરવા. જલદ દવાઓ ફાયદા કરતાં નુકસાન વધારે કરે છે. દસ્તાન બંધ થયાનું ખરું કારણ જાણ્યા વિના દસ્તાનના દરદવાળી બધી ઝીઝોને એકજ જાતની દવા આપ્યા કરવી, તેનું પરિણામ કાંઈ પણ સારું નહિ આવતાં ઉલટી ગુંચવણ વધે છે. તોપણ

નીચેના દવાદારના ઉપાયો—જે જે ઉપાય જ્યાં જરૂર પડે તે—કરવા:—

૬. કુંવારનાં લક્ષણો ગરમ જુનો ગોળ અથવા મધ મેળવીને ખાવો.

૭. ત્રિફળા ચૂર્ણ, સીંધાલુણ, તથા મળી શકે તો ચોખ્ખો મંદુર જરૂર મધમાં ચાટવાં. ત્રિફળા ટકે તો. ૦૧, સીંધાલુણ બે વાલ અને મંદુરજરૂર બે વાલ.

૮. કાળા તલ, સુંક, મરી, પીપર, તથા ભારંગમૂળ, તેનો ઉકાળો ગોળ મેળવીને ફેટલાક દિવસ પીવો.

૯. ત્રિફળા ચૂર્ણની સાથે ગુગળ મેળવીને ધી તથા મધમાં ચાટવું.

૧૦. ઝેળાઝો ચોખ્ખો મળે તો તો. ૪, હીરામોળ તો. ૨, અને ગુલકંદ તો. ૫ ત્રણેને વાટીને બળે વાલની જોળાઝો બનાવી રોજ એક એક જોળા ખાવી.

૧૧. તલ, અડદ તથા દહીં, મેળવીને રોજ સવારમાં ખાવાં.

૧૨. ટંકણખાર, ચોખ્ખો ઝેળાઝો તથા મંદુરજરૂર સમાન ભાગે મેળવીને તેમાંથી બળે આનીભાર મધમાં ચાટવું.

૧૩. આકડાનાં મૂળનું ચૂર્ણ વાલ ૧ થી ૨, મરીનું ચૂર્ણ વાલ ૧ થી ૨—મેળવીને નિત્ય લેવું. એક અઠવાડિયુ લેવાથી ચડેલુ રુતુ આવે અને દસ્તાનના બગાડને લીધે પેટમાં ગાંઠ થઈ હોય તે પણ મટે.

૧૪. ગુંદરનો પાક બનાવીને ખાવો.

૧૫. 'યોગરાજ ગુગળ' નામની દેથી દવા કોઈ જાણીતા વૈદ્ય પાસેથી મેળવીને તેનું એકાદ બે માસ કે વધારે મુદત સુધી સેવન કરવાથી બહુ દિવસનો નષ્ટાર્તવ નાશ પામીને ગર્ભાશય સુધરે છે, અંદરનો વાયુ દૂર થાય છે, રક્તનો જમાવ થયો હોય તો તે તૂટે છે, પેકું હલકું પડે છે, અને ગર્ભસ્થાન ચોખ્ખા દસ્તાનને તથા ગર્ભધારણને લાયક બને છે.

સૂચના—રુતુદોષનાળી સ્ત્રીએ ખોરાક ધણોજ સાદો ખાવો. ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવું, પેકું ઉપર તો અવશ્ય ગરમ પાણી નાખવું, ટાંઠ, શરદી, ઠંડી હવા તથા ભેજમાંથી દૂર રહેવું; બહુ ગરમ ખોરાક ખાવો નહિ, તેમજ વાવડી ચીજો પણ ખાવી નહિ. પેટ હમેશાં સાફ રાખવાની તજવીજ રાખવી. ગર્ભસ્થાનના કોઈ દરદથી રુતુ બધ થયું હોય તો ગર્ભસ્થાનનું દરદ સુધરે નહિ ત્યાં સુધી સંસારસુખથી અલગ રહેવું.

કેટલાક લોકો દસ્તાન લાવવા માટે પહેરવાની સોગડીઓ અને ગોળીઓ વાપરે છે. વેપારની આ ગોળીઓ તથા સોગડીઓનો કદી પણ ઉપયોગ કરવો નહિ, કેમકે તે સોગડીઓ બહુ ગરમ હોવાથી ગર્ભસ્થાનમાં ઉલટી ગરમી કરે છે અથવા છાલાં કે જખમ પાડી દે છે. કોઈ વિદ્વાન વૈદ્ય કે ડાક્ટર દરદીના આ દરદનું કારણ સમજીને કોઈ સોગડી કે ગોળી પહેરવા માટે આપે તો તેનો ઉપયોગ કરવો, પણ વેપારને અર્થે વેચાતી સોગડીઓનો કદી પણ ઉપયોગ કરવો નહિ.

પીડિતાર્તવ.

સમજણ—પીડા એટલે દરદ થઈને દસ્તાન આવે તેનું નામ પીડિતાર્તવ છે. અંગ્રેજીમાં તેને ‘ડિસમેનોરીયા’ કહે છે આ દરદ આ દેશની સ્ત્રીઓમાં ઘણું જ જોવામાં આવે છે. સેંકડે પચાસ સ્ત્રીઓ આ દરદની એાછી વધતી ફર્યાદ કરતી હોય છે. ગર્ભસ્થાન અને સ્ત્રી-અંડ સંક્રાંચાય ■ ત્યારે આ દરદ થાય છે. ઝડપીને આવવાનો માર્ગ સોંકડો હોવાથી અથવા ગર્ભાશયગ્રંથાનું દરદ હોય તેને પણ આ દરદ થાય છે. કોઈવાર આ દરદ ધણીજ અસલ પીડા સાથે થાય છે અને દરદી સખ્ત યુક્તમાં જેવાં તરફડીયાં ખાય છે એવાં તરફડીયાં ખાય છે, તેની સાથે ઉબકો, ઉવટી, ઝાડો, અને પેસામની એકાએક હાજત, તથા પેસાખ કરતા દરદ થાય છે. આવું દરદ જ્યારે સાચળના મુળમાં હોય ત્યારે સમજવું કે દરદનું સ્થાન તે તરફનો સ્ત્રીઅંડ છે. આ દરદવાળા સ્ત્રીમાં હિસ્ટીરીઆ જેવાં લક્ષણો પણ જણાય છે, અને હિસ્ટીરીઆનું દરદ ઘણે ભાગે પીડા સાથેના દસ્તાનમાં હોય છે.

દસ્તાન સબધી આ દરદ, દસ્તાન આવવાનું હોય તે પહેલાં ચોડા કલાકે કે ઘોડા દિવસ પહેલાંથી શરૂ થઈ જાય છે દસ્તાન આવ્યા પછી દરદ નમે છે, અથવા લોહીના ગાંઠા ગાંઠા પડીને બે ત્રણ દહાડામાં લોહી બધ પડે છે તેની સાથે દરદ શાંત પડે છે. જેમ દસ્તાન ઓછું તેમ દરદ વધારે, એ આ દરદમાં એક નિયમ સમજી લેવો. દસ્તાન ખુલાસેથી નહિ આવવાથીજ દરદ થાય છે. કનચિત અતિ આર્તવ આવીને પણ દરદ થાય છે. આ દરદમાં પ્રદર તો ધણીખરી સ્ત્રીઓને હોય છેજ.

કારણો—મુખ્ય ત્રણ કારણો છે.

(૧) ગર્ભાશયવરમથી દસ્તાનમાં પીડા થાય.

(૨) ગર્ભાશયનું મોં સાંકડું હોવાથી અથવા સોજાને લીધે સાંકડું થયેલું હોવાથી દસ્તાન બહાર આવતાં પીડા થાય.

(૩) આવાં કારણો વિના નબળા અને નાણુક સ્ત્રીઓને આહાર-વિહારના ખીન્ન દોષોથી પીડિતાવર્તવ થાય છે.

આ છેલ્લા પ્રકારનો પીડિતાવર્તવ નિરોધ કરીને બચ્ચાં વગરની વાંઝણી સ્ત્રીઓને તેમજ નાણુક બાંધાની તથા અંચળ મનોવૃત્તિવાળા સ્ત્રીઓને થાય છે.

ઉપાયો:—નીચે પ્રમાણે કરવા.

૧. દસ્ત ખુલાસેથી આવે એવી નિલ તળવીજ રાખવી.

૨. શરદી તથા બેજવાળી હવામાંથી રક્ષણ કરવું અને કોઈ પણ પ્રકારનો મનનો આવેશ તથા ગુસ્સો દૂર કરવો. શુદ્ધતા સમયમાં તો જરૂર શાંતિ રાખવી.

૩. આળસનો ત્યાગ કરવો. આવી સ્ત્રીઓ જો એરાઆરામમાં કે કામકાજવિના સુપ્ત થઈ પડી રહે તો દરદ ઉઘડું વધે, કેમકે તેથી દસ્તનો કબજો થાય છે અને મન પણ બગડે છે; જે રિથિત આ દરદને વધારનાર છે.

૪. ગરમ પાણીમાં બેઠવાથી કે ગરમ પાણીનો પેડું ઉપર રોક કરવાથી અવશ્ય કામદો થાય છે અને દરદ શાંત પડે છે. રોક લીધા પછી શરીર જલદી ઠંડી કરીને સુઈ જવું, અને હલુહલુતા ગરમ પાણીમાં ફલાવીને ભીંજવી, નીચોવીને તે ગરમાગરમ ફલાવીને પેડું ઉપર, આંતરડાં ઉપર તથા ગુમ અવયવ ઉપર લપેટી દેવાથી શેકની ગરમી વધારે વખત કામમ રહેશે.

૫. ખાવાની દવાઓમાં પીડાની શાંતિ માટે અફીણ તથા કપુરની સમાન બાજે, રતી રતીની ગોળીઓ બનાવીને એકાદ દિવસ ૮૬ અંકે બંધે ગોળી લેવી, જેથી પીડા શાંત પડે.

૬. કપુર તથા શેકેલી હાંગ સમાન ભાગે મેળવીને અકેક બમે વાલ લેવું.

૭. એજ રીતે કપુર તથા ટંકણુખાર લેવો.

૮. કપુરનું તેજ કમર તથા પાડ ઉપર યોગનું.

૯. આવળનાં કણાં લીલાં પાન વાટી તેનું પાણી કરી સાકર નાખીને પીવું.

૧૦. છુરાં કોળાંનો રસ મધ નાખીને પીવો, અથવા તેના મુરખ્ખો કે પાક કરીને ખાવો.

સૂચના:—ઝાડાનો, પેસાળનો, તથા પરસેવાનો ખુલાસો રહે એવી તજ્જીજ રાખવી. આ દરદમાં ગરમ પાણીમાં બેસવું કે પેકુ ઉપર ગરમ પાણીનો શેક બહુજ ફાયદો કરે છે. આ દરદ વરમ એટલે સોજા વિના થતું નથી, અને સોજા માટે શેક સર્વોત્તમ ઉપાય છે. સંસારમુખનો ત્યાગ કરવો, અને ખોરાક છેક સાદો ખાવો. કેટલાક ડાકટરો આ દરદમાં બ્રાંડી કે દારૂની બલામણુ કરતા જણાય છે, પણ તે નુકમાનજ કરે છે. પચવામાં ભારે, વાપડો, તથા ગરમ ખોરાક લેવો નહિ. ખુલ્લી હવામાં ફરવું; ઘરમાં આળસુ થઇ પડી રહેવું નહિ. છેવટ ધરકામ જોટલી શરીરને કસરત આપવી; ઉત્તેજક પીણાં, દારૂ, મરચાં, અને ગરમ મસાલા છોડી દેવાં.

અત્યાર્તવ.

સમજણ:—જવું જોઇએ તે કરતાં વધારે દસ્તાન જાય તેનું નામ અત્યાર્તવ છે. અગ્રેજીમાં આ દરદને ‘મેનોરેજ્યા’ કહે છે. આના ત્રણ પ્રકાર છે:—

૧. મહીને મહીને દસ્તાન આવવાને બદલે મહિનામાં બે ત્રણ વાર કે ચોડા દિવસને અંતરે આવે.

૨. દસ્તાનના ચાર દિવસે સુધી પડવાને બદલે વધારે દહાડા સુધી લોહી પડ્યા કરે અથવા,

૩. ત્રણ ચાર દહાડામાં જોટલું પડવું જોઈએ તે કરતાં વધારે જગ્યામાં લોહી પડે.

આ ત્રણે પ્રકાર અત્યાર્તવના છે. દસ્તાન ૨૮ દહાડે આવવું જોઈએ, સરાસરી ૩ દિવસ દસ્તાન પડવું જોઈએ અને ૪ ઝાંસ રક્ત પડવું જોઈએ. આ નિયમમાં ફેરફાર થાય, અને બધું મળીને વધારે રક્ત પડે, તો અત્યાર્તવ કહેવાય.

બહુ લોહીયાળ સ્ત્રીઓને તેમજ બહુ દુર્બળ સ્ત્રીઓને અત્યાર્તવ થાય છે. આપણા દેશમાં વિશેષ કરીને દુર્બળ નબળા સ્ત્રીઓમાં આ દરદ જોવામાં આવે છે. વારંવાર ઉપરાઉપર ગર્ભ રહેવાથી તથા ઘણી મુદત સુધી બચ્ચાંઓને ધવસાવવાથી આ દરદ થઈ આવે છે. ઘણીવાર ગર્ભસ્ત્રાવને અત્યાર્તવમાં અને અત્યાર્તવને ગર્ભસ્ત્રાવમાં ગણી કાઢવાની ખૂસી થાય છે.

ઉપાયો:—૧. દસ્તાન બહુ ઝટું હોય ત્યારે સ્ત્રીને પથારીમાં લાંબી સુવાડવી; અને શાંતિમાં સુવા દેવી.

૨. સખ્ત અત્યાર્તવ કે લોહીનાતું લોહી બંધ કરવા માટે ઠંડા પાણીમાં જોળેલ બીનું કપડું અથવા બરફની થેલી પેડુ ઉપર તેમજ બે જાંગની વચમાં સુકા કરવી.

૩. દરદી નબળા બાંધાની તથા અશક્ત હોય તો સારો પોપણુ-કારક ખોરાક આપવો.

૪. બહુ લોહી જવાથી મૂર્છા આવે, તે મૂર્છાને વાળવા માટે બહુ ગરમ દવાઓ આપવાનો ચાલ છે, તે ચાલ મારો નથી; કેમકે તેથી તો લોહી વધારે જોરથી ફરવા માંડે ને તેથી લોહીનો સ્ત્રાવ પણ વધારે થાય. દરદીને શાંત રીતે પડી રહેવા દેવી, અને બહુ

અશક્તિ દૂર કરવા માટે તેને થોડું થોડું દુધ બરફ નાખીને પાવું.
કાઈ પણ ગરમ પીણું—ચા—કોફી—આપવાથી રક્તસ્રાવ વધે છે.

૫ એરડીયું તેલ આપીને ઝાડાનો ખુનાસો રાખવો, અથવા
ત્રિફલાની કાઢી કે સોનામુખીની ચા આપવી

૬ ખુશી હનામા ફરના જવાય, પણ ધરવાથી દરદ ઉથતો મારતું
જથામ તો બહુ ફરવું નહિ

૭ રક્તસ્રાવ બહુજ સખ્ત હોય ને બધ ન થતો હોય તો બરફ
સરખા હડા પાણીની પીચકારી રક્તસ્રાવના માર્ગમા મારવી, હડા
પાણીનું પોતું અથવા બરફ યોનિદ્વારમા સુકવો

૮ કુલાવેન ફટકડી વાલ ૪ પાસેર પાણીમા મેળવીને તેની
પીચકારી મારવી

૯ ત્રિફળાનો ઉકાળો કરીને તે હડા ઉકાળાથી પીચકારી મારવી

૧૦ પચવદ્મલને ઉકાળીને તે પાણીથી પીચકારી મારવી

૧૧ ભોરીંગણીના કુલનો રસ તનના તેનમા મેળવીને પેટુ ઉપર
લેપ કરવો

૧૨ કકડી તુંખીનો ગળ્બ, ફટકડી, કાટાળા માયા, ધાવડીના
કુલ, ધીના કુડાનાના ચામડાની રાખ, અને ત્રિફલાનું ચૂર્ણ, સર્પને
ખાડી પાણીમા ઘુટીને ચણા જેવડી ગોળાઓ કરીને તે ગોળા રૂમા
વાગીને પહેરવી

આ સર્પ ઉપાયો રક્તસ્રાવને અરુદ્ધવવા માટે છે

ખાવાના ઉપાયો —

૧૩ બાવળના લીના પાનનો રસ મધ મેળવીને પીવો

૧૪ લીલા આબળાનો રસ મધ કે સાકર નાખીને પીવો અથવા
સુકા આબળાનું ચૂર્ણ તો ગા મધ મેળવીને ચાટવું

૧૫. બુરાં કાળાંનો રસ મધ નાખીને પીવો, અથવા તેનો મુ-
રખો ખાવો.

૧૬. ગુંદનો પાક કરીને ખાવો.

૧૭. જીરાનું ચૂર્ણ ચોખાના ઘોણુમાં પીવું.

૧૮. હીરવણી એટલે રાતા કપાસનાં પાનનો રસ તો. ના,
સાકર તો. ના મેળરીને પીવો; તેનીજ સાથે ડુલાવેલ ફટકડીને
ગુંદરના પાણીમાં વાટી અકેક રતીની ગોળી કરી તે ગોળી ટકે ત્રણ
ત્રણ ખાવી.

૧૯. વણુનાં (કપાસના છાંડનાં) મૂળીયાંનો ઉકાળો મધ
નાખીને પીવો.

૨૦. ગંગાનો ઉકાળો મધ નાખીને પીવો.

૨૧. ઝાંઝામીજીરું પાણીમાં પસાળી સાકર નાખીને પીવું.

૨૨. અકેક રતી કે અરધી અરધી રતી અરીણુ લેવાથી લોહી
બંધ પડે.

૨૩. આંખાની છાલ તથા કેરીની ગોદલી પાણીમાં વાટીને પીવી.

સૂચના—આ દરદમાં કોઈ પણ ગરમ ખોરાક, ઉનો ઉનો
ખોરાક, કે ઉત્તેજક પીણું લેવાં નહિ. દારૂનો તદ્દન ત્યાગ કરવો.
સંસારસુખનો તદ્દન ત્યાગ કરવો, ચોખા દુધ ખાવાં અથવા કાંજી
પીવી; પચે તો ઘઉંની રોટલી કે પુરી તથા દુધ; આરામ, ખુશી હવા,
અને માનસિક શાંતિની પણ જરૂર છે.

દસ્તાન સંબંધી આ સર્વ દરદો વિશેષ કરીને ગર્ભસ્થાનના વિકારો
સાથે સંબંધ રાખે છે, તેથી દસ્તાનના ખાસ ઉપાયોની જરૂર પણ
નથી. જે કારણથી દસ્તાનમાં વિકાર થાય, તે કારણ અટકાવવાનો
ઉપાય કરવો; સસાર ભોગવવામા બહુજ અંદાજ તથા સંભાળ રાખવી,
અને ખોરાક સાદો તથા પોષણકારક લેવો.

પ્રકરણ ૪૫ મું.

ગર્ભાવસ્થાનાં દરદો.

ગર્ભિણીનાં દરદો—કસુવાવડ—ગર્ભરક્ષક ઉપાયો.

ગર્ભિણીનાં દરદો.

સમજણ—ગર્ભિણી સ્ત્રીને જે દરદો થાય છે તે દરદો માટે ખાસ દેટલાક ઉપાયો દેશી વૈદકમાં જતાવેલા છે. જુદાં જુદાં દરદોમાં સામાન્ય દરદીઓને જે દવાઓ આપીએ છીએ તેજ દવાઓ ગર્ભવાળી સ્ત્રીને આપવાથી તે સ્ત્રીને તેમજ ગર્ભની અંદરના બાળકને હાનિ પહોંચે છે.

આપણા દેશમાં ગર્ભવાળી સ્ત્રીઓ દવા ખાવાને ના પાડે છે, કેમકે પૂર્વની ચાલી આવેલી આ ટેવ વારસામાં મળેલ છે. બનતાં સુધી ગર્ભિણી સ્ત્રીએ દવા ન ખાવી, તે ઘણી સારી વાત છે, તેમ છતાં જરૂર પડે તો આર્ય વૈદકશાસ્ત્રે જતાવેલી દવાઓ ખાવી, કેમકે તે ઘણીજ નિર્ભય છે.

અશક્તિ—ગર્ભિણી દુર્બળ તથા અશક્ત હોય તો નીચેના સામાન્ય ઉપાયો કરવા.

૧. ખોરાકમાં વિશેષ કરીને ગાયનું કે બકરીનું દુધ ઉપયોગમાં લેવું.
૨. સુંદની બેઆનીભારની ભુકી ગોળ તથા ધીમાં ચોળીને સવારે ખાવી.
૩. સુંઠ તેલો ગા તેની નાની કટકીઓ કરીને દુધ તથા પાણીમાં ઉકાળવી. પાણી બળી જાય અને દુધ બાકી રહે તેમાં જરા માકર નાખીને પીવું.

૪. ગર્ભિણીની ગરમ તાસીર હોય ને સુંક ગરમ પડે તો ઝેજ રીતે જેઠીમધ ઉકાળીને દુધ પીવું. 'દુધ મળી શકે તો બકરીનું લેવું' અને ૩. ૧૦ થી ૨૦ ભાર દુધ ઉકાળવું.

૫. આસંધ તો. ૧૧ થી ૧ ઉકાળીને તે ઉકાળો થોડી સાકર કે મધ નાખીને પીવો.

૬. ગંગોત્તર વાલ ૧ થી ૨ દુધ સાથે પીવું.

૭. ત્રિકલા ચૂર્ણ બખે આનીભાર ઝેટલીજ સાકર મેળવીને દુધ સાથે પીવું.

આ સિવાય ગર્ભપાળ રસ, લઘુ માલતી, સુવર્ણ વસંતમાસતી, જીવન, વગેરે દવાઓ પણ ગર્ભાવસ્થાની નબળાઈ માટે ખાઈ શકાય.

તાવ—૧. બકરીનું દુધ પાસેર અને પાણી પાસેર, તેમાં ૩. ૧ ભાર સુંક, અથવા જેઠીમધનાં મુળાયાં ઢુકડા કરીને નાખી ઉકાળીને પાણી બાળવું તથા દુધ બાકી રાખવું. તેમાં મરજી મુજબ સાકર નાખીને તે દુધ રોજ પીવું.

૨. જેઠીમધ, રતાંજલી, વાળો, ઉપલસરી, તથા પંકજ તેનો ઉકાળો મધ તથા સાકર નાખી પીવો.

૩. સુખડ રાતી, ઉપલસરી, લોદર, તથા કાળી દ્રાક્ષનો ઉકાળો સાકર નાખીને પીવો.

૪. ઉપલસરી, કાળીપાટ, વાળો તથા મોથનો ઉકાળો કરીને પીવો.

૫. કાળી દ્રાક્ષ, પંકજ, વાળો, અરણી, તથા રાતી સુખડ, ઉપલસરી, આંજળાં, તથા જેઠીમધનો કચચ પીનાથી પિત્તજ્વર નબ.

૬. બકરીનું દુધ સુંક નાખીને ઉકાળા પીનાથી વિપમજ્વર તથા ટાઢીઓ તાવ નબ.

અતિસાર—ઝાડો—૧. આંબાની ગોટલી શેકીને ખાતી.

૨. આંબાની છાલ અને નળુની છાલનો ઉકાળો કરી, તેમાં ચોખાની ધાણીનો સાયવો નાખી પીનાથી ગ્રહણી રોગ મટે.

૩. પાકેલાં જાંબુ અથવા ઉબસનાં ફળ મધમાં ચાટવાં.

૪. મજ્જક, કડાછાલ તથા લોદરનું ચૂર્ણ તો. ૦૧, પાણીમાં પીવું.

૫. ખીલીફળ, જાયફળ અને મરડાસીંગીનું ચૂર્ણ બે આનીબાર પાણી સાથે પીવું.

૬. ધાવડીનાં ફુલ, મોચરસ, ઈંદ્રજવ, સમભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી બેઆની બાર ચૂર્ણ પાણીમાં પીવું.

૭. રીસામણી, જેઠીમધ, લોદર, તેનું વાટીને પાણી કરી સાકર નાખીને પીવું; તેથી ગ્રહણી રોગ મટે.

૮. સુંક તથા ખીલીનો ગરબ, તેનો ઉકાળો શેકેલ જવનો આટો મેળવીને પીવો તેથી ઝાડો તથા ઉલટી મટે.

શ્વાસ—ભારંગ મૂળ, સુંક તથા લીંડીપીપર, તેનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે ચાટવું. તેથી શ્વાસ સાથે ઉધરસ મટે.

વાતરોગ—ખીલી, કાળીપાટ તથા સુંક ઉકાળીને તેનો ઉકાળો પીવો; અથવા કાંકચનાં મૂળ અને સુંકનો ઉકાળો પીવો.

ઉલટી—૧. કાથમરીનો રસ અથવા ધાણુને વાટીને ચોખાના ઘોણુમાં મેળવી સાકર નાખીને પીવો.

૨. કલંબાનું ચૂર્ણ કે ક્વાથ સાકર તથા મધ મેળવી પીવું.

૩. ખીલીનો ગરબ અને સુંકનો ઉકાળો જવનો સાથવો નાખીને પીવો.

૪. કમળનાં ફુલ, પાન વગેરે અને જેઠીમધ તેનો ઉકાળો દુધ સાથે પીવો.

કાળજ પર રાઈની પટ્ટી મારવાથી કાયદો થાય છે.

મંદાગ્નિ-અરૂચિ—૧. લવીંગનો ઉકાળો કરીને પીવો.

૨. સુંક, મરી, પીપર અને સીંધાલુણુનું ચૂર્ણ બે બે આની-બાર પીવું.

૩. અજભોદ, સુંઠ, પીપર તથા જીરું, તેનું ચૂર્ણ મધ તથા ગોળમાં ચાટવું.

૪. કાળીદ્રાક્ષને સીંધાલુણ ચડાવીને ખાવી.

કમ્બુજ્યત—૧. દુધનું વિશેષ સેવન કરાવવાથી ઝાડાનો ખુલાસો થશે.

૨. એરંડીયું તેલ આપવું. સુંઠના ઉકાળા સાથે કે દુધમાં આપવું.

૩. પોપૈયું ખવરાવવાથી પણ ઝાડો સાફ આવશે.

૪. સમ્પત કમ્બુજ્યતમાં એરંડીયાની પીચકારી મારવી.

૫. બહુ સમ્પત રેચ જેવી કે નેપાળો, નસોતર, એળીઝો, રેવં-ચીનો શીરો, વગેરે દવાઓ ન આપવી. પ્રથમ ચાર માસ સુધી જુલાબ ખીંતકુલ ન આપવો.

ઉધરસ—૧. ખેરસાર તથા કાથાની ગોળા કરીને ખાવી.

૨. સાકર તો. ૧૬, વાંસકપુર તો. ૮, પીપર તો. ૪, એલચી તો. ૨, તજ તો. ૧, આ સર્વનું ચૂર્ણ બળે આનીમાર ધી તથા મધમાં ચાટવું.

૩. જેઠીમધનું ચૂર્ણ દુધ સાથે પીવું; અથવા જેઠીમધનો ઉકાળો મધ નાખીને પીવો.

૪. અરકુસીનો રસ મધ નાખીને પીવો.

કેલેરા—૧. સુંઠ તથા ખીલીનાં મૂળનો ક્વાથ કરીને પીવો તથા તે સાથે જવને શેકી તથા દળીને તેનો કરેલો સાથવો જરા જરા ખાવો.

૨. તજ, એલચી તથા સુંઠની ફાકી આપવી.

૩. હરડે, સુંઠ અને સાજીખારનું ચૂર્ણ પાણીમાં આપવું.

૪. લીંબડાનાં પાનનો રસ અને આંબલીના પાનનો રસ મધ નાખીને પીવો.

૫. કુદીનો અને સુંઠ નાખેલી ચા બનાવી પીવી.

પ્રકરણ ૩૨ માં જણાવ્યા મુજબ ખાવા પીવાની સંભાળ રાખવી.

શૂળ—૧. ગોખરૂ, જેઠીમધ અને દ્રાક્ષનો ઉકાળો મધ નાખીને પીવો.

૨. દર્ભ, કાંસડો, ઝેરડો અને ગોખરૂનાં મૂળનો ઉકાળો કરી સાકર તથા મધ નાખીને પીવો.

૩. સુંઠના ઉકાળામાં ઝેરંડીયું પીવું.

૪. હિંગાશકની ઢાકી પાણીમાં લેવી.

સોના—૧. શાહશૂર, શૂર અને કહુનો ઉકાળો પીવો.

૨. આસોદના મૂળનું ચૂર્ણ ગોખરૂ કે પાણી સાથે વાટી તેનો લેપ કરવો.

૩. ઘોળા સાટોડીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસીને તેનો લેપ કરવો, અને તેના મૂળનો ક્વાથ કરીને પીવો.

પેસાબનો બંધકોષ—૧. કેસુદાં બારી પેડું પર બાંધવાં.

૨. સુરોખાર પાણીમાં વાટી કુંટી ઉપર લેપ કરવો.

૩. ઝાડનો ખુલાસો કરવો; ઝેરંડીયું પીવું.

બહુમૂત્રતા—૧. જવનું પાણી પીવું, કે જવની ચા પીવી.

૨. ઝેરંડીયું પીને દસ્તનો ખુલાસો કરવો.

૩. પેડું પર ગરમ પાણીથી શેક કરવો.

રક્તસ્રાવ—૧. તાંદળબનાં મૂળીયાંનો રસ ચોખાના ઘોણ સાથે પીવો.

૨. સાકર, તલ અને જવનું ચૂર્ણ તો. ૧, મધમાં ખાવું.

૩. સો પાણીએ ઘોળેલ ધી સરીરે ચોપડવું તથા

૪. વાળો, કમળ, રતાંજલી, વડ, ઉબરો પીપળો, પીપર,

જાણુડો એ સર્વની છાત્ર, તેનું ચૂર્ણ પાણીમાં વાટી તેમાં ધી તથા ફટકડી મેળવીને બનાવેલી ગોળા મૂત્તમાર્ગમાં પહેરવી.

પ્રદર—પ્રદરના સાદા ઉપાયો કરવા. વાળો, અતિવિષ, મોથ, મોચરસ તથા ઈંદ્રજવનો ઉકળો પીવો. ગર્ભિણી સ્ત્રીને જરા જરા પ્રદરનો આવ થવાનો સંભવ છે, માટે તેનો ઉપાય કરવાની જરૂર નથી. પણ વધારે આવ કે પ્રનાહ જાય તો પ્રદરના ઉપાયો કરવા.

કસુવાવડ.

સમજણ—ગર્ભની મુદત ૯ માસની ગણાય છે, તે દરમિયાન કેટલીક સ્ત્રીઓને અધુરે માસે ગર્ભસ્ત્રાવ થઈ જાય છે અને કેટલીકને ગર્ભપાત થઈ જાય છે. ‘ગર્ભસ્ત્રાવ’ એટલે ત્રીજા ચોથા માસ સુધીમાં ગર્ભ પડી જાય છે, અને તે પછી ગર્ભ પડી જાય તેનું ‘ગર્ભપાત’ નામ રાખીએ છીએ. અંગ્રેજીમાં તેને ‘મિસકેરેજ’ અથવા ‘અંબોર્શન’ કહે છે. ગર્ભપાત બે રીતે થાય. ૧. ગર્ભાવસ્થાના કાર્ષ્વિકારથી કે ગર્ભિણી સ્ત્રીની આહાર વિહાર સંબંધી મૂર્ખાઈઓથી થાય છે, અને ૨. બિચારિણી સ્ત્રીઓ જાણી નોંધને ગર્ભપાતની દવા ખાધને ગર્ભને પાડી નાખે છે. જેઓ જાણી નોંધને ગર્ભને પાડી નાખવાનું પાપ કરે તેનો કાંઈ ઉપાય હોય નહિ, પણ સ્ત્રીઓની નબળાઈથી તથા ખીજા નિકારોથી ગર્ભસ્ત્રાવ કે ગર્ભપાત થતો હોય તે ઉપાયોથી અટકી શકે અને બાળક પુરે માસે અવતરે. જે સ્ત્રીને એકાદવાર ગર્ભસ્ત્રાવ થાય છે, તેને પછી ગર્ભસ્ત્રાવનો રોગ લાગુ પડે છે, અર્થાત્ તેને વારંવાર ગર્ભ રહે છે અને વારંવાર ગર્ભસ્ત્રાવ થઈ જાય છે. આહાર વિહારની ભૂલો સુધારવાથી તથા યોગ્ય ઔષધોપચારથી આવો ગર્ભસ્ત્રાવ અટકી શકે છે.

કારણો—અનેક છે—

૧. ગુસ્સો, મનોવિકાર તથા બપ. -

૨. ચાલવામાં બેદરકારી—ઉંચો નીચો પગ પડીને ગર્ભસ્થાનના નાજુક ભાગોને ધક્કો—આંચકો લાગે તેથી.

૩. ગર્ભસ્થાનના બંધ નળળા પડવાથી તથા ગર્ભસ્થાનના દરદથી.

૪. મરડો થઇ જવાથી વખતે કસુવાવડ થઇ જાય છે.

૫. જીભાળની દવાઓનો મૂર્ખાઈ ભરેલો બહુ ઉપયોગ કરવાથી.

૬. વારસામાંજ મળેલ નળળું શરીર પૂર્ણ મુદત સુધી ગર્ભને ધારણ કરી શકતું નથી.

૭. દુધ તાવ અને તેથી શરીરમાં વધેલી નળળાઇનું પરિણામ કસુવાવડમાં આવે છે.

૮. ગરમીનું એટલે ઉપદ્રવનું દરદ પણ કસુવાવડનું એક મુખ્ય કારણ થઈ પડેલ છે. સ્ત્રીઓ 'કાઠે રતવા' ની જે વાતો કરે છે તે પણ આવીજ ગરમી છે, અને એવી સ્ત્રીઓને કાં તો કસુવાવડ થઈ જાય છે, અથવા બાળક ગરમીનો રોગ લઇને અસ્થાયી જન્મે છે, અથવા જનમ્યા પછી તે યોગ્ય દવાકામાં કે યોગ્ય માસમાં મરી જાય છે.

ગરીબ કરતાં શ્રીમંતોમાં અને મહેનત કરતાં મોજીલી તથા એશઆરામવાળી સ્ત્રીઓમાં ગર્ભપાત વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે.

ગર્ભપાતના બનાવો આરંભની ગર્ભિણીઓમાં તેમજ અંતે વિશેષ થાય છે; એટલે કે પહેલી બીજ વારના બાળક વખતે કે ગર્ભ ધારણ કરવાની મુદત પુરી થતા આવે એ અરસાની છેલ્લી મુદતમાં કસુવાવડના કેસો વધારે પ્રમાણમાં બને છે, અને પ્રથમ જન્માબ્યા પ્રમાણે એકવાર કસુવાવડ થઇ તેને બીજીવાર પણ કસુવાવડ થવાનો ભય રહે છે, અથવા વારંવાર કસુવાવડ થઈ જવાની આદત પડે છે.

લક્ષણો—કસુવાવડ થઇ જવાની હોય ત્યારે ગર્ભવાળી બાઇને બેચેની, નળળાઇ, પીઠમાં, કમરમાં તથા જગોમાં દરદ, અને જરા

જરા લોહીનો સાવ થાય છે. આ ચિન્હો ઝાઝી વધતી મુદત સુધી આસ્થા પછી પ્રસવના જેવીજ પીડા (વેણ) થતા માંડે છે, વારંવાર ઉલટી, અને કોઈ વાર બહુજ રક્તસ્રાવ થાય છે. આ રક્તનો રંગ ખુશ્કો લાલ હોય છે.

આ પ્રભાણે કેટલાક દિવસ સુધી જારી રહે અને વેણ તથા લોહી રહી રહીને આવ્યા કરે. કેટલીકવાર કમુવાવડ ઐટલે ગર્ભઆવ એકાએક થોડાજ કલાકના મામલામાં થઈ જાય છે. જે ત્રણ માસનો ગર્ભ રતાશ પડતો ધોળા રંગના દડાના આકારમાં બહાર જઈ પડે છે. તેનું કદ ત્રણ માસે ક્યુતરનાં છંડાં જેવડું હોય છે, અને પછી ગર્ભની મુદત પ્રમાણે મોડું કદ હોય છે. ગર્ભ પડી ગયા પછી દરદ તથા રક્તસ્રાવ બંધ પડે છે.

ઉપાય—નીચે પ્રમાણે કરવા:—

૧. જે રક્તસ્રાવ તથા દરદ નશ્વના રૂપે હોય તો દરદી બાધને શાંતિથી સુવાડી મુકવી, હરવા ફરવા દેવી નહિ, કંઠણ પથારી ઉપર અને કંડકવાળા જગા (ઝોરકા)માં સુવાડવી; જે ચાર જાતનાં જે કમળનાં ફુલ મળે તે ફુલો તથા જેદીમધનો ઉકાળો જરા સાકર નાખીને પાયા કરવો, અને સર્વ પ્રકારનો ગરમ કે મોંઢે બળતો ખોરાક ખાવા પીવાનો વહીવટ બંધ કરવો, ઐટલે ગર્ભસ્રાવ અટકી જશે. પણ કદિ દરદ તથા રક્તસ્રાવનું જોર વધતું હોય એમ જણાય તો જાણવું કે ગર્ભસ્રાવ જરૂર થઈ જશે. આવે વખતે રક્તસ્રાવ કે પ્રવાહને અટકાવવાના સાવધ ઉપાયો લેવા.

(૧) અશીણ રતી ના થી ના અથવા તેથી પણ જરા વધારે આપીને તેના ઉપર ફટકડીનું પાણી પાવું. ફટકડી તો. ના અને પાણી તો. રાા ભાર. આ પાણી રક્તનો પ્રવાહ બંધ ન થાય ત્યાં સુધી આપ્યા કરવું.

(૨) ઠંડા પાણીમાં કપડાં ઘોળાને તે બીનાં કપડાં ગ્રુમ ધારના મોં ઉપર મુકવાં.

૨. ગર્ભસ્ત્રાવ થઇ ગયા પછી પણ કમ્બુવાવડી સ્ત્રીને પાંચ સાત દિવસ પથારીમાં સુવાડી રાખવી, હરવા ધરવાની તેને મના કરવી. કમ્બુવાવડ થયા પછી બહુ ઉતાવળ કરીને પથારી છોડવાથી તથા કામ કાજે લાગીને શ્રમ કરવાથી ગર્ભસ્થાનનાં તથા કમળ ખસવાનાં ભયં-કર દરદો થવાનો સંભવ છે.

આ સિવાય, ગર્ભસ્ત્રાવને અટકાવવા માટે નીચે પ્રમાણે ઉપાયો કરવા:—

૩. રીસામણી, ધાવડીનાં ફુલ, કમળ, જોડીમધ તથા લોદર તે સર્વ વાટીને તેનું પાણી પીવું અથવા ઉકાળો કરી ધારીને પીવો.

૪. પારેવાની હગાર, નાગરવેલનાં પાનનું પાણી (પાનને વાટી અંદર થોડું પાણી મેળવી તે પાણી ગાળી લેવું) બન્ને મેળવીને પીવાં.

૫. કમળની અંદરના રેસાઓ, તથ તથા સાકર, સમભાગે મેળવીને મધ સાથે ચાટવાં. દરેકે તોલો ૧ થી ૨.

૬. વાંસની ગાંઠો, કળથી તથા હળદર, તેનો ઉકાળો પીવો.

૭. વાળો, અતિવિપની કળી, મોથ, મોચરસ તથા ઈંદ્રજવ, તેનો ક્વાથ પીવો.

સૂચના—સુવાવડ સારી, પણ કમ્બુવાવડ વધારે જોખમદારી છે. માટે દવાદાઈના ઉપાયો કરતાં પણ વર્તન સંબંધી બહુજ સંભાળ બરેલી સાવચેતી રાખવાની છે. એક વાત તો એ કે, કમ્બુવાવડ થાય, એવું કાંઈ પણ વર્તન કરવું નહિ—ગર્ભાવસ્થાના નિયમો બરાબર પાળવા; ગર્ભાવસ્થામાં સંસારસુખ તદ્દન છોડી દેવું. મૂર્ખ કાચી વયના જુવાનીઓ તેના પરિણામનો વિચાર કરતા નથી અને તેથી તેઓ પોતાની મૂર્ખાઈથી પોતાની સ્ત્રીઓને કમ્બુવાવડ જેવા બંધમાં લાવી

નાખે છે. કસુવાવડ થવાનાં ચિન્હો જણાય કે તેને માટે ખતાવેલા નિયમો સાચવવા, અને કસુવાવડ થઇ ગયા પછી વળી વિશેષ સંભાળ રાખવી; કાચા શરીરમાં ફરી-ગર્ભ રહે તો ફરી પણ જરૂર કસુવાવડ થવાની; માટે કસુવાવડ થઇ ગયા પછી સ્ત્રીએ સંસાર સુખનો લાંબી મુદત સુધી ત્યાગ રાખી અવયવોને આરામ આપવો. કસુવાવડ પછી ગર્ભ જલદી રહી જવાનો સંભવ છે, પણ તેમાં ભય છે, માટે નિર્ભય રસ્તો તો એજ છે કે લાંબી મુદત સુધી-ત્રગભગ છ માસ કે બાર માસ સુધી સંબંધ બંધ રાખવો. આ સિવાય ખાનપાન સંબંધી ઘણીજ સાદાઈ રાખવી, ગર્ભવાળી અવસ્થામાં તેમજ કસુવાવડની અવસ્થામાં ખોરાક છેક સાદો રાખવો.

ગર્ભ રક્ષક ઉપાયો.

સમજણ—સ્ત્રીઓને ગર્ભ રહ્યા પછી નવ માસ પુરા થયા પછી પ્રસવ થાય છે; કેટલીક સ્ત્રીને દશ માસે, કેટલીકને અગીયાર માસે અને કોઈ કોઈને બાર માસે પ્રસવ થાય છે. આ મુદત પહેલાં ગર્ભપાત થઈ જવાનો સંભવ કે ભય હોય, અથવા કોઈને અમુક માસે ગભપાત થઇ જવાની હેર (ટેવ) પડેલ હોય, અથવા, ગર્ભ ચલાયમાન-ગતીવાન-થવા લાગે અને ગર્ભપાતનાં કાંઈ પણ ચિન્હ માલમ પડે તો તે સર્વનો અટકાવ કરવા માટે જુના વિદ્વાન વૈદ્યોએ સગર્ભાવસ્થામાં પ્રતિમાસ સેવન કરવાના ઉપાયો પણ ખતાવેલ છે, અર્થાત્ આ નીચેના ઉપાયો કરવાથી ગર્ભત્રાવનો કે ગર્ભપાતનો ભય દૂર થાય છે. આ ઉપાયો અમારા કલ્પિત નથી પણ પ્રાચીન વિદ્વાન વૈદ્યોના ખતાવેલા છે, માટે શ્રદ્ધા હોય તેમણે તેનો જરૂર ઉપયોગ કરવો; વળી તે ઉપાયોની બધી વસ્તુઓ નિર્ભય છે.

૧. ગર્ભનો પહેલો માસ—પહેલા માસમાં ગર્ભ ચલાયમાન થાય

કે સ્ત્રાવ થવા લાગે તો—કાળી દ્રાક્ષ, જેહીમધ, ઘોળી સુખડ, લાલ સુખડ (રતાંજલી), એ સર્વેનું ચૂર્ણ ગાયના દુધમાં પીવું; તેમજ કાળું કમળ, વાળો, મોથ, શીંગોડાં, તે સર્વને ઠંડા પાણીમાં વાટી ચટણી કરીને તે ચટણી દુધમાં મેળવી પીવી.

૨. ગર્ભનો બીજો માસ—કમળના તંતુઓ, નાગકેસર, તગર, કમળ, ખીલી તથા કપુર તે સર્વને બકરીના દુધમાં વાટીને દુધમાં મેળવી પીવું.

૩. ગર્ભનો ત્રીજો માસ—સાકર, નાગકેસર, પદ્મક, સુખડ, વાળો તથા કમળના કેસર (તંતુઓ) તે સર્વને ઠંડા પાણીથી વાટી ને દુધ સાથે પીવાં; શળ (વેણુ) બધ પડે અને ગર્ભપાત અટકે.

૪. ગર્ભનો ચોથો માસ—કેળનો કંદ, કમળ અને વાળો તેને દુધમાં પીવાં, તેથી તૃપા, દાહ, તાવ વગેરેની શાંતિ થાય.

૫. ગર્ભનો પાંચમો માસ—દાકમનાં પાન, સુખડ, કાળું કમળ, કમળનાં તંતુઓ, નાગકેસર તથા પદ્મક, તેનું ચૂર્ણ પાણી સાથે પીવું.

૬. ગર્ભનો છઠ્ઠો માસ—સોનાગેર, છાણાની રાખ, પીપર, સોરઠી માટી, તે સર્વનું ચૂર્ણ સાકર તથા ચંદન મેળવીને પાણીમાં પીવું.

૭. ગર્ભનો સાતમો માસ—વાળો, ગોખર મજીઠ, નાગકેસર પદ્મક તેનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવીને પાણી સાથે પીવું.

૮. ગર્ભનો આઠમો માસ—લોદર તથા પીપરનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવીને દુધ સાથે પીવું, જેથી નવમા માસમાં સુખ રૂપ પ્રસવ થશે અને ગર્ભનું પોષણ થશે.

૯. ગર્ભનો નવમો માસ—જેહીમધ, ઉપલસરી, સુરજમુખી ટુલ તથા ધમાસો તેનું ચૂર્ણ પાણી સાથે પીવું.

૧૦. ગર્ભને દશમે માસ—સુંઠને દુધ તથા પાણીમાં ઉકાળીને પાણી બળી બધ ત્યારે તે દુધ પીવું; અથવા સુંઠ, જીંઘીબધ તથા દેવદાર તેનું ચૂર્ણ દુધ સાથે પીવું.

૧૧. ગર્ભને અચ્ચારમે માસ—રાણકોકડી, કમળ, મજી, તથા હરડેનું ચૂર્ણ કરીને પાણીમાં પીવું.

૧૨. ગર્ભને બારમે માસ—મોકિણું, શતાવરી, રાણકોકડી, તથા કમળનાં તંતુઓ, તે પાણીમાં પીવાથી વેણુની પોડાની શાંતિ થાય, અને પ્રસવ સુખથી થાય.

૧૩. પ્રસવની મુદત ૯, ૧૦, ૧૧ કે ૧૨ મા માસની ગણાય. ૧૨ માસ થઈ ગયા પછી પણ પ્રસવ ન થાય તો ખાંડણીઆમાં કાંઈ જીવાર કે બાજરી નાખીને સાંમેલાથી ખાંડવી. અર્થાત્ આવી કસરત કરવી તથા વિષમ આસનથી બેસવું ઉઠવું, એટલે શરીર વારંવાર વાંકુંચુંકું વાળવું વગેરે.

૧૪. પ્રસવ થવામાં વિલંબ થાય અને સ્ત્રી બહુ કષ્ટ પામતી હોય તો નીચેના ઉપાયો કરવા:—

(૧) કાળા સરપની કાંચળીનો ધુમાડો ગુપ્ત અવધવના દ્વાર આગળ દેવો.

(૨) મીઠાણની ધુમાડી એજ રીતે આપવી.

(૩) પીપર તથા વજને પાણીમાં વાટી તેમાં થોડું એરંડીયું તેલ મેળવીને તેના વતી નાભિ-હુટી ઉપર લેપ કરવો.

(૪) બીજેરાનું મુળાયું તથા મહુડાં, તે બેને વાટીને થોડું ધી નાખીને પીવાં.

પ્રકરણ ૪૬ મું.

પ્રદરરોગ.

સમજણ—સ્ત્રીઓને ગુપ્ત અવયવમાંથી પાણી જેવો કે ચીકણો પ્રવાહી પડે છે, તેનું નામ ‘પ્રદર’ છે. કેટલાક તેને ‘ધુપણી’ નામથી ઓળખે છે. કાંઈ આ દરદને સ્ત્રીનો ધાતુસ્રાવ કહે છે. આ દરદને અંગ્રેજીમાં ‘લ્યુકોરીયા’ અથવા ‘વ્હાઇટ્સ’ કહે છે.

પ્રદરના મુખ્ય બે પ્રકાર છે. તે સ્ત્રીના બે અવયવમાંથી આવે છે. યોનિમાંથી જે પ્રવાહી નીકળે તે ‘યોનિપ્રદર’ અને ગર્ભસ્થાનમાંથી નીકળે તે ‘ગર્ભપ્રદર’ એવાં નામ રાખીએ. યોનિમાં કાંઈ નિકાર થાય છે તો યોનિમાંથી પ્રદર પડે છે, અને ગર્ભસ્થાનમાં વરમ, ક્ષત વગેરે હોય છે તો તે પ્રદર ગર્ભસ્થાનમાંથી આવે છે એમ સમજવું. આનો નિર્ણય કરીને ઉપાય કરવાથી પ્રદર જલદી બંધ પડી શકે.

કારણો—અનેક છે. થોડાં આ નીચે આપીએ છીએ.

૧. પાકુરોગ એટલે શરીરમાંથી લોહી ઓછું થવાથી પ્રદર થાય છે.

૨. આર્તવરોગ—દસ્તાન મુશ્કેલી આવતું હોય, વગેરે દસ્તાનની ગડબડથી પ્રદર રોગ થાય.

૩. ગર્ભસ્થાનનો દીર્ઘ વરમ.

૪. કમળનું ફરી જવું. જેનું કમળ ફરી જાય છે તેને પ્રદર જરૂર હોય છે.

૫. જેને વારંવાર સુવાવડ કે કમુવાવડ આવે છે તેને પ્રદરનું દરદ લાગુ પડે છે.

૧. કામકાજ વિના ઘરમાં બેસી રહેનારી સ્ત્રીઓને પ્રદર થાય છે.
૭. એશઆરામ, અતિ વિષય, અને અતિ નબળાઈ, એ પ્રદરનાં પ્રણદુષ્કારણો છે.

૮. ગરમીના રોગથી પણ પ્રદર થાય છે.

૯. સ્વચ્છતા નહિ રાખનારી સ્ત્રીઓના ગુપ્ત ભાગોમાં ગરમી થઈને તેમાંથી પ્રકટ થાય છે.

૧૦. સગર્ભાવસ્થામાં પ્રદર જોવું દેખાય છે, પણ આ સ્થિતિમાં બીનાશ તથા ઘોડો પ્રવાહી દેખાય એ સ્વાભાવિક છે, માટે તે પ્રદર છે એમ માનવાની જરૂર નથી. પણ વધારે ઘોળો પ્રવાહ કે રક્તપ્રવાહ હોય તો તેનો જરૂર ઉપાય કરવો.

ઉપાયો—૧. શરીર શીકું તથા નબળું હોય તો લોહવાળી શક્તિની દવાઓ કોઈ વૈદ્ય કે ડાક્ટરની સલાહથી લઈ શરીર સુધારવું, એટલે પ્રદર પણ બંધ પડે.

૨. દસ્તાન સંબંધી કારણ હોય તો તે દૂર કરવું.

૩. ગર્ભસ્થાનના વિકારો હોય તો તેના ઉપાયો કરવા; તે મટેથીજ પ્રદર મટે.

૪. ગરમી હોય તો ગરમી મટાડવાના ઉપાયો કરવા.

૫. પ્રદરમાં દવાઓ કરતાં વર્તનની સંભાળ વધારે રાખવાની છે; સસાર સંબંધ બીલકુલ છોડી દેવો, પવિત્રતા રાખવી અને ક્રોધ તથા વિષયવિકારોને વશ થવું નહિ. જો આવી સંભાળ ન રહે અને દવાઓના ઉપાયો થાય તો તેની જોઈએ તેવી અસર થાય નહિ.

૬. ખોરાક સાદો અને સાત્ત્વિક રાખવો. દર, ચા, કોફી પ્રદરને વધારનાર છે; ગરમ મરચાં, મચાલા, બહુ તીખા, બહુ ખાટા પદાર્થો, તેમજ મોં બળે એવો બહુ ગરમાગરમ ખોરાક, એ સર્વ પ્રદરને વધારે છે, માટે તેનો ત્યાગ કરવો.

૭. શરીરને જોઈતી કસરત આપવી-ધરતું કામકાજ કરવું અને બની શકે તો ખુસ્તી હવામાં ફરવું.

૮. ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવું, અથવા ખરડાની કરોડ ઉપર ઠંડા પાણીની ધાર કરવી, તેથી પણ પ્રદરતું પાણી બંધ પડે. ગર્ભ-વાળી સ્ત્રીએ આ ઉપાય ન કરવો.

દવા દરૂના ઉપાયો અનેક છે. આ નીચે થોડા સહેલા ઉપાયો આપ્યા છે.

૯. રસવંતી ચોખાના ધોણુમાં બંધે ચાર ચાર વાલ પીવી.

૧૦. શતાવરીનું ચૂર્ણ અથવા લીલીનો રસ દુધમાં પીવો.

૧૧. દર્ભનાં મૂળાયાં વાટીને ચોખાના ધોણુમાં સાકર તથા મધ મેળવી પીવાં.

૧૨. એજ રીતે તાંદળજની બાજનાં મૂળાયાં પીવાં.

૧૩. આમોખાલવની છાલને પાણીમાં ઉકાળી ઉકાળો તૈયાર કરવો. તે પાણી ગાળી લઈ પછી તેમાં એટલું બીજું દુધ મેળવીને ફરી ઉકાળી પાણીને બાળી નાખવું અને દુધ બાકી રહે તે પીવું.

૧૪. લીલાં આંબળાંનો રસ મધ મેળવીને પીવો. અથવા સુકાં આંબળાંનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવું.

૧૫. ગોખરૂનું ચૂર્ણ ધી તથા સાકરમાં ચાટવું.

૧૬. જીરાનું ચૂર્ણ સાકર મેળવીને ચોખાના ધોણુમાં પીવું.

૧૭. વાંસકપુર, એલચી, બદામ, ગજોસત્વ તથા સાકર, તેનું ચૂર્ણ દુધમાં પીવું.

૧૮. દુધેલીનાં પાન તો. ૧ તથા જેઠીમધ તો. ૦૧ પાણીમાં વાટી બાંગની, પેટે ઘુટી પાણી ગાળી લેવું અને સાકર નાંખી પીવું.

૧૯. નાગકેસર તો. ૦૧ છાશમાં વાટીને તે પાશેર છાશમાં મેળવીને પીવું.

૨૦. ઝાથમીજીરોનો લુઆળ સાકર નાખીને પીવો.

૨૧. ઝાથમીજીરું, વરીયાળી, આવચીઆવચી, એખરો, ખસખસ, કડાથો ગુંદર, દરેક રૂ. ૨૧૧ બાર, મેથી દાણા રૂ. ૫ બાર, જયદળ તો. ૧, સર્વ ખાંડીને પાણીમાં કે વેવના ચીકણા રસમાં વાટી નાની સોપારી જેવડી ગોળાઓ કરી રોજ બે ત્રણવાર ખાવાથી પ્રદર તેમજ સોહીવા બે દિવસમાંજ અટકે.

૨૨. પારેવાની હગાર વાલ ૪ મધ સાથે થોડાં ટંક ચાટવાથી રક્તપ્રદર તથા લોહીના ગાંઠા પડતા હોય તે બંધ થાય.

૨૩. ઘોળા સુખડ તો. ૧, સાકર તો. ૨, તેને ખાંડી તેની બાસીક જુકીતી ૨૪ પડીકી કરવી. તે પડીકી રોજ ત્રણવાર ચોખાના ઘોણુમાં વાટી મધ મેળવીને તે ઘોણુમાં પીવી.

૨૪. પડવાસ તથા માયાનુ સમાન વળને ચૂર્ણ બનાવી તેમાંથી ટંકે તો. ૦૧ ચૂર્ણ ઠાયા ચોખાના ઘોણુમાં મેળવીને પીવું.

૨૫. તળેલો ગુંદર સાકર સાથે મેળવીને ફુધમાં પીવો. અથવા ગુંદરપાક ખાવો. (ગુંદરપાક માટે જુવો ગરીબોનો વૈધ ભાગ ૩ ને.)

૨૬. જેઠીમધ તો. ૦૧ તથા સાકર તો. ૦૧ ચોખાના ઘોણુમાં વાટી પીવાથી રક્તપ્રદર બંધ પડે.

૨૭. નાગકેસરનું ચૂર્ણ માખણ તથા સાકરમાં ચાટવાથી રક્તપ્રદર અટકે.

૨૮. પીપળાની લાખ રોજ ૧ તોલો વાટીને છાશમાં થોડા દિવસ પીવી.

૨૯. લીંબડાની અંતર જાલનો રસ કાઢીને કે ઉકાળો કરીને તેમાં ઝરાની પડીકી નાખીને પીવાથી રક્તપ્રદર બંધ પડે.

૩૦. વાંસકપુર તથા એલચીના દાણા અકેક તોલો ખાંડી તેની જુકી સુખડના તેલમાં ભીંજવી વાટીને પા પા તોલાની ગોળાઓ કરીને રાંધેલાના મીઠા પાણી સાથે પીવી.

૩૧. પડવાસનું ચૂર્ણ તથા તેલ સાથે ૮ દિવસ ચાટવાથી રક્તપ્રદર બંધ પડે છે.

૩૨. અરુણીનાં પાનનો તથા ગળોનો રસ મધ મેળવી પીવો.

૩૩. ખેરીચુંદર તો ૧ થી ૧૫ રાત્રે બીજવી સવારમાં સાકર નાખીને પીવો.

૩૪. દારૂળદર, રસવંતી, નાગરભોષ, ખીલીનાં ફળ, અરુણીનાં પાન, કરીયાતુ, તથા બીલામાં સરખે વજનને કવાય કરીને ઠંડો પાડીને તથા મધ મેળવીને પીવાથી સર્વ પ્રકરનાં પ્રદર મટે, લોહીનું પ્રદર મટે તથા પ્રદર સાથે શળ હોય તો તે પણ મટે.

૩૫. ઉખરાનાં (ઉમેડાનાં) ફળને વાટી તેના રસમાં મધ નાખી પીવાથી, તેમજ ઉમેડાનાં ફળનું ચૂર્ણ કરી તેમાં સાકર તથા મધ નાખી ચાટવાથી પ્રદર મટે.

૩૬. રસવંતી તથા તાંદળજળનાં મૂળીયાં ચોખ્ખાના ધોવણુમાં વાટીને તેમાં મધ મેળવી પીવાં.

૩૭. જરના દાણામાં અંગારીઆ દાણા થાય છે, તેની બબે આની બાર વજનની જૂઠી સાકર સાથે મેળવી પાણીમાં ઢાકવાથી રક્તપ્રદર મટે.

૩૮. કાકડીનો મગજ તો ૧ તથા ઘોળા કમળની કળાઓ તો ૧ તેને પાણીમાં વાટી તેમાં ૭૨ તથા સાકર નાખી એકાદ અઠવાડીયું પીવું.

૩૯. ચુંદરપાક ખાવાથી પ્રદર તથા નળજાઇ મટે. (ચુંદરપાક માટે જુઓ ઝરીબોનો વૈધ ભા. ૩ નં.)

૪૦. તકમરીયાંનો લુઆળ સાકર નાખીને પીવો.

૪૧. ગોપીચંદન માસો ૧ તથા ફટકડી માસો ૩ તેને સાથે વાટી બે કોડીયામાં નાખી કપડામાંથી કરી કોડીયું થોડાં ઘણામાં મુકી

પકવવું. પછી તેની અંદરની તૈયાર થયેલ ભસ્મ જેવી દવામાંથી એકેક ચણોઠીભાર દવા સાકરમાં ખાવી.

પીચકારીઓ:—

(૧) ત્રિશલાના ઉકાળાની પીચકારી લેવી.

(૨) પંચવક્ત્રના ઉકાળાની પીચકારી લેવી.

(૩) કાંટાળા માયાના ઉકાળાની પીચકારી લેવી.

(૪) ફટકડીની પીચકારી લેવી. ૧ વાલ ફટકડી, ૨૫ તોલા પાણી.

(૫) ટંકણુની પીચકારી લેવી. ૧ વાલ ટંકણુ, ૨૫ તોલા પાણી.

(૬) રસવંતીની પીચકારી લેવી. ૨ વાલ રસવંતી, ૨૫ તોલા પાણી.

(૭) જાંબુના ઝાડની છાલના ઉકાળાની પીચકારી લેવી.

સૂચના:—બધો ગરમ ખોરાક બંધ કરવો. ગરમાગરમ ગ્હા તાગ પીકા ફેલેખીવી નહિ. બહુ ખાટા, બહુ તીખા તથા બહુ ખારા પદાર્થો બંધ કરવા. ચટણી, મસાલા અને અથાણાં બંધ કરવાં. પ્રદર હોય ત્યાં સુધી સંસારસુખનો ત્યાગ કરવો, તથા એકંદરે શરીરમાં શક્તિ તથા લોહી આવે એવો સારો ખોરાક તથા લોહવાળી ઈંચી દવાઓ પણ બને તો ખાવી.

સૂચના:—સ્ત્રીને પ્રદર દેખાવા માંડે કે તેની બેદરકારી નહિ રાખતાં તેનો ઘરેલ અટકાવ કરવો, એટલે કે તેનું કારણ શોધી કાઢી તેનો ઉપાય કરવો. ગર્ભસ્થાનના વરમથી, ક્ષતથી કે કમળ ફરી જવાથી પ્રદર થયેલ હોય તો ગર્ભસ્થાન સુધારવાના ઉપાયો કરવા. પ્રદર રોગ વંધ્યત્વનું મોટું કારણ છે, કેમકે પ્રદરવાળી સ્ત્રી ઘણીવાર ગર્ભ ધારણ કરી શકતી નથી. પ્રદરવાળી સ્ત્રીએ સંસાર સુખથી અલગ રહેવું, ગરમ ખોરાક ખાવો નહિ, દારૂ વગેરે વ્યસનની ચીજો લેવી નહિ; અને સારો પુણીકારક ખોરાક લેવો તથા ઝાડા પેસાળની શુદ્ધિ સાથે બહારની પણ પવિત્રતા રાખવી.

પ્રકરણ ૪૭ મું.

યોનીરોગ-મૂત્રમાર્ગનાં દરદો.

સમજણ—મૂત્રમાર્ગમાં સ્ત્રીઓને અનેક પ્રકારના વિકારો થાય છે. આ વિકારોને સ્ત્રીપુરુષોનાં આચરણો સાથે વિશેષ સંબંધ હોય છે. જેમનાં આચરણો પવિત્ર અને સદાચારી હોય છે, તેઓને આવા રોગો થતા નથી, અથવા બહુ યોગ્ય પ્રમાણમાં થાય છે; પણ વિપરીત કે વિકારી સ્ત્રીઓને તેમજ બહારચાલતાળા પુરુષોની સ્ત્રીઓને આવાં દરદો વિશેષ થાય છે. વેસ્થાઓ આ દરદોમાં ફળદ્રુપ હોય છે, અને દુનિયાનાં સ્ત્રીપુરુષોમાં સંસર્ગજન્ય ચેપી ગરમીના રોગોને સાકર નાર આ વેસ્થાઓ અને બ્યભિચારી સ્ત્રીપુરુષોજ છે. અંગ્રેજીમાં આ દરદને ‘વેનક્રનલ ડીસીઝ’ કહે છે.

કારણો—અનેક છે. યોગ્ય નીચે આપવામાં આવે છે.

૧. બ્યભિચારથી અને દુષ્ટ સંસર્ગથી આ દરદ થાય છે.
૨. દસ્તાન સંબંધી દરદમાંથી પણ આ દરદ થાય છે.
૩. ગરમીના રોગવાળા પુરુષના સંબંધથી આ દરદ થાય છે.
૪. અતિ ગરમ ખોરાક કે ગરમ દવાઓ ખાવાથી પણ યોનિ-રોગ થાય છે.

૫. સંસારસુખમાં અંધજ્ઞે નહિ રાખવો અને વિરહ આચરણ કરવાં, એ આ દરદનું સૌથી મોટું કારણ છે.

૬. અતિ નાની ઉંમરમાં સંસારમાં પડવાથી આ દરદ થાય.

૭. મળમૂત્રને બળાત્કારે રોકી રાખવાથી આ દરદ થાય.

૮. અતિ ખાધને સંસારસુખ ભોગવવાથી આ દરદ થાય.

૯. સ્વચ્છતા ન રાખવાને લીધે યોનિમાં જંતુ પડે.

લક્ષણ—અનેક છે. વાયુદોષ વિશેષ હોય તો યોનિમાર્ગમાં સોયો, બોંકાયા જેવી વેદના થાય, યોનિ અકકડ લાકડા જેવી થાય, સાંધાઓમાં પીડા, પતિ સંબંધ કરતાં પીડા, વાયુ સંબંધી પીડા થવાને લીધે સંસારસુખની ધ્વજા ન થાય, અથવા અમાત્ર થાય, અને તેને છાતી પણ પુરી હોય નહિ; જે સ્ત્રી ગર્ભાવસ્થામાં વાયડી ચીજો ખટુ ખાનારી હોય તેની દીકરી થાય તેનો મૂત્રમાર્ગ સાંકડો થાય; દસ્તાનનાં સમયમાં વેગનો અટકાવ કરવાથી અંદરનો વાયુ ખગડીને શોષણ કરી પીડાને ઉત્પન્ન કરે.

પિત્તના દોષવાળી સ્ત્રીની યોનિમાં દાહ, બળતરા, પાક, દુર્ગંધ, અતિ પીડા, અને લોહીનો આવ થાય.

કફના દોષવાળી સ્ત્રીને તથા બહુ કફકારક પદાર્થો ખાવાવાળી સ્ત્રીને યોનિમાં સોજો, સ્પર્શની અસહનતા, કેડ તથા સાંધા દુખે, અને તાવ પણ આવે.

સ્વચ્છતા ન રાખનારી સ્ત્રીની યોનિમાં જંતુ પડે, તેથી અંદર ચેજ ખટુ આવે અને તેને લીધે સંસારસુખની ખોટી ધ્વજા થવા કરે.

યોનિરોગને લીધે યોનિમાંજ પતિનું વીર્ય ટકતું નથી, તેથી ગર્ભ રહેતો નથી અને પ્રદર, યોનિકંદ, શ્વળ, ગ્રાહ્મ, વગેરે દરદો થાય છે.

ઉપાય—૧. દવાઓ કરવા કરતાં વર્તન સુધારવાથી, પવિત્રપણે તથા નિયમમાં રહેવાથી આ દરદો વહેલાં મટે છે.

૨. સંસારસુખનો વ્યવહાર બંધ રાખવો.

૩. સાદો સાત્વિક ખોરાક લેવો અને સ્વચ્છતા રાખવી.

૪. મળમૂત્રની બરાબર શુદ્ધિ રાખવી.

૫. તગર, બોરીગણી, ઉપલેટ, સીંધાણુ તથા દેવદાર તેને

વાદીને તેની ચટણી તલના તેલમાં પકાવી તે તેલનું રૂતું પુમકું યો-
નિમાં રાખવાથી થળ મટે.

૬. તલના તેલનું પુમકું રોજ સુખ્યા કરવાથી આમડીની અક-
ડાચ કે કઠણાચ મટે.

૭. યોનિ બહાર લગ્ની આવતી હોય તો ધી ચોપડીને તેના
ઉપર ફુધની રોજ બાફ દેવી અને હાથથી દાખીને અંદર બેસાડવી
તથા મુંઠ, મરી, પીપર, ધાણુ, જીરું, દાડમ તથા પીપરીમળ, તેનું
ચૂર્ણ યોનિના દ્વારમાં બરીને પાટો મારવો.

૮. યોનિમાંથી પશુ આવતું હોય તો લીંબડાનાં પાન, દાદહળ-
દર, બધનાં ફુલ, વગેરે મળ શોધન વસ્તુઓ તથા સીંધાલુચુ ગોમૂત્રમાં
વાદીને તેની ગોળાઓ બનાવી અંદર પહેરવી.

૯. ચીકાસ સાથે દુર્ગંધ હોય તો પીપર, મરી, અડદ, સુવા,
ઉપલેટ, તથા સીંધાલુચુ; તે સર્વને પાણીમાં વાદી ટચલી આંગળી જેવી
લાંબી વાટ કરી મુકવીને પહેરી રાખવી.

૧૦. ત્રિફલા અને ધમાસાના ઉકાળાના પાણીથી ધોવાથી
ચેળ મટે.

૧૧. ઉપલેટ, શાદજીરું, તથા જમણ, તેનું ચૂર્ણ તલના તેલમાં
તળવું પછી તે તેલ કપડેથી ગાળી લઈ તેમાં રૂતું પુમકું બોળીને
યોનિમાં રાખવું, જેથી અતિ શીતળતા દૂર થાય.

૧૨. ફુલ ઉપર માંસ વધ્યું હોય તો જીરું, હાથીના પગના નખ,
તેને વાદી ધીમાં તળીને તેમાં ૩ બોળી પુમકું મુકવું.

૧૪. કૃમિ ઝોટલે જંતુઓ હોય તો સાજીમાર, હરડે તથા
બેહેડાંને સાણુના પાણીમાં વાદીને તેમાં બારીક મક્કમલનું કપડું
બીંજવીને યોનિમાં રાખવું. આ સર્વ ઉપાયો દસ્તાનના દિવસોમાં તો
જરૂર કરવા.

૧૫. કમળમાં વાયુ હોય તો બે તોલા પ્રાક્ષને તલના તેલમાં વાટી તેમાં ૩ બોળાને ચોનિમાં રાખવું.

૧૬. રસના, આસંધ, તથા અરકુસીનાં પાન, તેનું ચૂર્ણ દુધમાં પીવું, તેથી ચોનિનું શ્વેદ મટે.

૧૭. કવચનાં ઝાડની જડને પાણીમાં ઉકાળાને તેના વડે રોજ ચોનિ ધોવાથી ઢીલા પડેલ બધ મજબુત થાય.

૧૮. ત્રિશલાના કવાચમાં મધ નાખીને તે પાણીથી ચોનિ ઉપર નિત્ય સિંચન તથા પ્રક્ષાલન કરવાથી ચોનિકંદ ઐટલે ચોનિ બહાર આવતી હોય તે ઠેકાણે બેસે.

૧૯. કેસુડાં, ઉબરાનાં ફળ, તેને વાટી તેલ તથા મધમાં મેળવીને સેપ કરવાથી કલમ ૧૭ પ્રમાણે લાભ થાય.

૨૦. ઇંદ્રવરણાનું મૂળ છોલી લીસું કરીને આંગળા જેવડું લાંબું રાખી ચોનિમુખમાં રોજ અમુક સમય ધરી રાખવાથી ચોનિ-હારનો પડદો દૂર ન થયો હોય તો ફાટીને દૂર થાય (શસ્ત્ર ક્રિયા કરી ન પડે) તેમજ રસ્તો સાંકડો હોય તો તે મૂળને વાટીને ચોનિ-હારમાં તેની ગોળા રોજ મુકવી.

૨૧. ઇંદ્રવરણાનાં મૂળને વાટીને બકરીનું ધી ભેગવી સેપ કરવાથી શ્વેદ મટે.

૨૨. લીંબડાની લીંબોળાઓ અને દોલેલી (ઐરંડાની ઐરંડી) તે બેને લીંબડાના પાનના રસમાં વાટી ગોળા બનાવીને ચોનિમાં પહેરવાથી ચોનિશ્વેદ મટે.

૨૩. ખાખરાનો પિત્તપાપડો (કળ) વાટીને તેમાં ધઉનો ઓટા મેળવીને તેની-પોસ્ટીસ બનાવી બાંધ્યા કરવાથી ચોનિકંદ ખરી પડે.

૨૪. રીસામળીનાં પાન વાટીને તેનો રસ હાથ ઉપર ચોપડવો.

તે હાથવટી યોનિકંદ રોજ અંદર બેસાડવાનો અભ્યાસ રાખવાથી દીલ ઠેકાણે બેસે.

૨૫. સુવાની પોટલી યોનિમાં રાખવાથી શળ મટે.

૨૬. યોનિની બારીક ચામડી તતડી આવેલ હોય તો પંચવલ્ક-લના પાણીથી ધોવી અથવા ટંકણના પાણીનાં પોતાં મુકવાં. તેથી મેળ પણુ મટે.

૨૭. યોનિ (ડીલ) બહાર આવતું હોય તેના ઉપર ફટક-ડીનું પાણી છાંટવાનો અભ્યાસ રાખવાથી પણુ તે સંક્રોચાદિ અંદર બેસે છે.

૨૮. બંધ દીલા પડવાને લીધે ઉલ્કતાં બેસતાં અવાજ થતો હોય ત્યારે તેના ઉપર ફટકડીનું પાણી છાંટવું.

૨૯. પંચવલ્કલ, ઉબરાનાં મુકાં ફળ, લીંબડાનાં તથા ગુલ્મનાં પાન, એ સર્વ ખાંડીને એક સત પાણીમાં પલાળી રાખવાં. ખીન્ને દહાડે તેમાં તેલ મેળવીને ઉકાળી લેવું. સર્વ પાણી બળીને તેલ રહે તે ગાળી લેવું. આ તેલમાં રતું પોતું બોળીને તે યોનિમાં રાખવું અને ઉપરથી ઠંડા પાણીની કે કોઈ ઠંડા કવાથની ધાર કરવાથી યોનિનાં ઘણાં દરદે મટે છે.

૩૦. કડવા લીંબડાની લીંબોળી વાટીને તેલના તેલમાં તળવી અને પાછી તેલના તેલમાં છુટવી. તેમાં જરા મોરચુથાની કુલાવેલ જુકી નાખવી. આ તેલ યોનિકંદ ઉપર ચોપડવાનું કેટલાક દિવસ સુધી જારી રાખવું.

૩૧. ધાવડીનાં ફુલ, આંબલીનાં પાન, સુરમો (પથર), જોડી-મખ, કમળ અથવા કમળકાકડી, હીરાકસી, લોદર, કાચફળ, ફટકડી, દાડમની છલ, તજ તથા ઉબરાનાં કાચાં ફળ, સર્વ અકેક તોણો લઈ

ખાંડવાં. પછી સર્વથી આઠગણું બઠરીનું મૂત્ર અને બઠરીના મૂત્રથી બમણું દુધ તેમાં તે સર્વ ચૂર્ણ નાખીને ધીમે તાપ આપીને પકાવવાં. વળી તેમાં ૨૦ તોલા તલનું તેલ નાખવું. પાકતાં પાણીનો સર્વ ભાગ બળાને તેલ ઉપર તરી આવે તે તેલ ગાળી લેવું. આ તેલનાં પોતાં લેવાથી કે પીચકારીઓ લેવાથી યોનિનાં ધણું દરદો મટે.

સૂચના—યોનિરોગનાં જે કારણો પ્રથમ આપ્યાં છે તે કારણોથી દુર રહેવું. સંસારસુખ કુદરતના નિયમ વિરુદ્ધ કે યોગ્ય આસન વિરુદ્ધ ન થાય તેની ખૂબ સંભાળ ગખવી. ધણા મૂર્ખ નાદાનો ગમે તેમ વર્તન કરે છે, તેથી સ્ત્રીઓના શુભ અવયવને ઘણો ધક્કો લાગી જાય છે, અને તેમાંથીજ યોનિનાં ધણુંક દરદો થાય છે. સ્વચ્છતા સંબંધી બીજી એવીજ ઉપયોગી ચેતવણી આપવાની છે. સંસારસુખ પછી પાણીથી શુદ્ધિ નહિ કરવાથી ધણીવાર મગદોષને લીધે યોનિમાં નાનાં નાનાં પણ હઠીલાં દરદો થાય છે. ખોરાક સાદો ખાવો, જેથી મગમૂત્રના રસ્તા ચોખ્ખા રહે. મગમૂત્રનાં સ્થાન ભગદ રહેવાથી પણ યોનિમાં વિકારો થાય છે. યોનિનું દરદ હોય તે દરમીયાન સંસાર સુખથી વિરક્ત રહેવું.

પ્રકરણ ૪૮ મું.

વધ્યત્વ-વાંગીયાપણું.

સમજણ—વધ્યત્વ અથવા વાંગીયાપણાને અંગ્રેજીમાં ‘સ્ટરીલીટી’ કહે છે. જે સ્ત્રીને છોકરાં ન થાય તે વાંગણી કહેવાય. છોકરાં થતાં હોય પણ મરી જતાં હોય તેને વાંગણી કહેવાનો આવ નથી,

પણ જોને મુદ્દલ ગર્ભજ રહેતો નથી, તેને વાંઝણી કહેવાનો ચાલ છે. અત્રે તો, મુદ્દલ છોકરાં થતાં ન હોય કે એકાદ છોકરું થયા પછી ગર્ભ રહેવો બંધ પડેલ હોય, તે બન્ને સ્થિતિને વાંઝીમાપણું ગણીને ઉપાયો આપ્યા છે.

કારણો—અનેક છે.

(૧) જન્મથીજ અવયવોની ખામી, કોઈને સ્ત્રીઅંડજ હોતા નથી તો કોઈને ગર્ભસ્થાનમાં તથા યોનિમાર્ગમાં ખામી હોય છે.

(૨) ગર્ભસ્થાનનાં દરદો-વરમ, ક્ષત, વગેરે-એ દરદોવાળી સ્ત્રીઓને ગર્ભ રહી શકતો નથી.

(૩) દસ્તાન સંબંધી દરદોથી પણ ગર્ભ રહેવામાં અટકાવ થાય છે.

(૪) યોનિરોગથી પણ ગર્ભ ધારણ થવામાં વિરોધ આવે છે.

(૫) શરીરે બાલી જવું, એ પણ વધ્યત્વનું એક મુખ્ય કારણ છે. જે સ્ત્રીઓ શરીરે પ્રથમથીજ બાલી જાય છે—મહુ જાડી થાય છે, તેમને બચ્ચાં થતાં નથી.

(૬) ગરમીનો રોગ એ વાંઝીમાપણાનું હાલમાં વિસ્તારવાળું કારણ થઈ પડેલું જોવામાં આવે છે.

(૭) પ્રદરરોગથી પણ ગર્ભ ધારણની અટકાયત થાય છે.

(૮) પુરુષ પક્ષની ખામી હોય, એટલે વીર્યદોષ હોય તો પુરુષનું વીર્ય સુધારવાના ઉપાયો કરવા; પણ મોટે ભાગે સ્ત્રીઓનાં દરદોથીજ વધ્યત્વ આવે છે.

ઉપાયો—૧. અવયવ સંબંધી ખોડ ખામી હોય તો કોઈ ખાસ થયેલ મીડવાઇધને કે સ્ત્રી ડાક્ટર પાસે તપાસાવી ઉપાય કરાવવો અને શસ્ત્ર ક્રિયાની જરૂર પડે તો તે કરાવીને ખામી દૂર કરાવવી.

૨. ગર્ભસ્થાનનો વરમ કે ક્ષત હોય તો તેની ખાત્રી કરાવી તે દૂર કરવાનો ઉપાય કરવી.

૩. દસ્તાન સંબંધી જુદાં જુદાં દરદે પ્ર૦ ૪૪ મામાં બતાવેલાં છે, તેમાંનું કાંઈ દરદ હોય તો તેનો ઉપાય કરવો.

૪. પ્રદર હોય તો પ્રદરનો ઉપાય કરવો.

૫. ગરમીનો રોગ હોય તો ગરમીના ઉપાયો કરવા.

૬. શ્રી બાલી ગધ હોય તો તેનો ઉપાય કરવો, કેમકે ચરખી ચડી જવાથી તેણું દૂષિત ગર્ભસ્થાન પુરૂષનું વીર્ય પકડી શકતું નથી.

સામાન્ય ઉપાયો નીચે પ્રમાણે છે. આ ઉપાયો કરવાથી શ્રીઓનાં શુભ સ્થાનોના દોષો હોય તે દૂર થાય અને પછી ગર્ભ રહી શકે એવી મતબજ છે. દોષો દૂર થયા વિના આ ઉપાયોમાં ગર્ભ રખાવવાની કોઈ જાદુઈ અસર છે, એમ માનવું નહિ, અને કોઈ તેમ મનાવે તો બમાણું નહિ.

૭. આસંધ જે તોલા ઉકાળીને તે ઉકાળા સાથે દુધ તથા ધી મેળવીને દસ્તાન આવી ગયા પછી સ્નાનથી શુદ્ધ થઈને સવારમાં પીવું.

૮. દસ્તાન આવી ગયા પછી સાત દિવસ સુધી કાંસડીનું મૂળ પાણીમાં વાટી પીવું.

૯. ઘોળાં ફુલની બોરીગણીનાં મુળ દુધમાં વાટીને પીવાં.

૧૦. પીળા કુવના કાંટારોળીયાનાં મૂળ, ધાવડીનાં ફૂલ, વડની ટીશીઓ, કાળું કમળ, તે સર્વનું ચૂર્ણ દુધમાં પીવું. ઋતુ આવી ગયા પછી સ્નાનથી શુદ્ધ થઈને ઘોડા દહાડા પીવું.

૧૧. પારસ પીપળાના મૂળની છાંય અથવા તેનાં ફળ વાટીને છરાની બુટ્ટી મેળવી દુધ સાથે ઋતુ આવી ગયા પછી ઘોડા દિવસ પીવાં.

૧૨. આખરાનું એક પાન દુધમાં વાટીને દુધ સાથે પીવું. તે પછી ઋતુ આવી ગયા પછી ઘોડા દહાડા સવારમાં પીવું.

૧૩. એરડાનાં બી (એરડી) અથવા બીજેરાનાં બી, ધીમાં વાટીને ચાટવાં.

૧૪. તલનું તેલ, દુધ, દહીં, ધી, સર્વને એકત્ર કરી પાણીમાં ફીણીને તેમાં લીંદીપીપરની બે વાલની પડીકો નાંખીને પીવું.

૧૫. એક આખા બીજોરાનાં બધાં બી દુધમાં વાટીને ઋતુના અંતમાં એટલે એથે દહાડેથી સ્નાનથી શુદ્ધ થઈને યોડા દિવસ રોજ પ્રાતઃકાળમાં પીવો.

૧૬. અજમા, ભોરીંગણીનું મૂળ, પીપર તથા નાગકેસરનું ચૂર્ણ ગાયના ધીમાં ચાટવું.

૧૭. માલકાંકણી (બી અથવા પાન), સાજખાર, ઘોડાવજ તથા બીબલો; તેને વાટી દુધમાં પીવાથી ઋતુ ખુલાસેથી આવીને સ્ત્રી ગર્ભધારણુ યોગ્ય થાય.

૧૮. શરપખાનું ચૂર્ણ રોજ પ્રાતઃકાળમાં ગાયના દુધમાં પીવું.

૧૯. પીપળાના મૂળની છાલનું ચૂર્ણ તો. ૧ અર્ધાશીર દુધમાં મેળવીને ઋતુ પછી એથે દહાડે પીવું.

૨૦. પીતપાપડો (પલાશ પાપડો) એક હાંડલીમાં નાખીને મોં બંધ કરીને નીચે તાપ આપીને બાળીને રાખ કરી તે રાખમાંથી ૧ વાલ રાખ ચોખ્ખાના ધોણુમાં દસ્તાનના એથે દહાડે પીની.

૨૧. રાસ્ના, સુઠ, ગળો, દેવદાર, એરકનાં મૂળ; તેનો ક્વાથ કૃત્તલાક સમય સુધી પીવો; અથવા વૈધક ગ્રંથોમાં મહારાસ્નાદી ક્વાથ તથા યોગરાજ ગુગળનું સેવન કરવાની બલામણુ થયેલી છે; માટે વિશ્વાસપાત્ર વૈધને ત્યાંથી લઈ તેનું સેવન એકાદ માસ કરવાથા ગર્ભસ્થાનના વિકારો હોય તે દુર થાય અને પછી ગર્ભ રહી શકે.

૨૨. એજ રીતે બૃહદ્ મંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ તથા યોગરાજ ગુગળ કે કેશોર ગુગળ ગર્ભસ્થાનના વિકારો તથા ગરમીને નિર્મૂળ કરવામાં આખાદ ઉપાયો માલમ પડેલા છે, માટે તે પણ વિશ્વાસપાત્ર વૈધક ખાતામાંથી મેળવીને તેનું એકાદ માસ સુધી સેવન કરવું.

સૂચના—સ્ત્રીને ગર્ભ રહેવો, એ નિયમ અથવા કુદરતનો

કાયદો, અને ગર્ભ ન રહેવો, એ અપવાદ. અથવા કુદરતના નિયમોનો ખંગ. દરેક સ્ત્રીને ગર્ભ રહેવોજ નોંધએ. પણ વારસાના દરદથી કે અવયવોની અપૂર્ણતાથી, અથવા પોતાનાં કુદરતી આયરણથી કે વિશ્લ આહાર વિહારથી ગર્ભ ધારણ કરનારા અવયવો બગડે છે, અને તેથી જ ગર્ભનો અટકાવ થાય છે. જેમ ખારવાળા જમીનમાં બી વાળ્યા છતાં ઉગતું નથી, તેમજ સ્ત્રીનું સમજી લેવું. જમીન સારી હોય તો કુખનું પાતળું પણ બી ઉગવુંજ નોંધએ. માટે વાંઝીયા-પણાનો દોષ ધર ઉપર કે નશીબ ઉપર મૂકવો, એ અજ્ઞાન છે. દોષ પ્રમાણે ખેતરને ઓખખું કરવુંજ નોંધએ. માટે સ્ત્રીઓના શરીરમાં તથા ગર્ભની ઉત્પત્તિ સાથે સંબંધ રાખનારા બધા ગુણ અવયવોમાં રહેલા દોષોને કાઢી નાખવા, એજ વાંઝીયાપણું દૂર કરવાનો ખરો રસ્તો છે. ઉપર જે જે ઉપાયો આપ્યા છે તે સામાન્ય ઉપાયો છે, એટલે કે અદ્ય અદ્ય દોષ કે વિકારો હોય તો તેમાંના કોઈ ઉપાયથી સુધરીને ગર્ભસ્થાન ગર્ભ ધારણને લાયક બની જાય. માટે તે ઉપાયો કરી જોવા. ઉપાયો બધા નિભય છે. તોપણ વિદ્વાન વૈદ્યની તથા ડાક્ટરની સલાહ લઈને જે જે દરદ હોય તેનો ઉપાય તો તેમની સલાહથીજ કરવો. ઉપર જે ઉપાયો આપ્યા છે, તે ધણાખરા ઋતુના સમયમાં અજમાવવા, એટલે કે ઋતુના ત્રણ દહાડા ગયા પછી રના નથી શુદ્ધ થઈને એ ઉપાયો એક અડવાડીયા સુધી અજમાવવા અને સ્ત્રી પુરુષનાં શરીર જો બીજી રીતે નિરોગી હોય અને સંબંધ થાય તો ગર્ભ ધારણ થાય, એવી આ ઉપાયોની મતલબ છે. પણ આ પ્રકરણના પહેલાંનાં પ્રકરણોમાં સ્ત્રીઓનાં દરદોના ઉપાયો આપ્યા છે, તે ઉપાયો વડે તે દરદોના ઉપાયો કરીને તે દરદોનું નિવારણ થયા પછી આ પ્રકરણના ઉપાયો થાય તો વિશેષ લાભકારક થાય, એમ અમારો મત છે.

પ્રકરણ ૪૯ મું.

સ્ત્રીઓનાં પરચુરણ દરદો.

સુવારોગ.

સમજણ—આ રોગને આર્યવેદકમાં સતિકા રોગ કહે છે. અંગ્રેજીમાં ‘ધ્યુરપેરલ ડિસીઝ’ કહે છે. ધણું કરીને સુવાવડમાં તેમજ સુવાવડમાંથી ઉઠ્યા પછી તુરત તાવ, ઝાડો, શ્વળ, વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે, ત્યારે તેને સુવારોગમાં ગણીને સુવાવડીના રોગના ઉપાયો કરવાનો આલ છે.

પ્રસવ થયા પછી સુવાવડીના ગર્ભસ્થાનનો બધો દોષ નીકળી ન જતાં કાંઈ દોષ રહી જવાથી તે દોષ શરીરમાં તાવ વગેરે ઉપદ્રવો પેદા કરે છે. આ તાવ ઘણીવાર ઘણો બધ બરેલો થઈ પડે છે અને સ્ત્રીને ત્રિદોષ પણ થઈ જાય છે. તાવ સાથે અતિસાર, સોજા, શ્વળ, પેટમાં આક્રોશ, બળનો ક્ષય, તંદ્રા (ઘેન જવું), અરશિ, વગેરે વાયુ તથા કદ મિશ્રિત દોષના ઉપદ્રવો હોય છે. એજ દોષ જીર્ણરૂપે લાંબા સમય સુધી પણ રહે છે, તેથી તેની સ્ત્રીને પછી જીર્ણ-શીથ્લ તાવ, માથાનો દુખાવો, મંદાગ્નિ અથવા ઝાડો, સોજા, શ્વળ, વગેરે અનેક ઉપદ્રવો થાય છે. સ્ત્રી બહુ નબળી હોય અને આવી સ્થિતિમાં એકાદ વધારે સુવાવડ આવી જાય તો તેમાંથી ક્ષય પણ લાગુ પડે છે.

ઉપાય—૧. આ દરમાં વાયુનું જોર વિશેષ હોય છે માટે વાતહર દવાઓની યોજના કરવી.

૨. નગોડનાં મૂળ, લસણ, તથા સુંઠનો ગરમાગરમ ઉકાળો પીપરની પડીકી નાખીને પાવો.

૩. કાંડાશેળીયાનાં મૂળ, કળથી, ઝેરંડાનાં મૂળ, દેવદાર, દાર-હળદર, તેનો ક્વાથ હિંગ નાખીને પીવાથી સુવારોગનું થઈ મટે છે.

૪. જુના એટલે ઘણા વરસના હીંબડાની અંતરજાલને ઉકાળીને તે પાણીનો શરીરે નાસ (ખાદ) દેવો અથવા તે ગરમ પાણીથી તેને બાંધે કોટડીમાં ન્હવરાવવી.

૫. પેટમાં વાયુનું જોર હોય છે માટે સુંઠનું કાટકું ખવરાવવું અથવા સુંઠીયાક કે સૌભાગ્ય સુંઠીયાક (જુવો ગરીબોનો વૈધ ભાગ ૩ જો) ખવરાવવો, જેથી વાયુ દૂર થઈ શરીરમાં તાકાદ પશુ આવશે.

૬. દેવદાર્યાદ ક્વાથ-સુતિકા જ્વરમાં એટલે સુવાવડના તાવમાં તેમજ તાવ સાથે ઝાડો, શળ, માયાની પીડા, કફ, ધતુર્યાદિ સર્વ ઉપદ્રવોને મટાડવાનો સૌથી સારો ઉપાય છે. તેમાં નીચેની વસ્તુઓ આવે છે. દેવદાર, ઘોડાવજ, ઉપલેટ, પીપર, સુંઠ, કરીયાતુ, કફુ, કાયદળ, ધાણા, હરડે, ગજપીપર, ભોરીંગણી, ગોખર, ધમાસો, ઉભી ભોરીંગણી, અતીવીશની કળા, ગળા કાકડાર્શીંગી, તથા કાળીજીરી; શેળ ૩ થી ૪ તોલાભાર ઉકાળો શેર પાણીમાં બે વાર કાઢો પર કાઢો કરીને પીવો. તેમાં જરા જરા શેકેલ હીંગ તથા સીંધાલુણુ પશુ નાખવું.

સૂચના—પ્રસવ પહેલાંના નજીકના દિવસોમાં તેમજ સુવાવડના દિવસોમાં ન પચે એવો બોળગળો ખોરાક ખાવાથી પેટમાં બાદી થાય છે, અને તેમાંથી તાવ લાગુ પડી જાય છે; માટે સુવાવડીના ખાનપાનની બહુજ સંભાળ રાખવી. કાંજ, દુધ, તથા રાખડી ખાવા આપવી. કાચા વાસામાં સિરાપુરી તથા સુર્યું પચે નહિ. તે તો પાકા વાસા થયા પછી તથા જૂળ સારી રીતે ઉધડયા પછીજ અપાય. વાયુ તથા શરદીનું જોર થતાં વાર લાગતી નથી. પવન, બેજ તથા શરદીથી તેનું રક્ષણ કરવું. તાવ ચડી આવે તો કાંજ કે મગના

ઓસામણ સિવાય કોઈ ન આપવું. કાચા વાસામાં બહુ ચાલવું નહિ, ઠંડા પદાર્થો ખાવા નહિ તથા કોષ કરવો નહિ. પ્રસવ પછી દોઢ માસ સુધી સુવાવડીની મુદત ગણાય છે ત્યાંસુધી ખાદ્ય ખાવું નહિ.

હિસ્ટીરીયા.

સમજણ—હિસ્ટીરીયા અગ્રેજી શબ્દ છે, પણ ગુજરાતીમાં ચાલતો થઈ ગયો છે. આર્યવેદકમાં તે દરદને વાતવ્યાધિમાં ગણેલ છે. ભૂતના આવેશ સરખી ઉન્માદ જેવી સ્થિતિ થાય છે, માટે કોઈ ભૂતોન્માદ કે સ્ત્રીક્રિન્માદ કહે છે. લોકો તેને ‘વળગાડ’ કહે છે. બહારનું ભૂત, પિશાચ કે કારણ કોઈ વળગતું નથી, પણ અંદરનું દરદરૂપી ભૂત વળગે છે.

કારણો—આ એક માનસિક નળગ્રાહ તથા માનસિક વિકારનું દરદ છે, પણ તેની સાથે શારીરિક કારણો હોય છે. ગર્ભસ્થાનના વ્યાધિથી, દસ્તાનના વ્યાધિથી, બચ, શોક, ક્રોધ, કામ વિકારથી, હાથ-રસ તથા વિપયાસક્રિયથી, અને કૃમિથી આ દરદ થાય છે. એશ-આરામવાળી તથા બેદાગર સ્ત્રીઓને આ દરદ વિશેષ લાગુ પડે છે.

આ દરદનાં અસંખ્ય અને વિચિત્ર લક્ષણો છે. દરદી ધ્રુણે, રૂવે, ખૂમો પાડે, ગોળો ચડે, હાથપગ ખેંચાય અને તાણુ આવે, ઉદાસ બની બેસે, મન મુગ્ધ, ઇત્યાદિ સ્થિતિ થાય છે. આ દરદ મુખ્ય કરીને સ્ત્રીઓને થાય છે, અને સંસાર સુખમાં અસંતુષ્ટ, ગર્ભાશયનાં અને દસ્તાનનાં દરદોવાળી તથા ગરમ ચીડીઆ સ્વભાવની સ્ત્રીઓને વિશેષ થાય છે. કૃમિદોષથી પણ આ દરદ થાય છે. કોઈ કોઈ પુરૂષને પણ આ દરદ થાય છે. હસ્તદોષથી કે અતિ વિપયથી જેનું મગજ ખાલી પડી જાય છે, તેને આવું દરદ થાય છે. કોઈ કોઈ સ્ત્રી પોતાના ધણીને છેતરવા માટે હિસ્ટીરીયા જેવો ઢોંગ પણ કરે છે.

હિસ્ત્રીરીયાની મુખ્ય બે જાત છે. ૧. જેમાં ખેંચતાણના શીટ આવી જાય, બે શીટ વચ્ચેની મુદતમાં દરદી સાબળ માણસની પેઠે વર્તે અને કામકાજ કરે; શીટ (હુમ્મો) આવવાનો હોય ત્યારે રોવાના જેવાં ડસકાં ખાવા લાગે, બગાસાં ખાવા લાગે, હેડકી આવવા લાગે, ગળે દડા જેવું અડતું હોય એમ લાગે, દરદી બેશુદ્ધિમાં ન હોય, ફીટ આવતાં કદિ પડી જાય તોપણ પોતાને ઇજા ન આવે એમ પડે; હાથ પગ ખેંચાય તોપણ તે ખેંચતાણ ઉપર દરદી પોતાના મનને કાબુ ધરાવે છે. તે વારાફરતી રડે અને હસે; ફીટ આવી ગયા પછી દરદીને ધંધોજ પેસાળ છુટે છે.

૨. ખીજા પ્રકારમાં વાપુનાં વિશેષ લક્ષણો માલમ પડે. ગોળો, હેડકી, છાતીની ફડક, આસતું ફંધન, ગુંગળાટ, અવાજ બેસી જવો, શરીરના ધણા ભાગમાં રદ, અને કાંઈ દરદ ન હોય અથવા થોડું દરદ હોય પણ દરદી પોતાના દરદનું ત્રાસ ભરેલું વર્ણન કરે; શરીરે જરા સ્પર્શ કરીએ તો ચીસો પાડે. વાઈ તથા હિસ્ત્રીરીયાનાં લક્ષણો કોઈવાર મળતાં આવે છે.

ઉપાયો:—૧. હિસ્ત્રીરીયાનો શીટ આવે ત્યારે દરદીનાં કપડાં ઢીસાં કરવાં અને તેના શરીર ઉપર પુષ્કળ ખુસ્તી હવા આવવા દેવી; પંખો નાખવો.

૨. મોં ઉપર ઠંડું પાણી છાંટવું, કોલનવૉટર કે ગુલાબજળનું પોતું માથા ઉપર મૂકવું. કળીચુનો તથા નવસાર મેળવવાથી આમોનિયા જેવી ઉઘ વાસ આવે તે અથવા બગ્ગરનું આમોનિયા સુંધાડવું; અથવા પક્ષીનાં પીછાં સળગાવી નાકે ધૂણી દેવી. કોઈ મરચાંની ધૂણી દે છે, દરદીને શુદ્ધિમાં લાવવા માટે આવા ઉપાયો કરે છે, પણ બહુ ગરમ ઉમ ધૂણી આંખ તથા મગજને ઇજા કરે.

૩. હિસ્ત્રીરીયાવાળા બાઈનું આ તોશન તેને મારવા પછાડવાના

બયથી દૂર થાય, તેમ તેને બહુ હેરાન પણ ન કરવી, તેના દરદુનું કારણ સમજવું તથા જાણવું અને તેનો ઉપાય કરવો.

૪. સાદો ખોરાક, તાજી હવા, કસરત એટલે ઘરકામ, મનને પણ કામમાં રોકવું, ઠંડા પાણીથી સ્નાન અને ઝાડો નિત્ય સાફ આવે એવી તબીબી, એટલા ઉપચારો કરવા.

૫. માસિક દસ્તાન અનિયમિત હોય તો પ્ર૦ ૪૪ માં બતાવેલા દસ્તાનના ઉપાયો કરવા; તેમજ ગર્ભસ્થાનનું દરદ હોય તો તેના ઉપાયો પ્ર૦ ૪૩ માં બતાવ્યા છે તે કરવા.

ખીજ ઉપાયો નીચે પ્રમાણે કરવા:—

૬. હિંગ વાલ ૨, હીરાબોજ વાલ ૩, ગંધાખીરોજો વાલ ૩, તેની ચુંદરના પાણીમાં કે ગોળના પાણીમાં ૧૨ ગોળાઓ કરીને રોજ અંકેક ગોળા ત્રણવાર ખાવી.

૭. જટામાંસીનું ખારીક ચૂર્ણ બળે ત્રણ ત્રણ વાલ ગોળમાં પુટીને તેની ગોળા વાળી ખાવી.

૮. પીપળાની કુણી વડવાઇ તો. ૨, જવંત્રી તો. ૧, કસ્તૂરી બે આનીબાર, તેની મગ જેવડી ગોળા વાળવી; તે ગોળા અંકેક દુધ સાથે આપવી.

૯. માલકાંકણાનાં ખીને લુગડાંની પોટલીમાં મસળીને તેના ઉપરની ધૂળ રજ-ઠાઠી નાખવી; પછી તે ખીને ધીતો કરમરો દધ લોઢી ઉપર શેકવાં. તે ખીમાંથી બળે ત્રણ ત્રણ રતી ખી સાકરમાં મેળવી યોડા દહાડા ખાવાં.

૧૦. એળાચો તથા હાંગ સમાન ભાગે મેળવીને તેની વટાણા જેવડી ગોળાઓ ૮કે અંકેક બળે ખાવી.

૧૧. કાંકચીઓ ગોળ સાથે મેળવીને ખાવો.

૧૨. લસણ તો. ૧, પાણી તો. ૮, દુધ તો. ૪, ઉકાળીને દુધ ખાકી રહે તે પીવું.

૧૩. શતાબ્દનાં પાનનો રસ પીવો.

૧૪. ઘાણી કે શંખાવળી, કે બન્ને એકેક તોલો ઉકાળીને તે સાથે યોગરાજ ગુગળ ખાવો.

બેશુદ્ધિ તથા દાંત ખીલીના ઉપાય:—

૧૫. અરીઠાનો ધૂમાડો દેવો, તેમજ તેના પાણીનાં નાકમાં ટીપાં નાખવાં.

૧૬. લસણની ૪-૫ કળીઓ, હિંગ બેઆનીબાર ચોખ્ખા, તેને મેળવી બારીક કપડામાં પોટલી બાંધી નાકે સુંધાડવી.

૧૭. આમોનિયા સુંધાડવું.

૧૮. હિંગ ચણા જેટલી પાણીમાં પાવી તથા દાંત ખીલી હોય તો દાંતે સુંઠની જુકી ધસવી.

સૂચના—હિસ્ટીરીયા થવાનું કારણ ધણીવાર ધણું ગુપ્ત હોય છે, અને વૈદ ડાક્ટરનાં જાણવામાં આવી શકતું નથી. આ કારણ ધણીવાર સ્ત્રીનાં ગુપ્ત આચરણો તથા માનસિક વૃત્તિઓ સાથે સંબંધ રાખે છે. ધણીવાર કમ્બેડું એ હિસ્ટીરીયા જેવા માનસિક વિકારનું મુખ્ય કારણ હોય છે. સ્ત્રી ઉમર લાયક થઈ ગયા છતાં તેનો ધણી છેક કાચી ઉમરનો બાળક હોય, એ આપણા સંસારની મોટી ખરાબી છે; તેમજ જીવાન છોડીઓને બુઢાઓ સાથે સંસારમાં નાંખવી એ પણ એટલીજ મોટી ખરાબી છે. સંસારનું ખરું સુખ ન મળવું, એ સ્ત્રીઓને મોટું દુઃખ હોય છે; માટે આ ખરાબીઓનો અટકાવ કરવો. હિસ્ટીરીયાવાળા સ્ત્રીને ખોરાક સાદો અને સાત્વિક આપવો. તેનું મગજ ઉશ્કેરાય એવો ખોરાક નહિ આપવો, તેમજ તેને ક્રોધ રહડે એવું કારણ નહિ આપતાં કાંઈક સમજીતિથી અને કાંઈક દાખમાં રાખીને સુકિતથી તેની સાથે વર્તવું.

રક્તાગુહમ.

જે સ્ત્રીઓને દસ્તાન ચડી જાય છે તેમને લોહીનો ગોળો બંધાય છે, તે રક્તાગુહમ કહેવાય. તેના ઉપાયો.

(૧) ઇંદરવરણાનાં લીલાં મૂળ પાણીમાં વાટીને યોનિમાં લેપ કરવો.

(૨) ૨ થી ૪ તોલા તલને વાટી પાણીમાં ઉકાળીને તેમાં સુંઠ,

મરી, પીપર, શેકેલી હિંગ, તથા ભારંગમૂળ તે સર્વનું બનાવેલું ચૂર્ણ જેઘ્ઘાનીભારથી પાવલીભાર કેટલાક દિવસ પીવાથી દસ્તાન ખુલાસે આવવા લાગે અને રક્તાગુહમ અટકે.

(૩) ત્રિફળાના ઉકાળામાં ૪ વાલ ગુગળ મેળવીને કેટલાક દિવસ સુધી પીવો.

(૪) સુવા, કરંજનાં ઝાડની છલ, દારહળદર, ભારંગમૂળ, પીપર, તે દરેક ૩. ૦૦ ભાર તેને પાણીમાં વાટી ચટણી બનાવીને તલના ઉકાળામાં મેળવી તે ચટણી પીવી.

૫. ૨૦ તોલા તલને વાટી પાણીમાં ઉકાળી તેના ક્વાથમાં સુંઠ તથા ભારંગમૂળની ભુકી, ગોળ તથા ધી મેળવીને પીવો.

૬. તલનાં મુળીયાં, સરગવાનાં મુળની છલ, બ્રહ્મદંડીનાં મુળ, જીંઘીમધ, સુંઠ, મરી, પીપર, તેનું ચૂર્ણ ખાવું.

૭. ભારંગમૂળ, પીપર, કરંજની છલ, પીપરીમુળના ગડોડા તથા દેવદાર તે સર્વ સમભાગ, તેનું ચૂર્ણ રોજ તોલો બધીના તલના ક્વાથમાં પીવું.

૮. ચોરખમુંડી (બોડીયો કલાર) તથા વાંસકપુરનું ચૂર્ણ સાકર તથા મધમાં ચાટવું.

કષ્ટાવું.

સમજણ—પ્રસવ વખતે વાર લાગે અને સ્ત્રીને વેરો સંબંધી થણી પીડા થાય તેને ‘કષ્ટાવું’ કહે છે. આ કામમાં કુશળ સ્ત્રીઓની

મદદ લેવી. નીચના ઉપાયો પ્રસવની પીડા મટાડવા તથા સુખથી પ્રસવ કરવા માટે બતાવવામાં આવે છે.

ઉપાયો—૧. અરડુસાતું મુળાયું પાણીમાં ધસીને કુંટી ઉપર અને પેસાબદારની આસપાસ ચોપડવાથી બાળક સહેલથી આવતરે.

૨. એક તોલો હીરમજ પાણીમાં વાટીને પાઈ દેવા.

૩. કપાસનાં મુળાયાંની છલની ચ્હા પાવી.

૪. લીંબડાનાં મુળ કમ્બરે બાંધવાં; પ્રસવ થયા પછી તરત કાઢી લેવાં.

૫. સરપની કાંચળીનો ધુઆડો ગુપ્તદાર ઉપર દેવાથી શ્રી કષાય નહી.

૬. છોકરું પેટમાં મરેલ હોય તો શ્રીના હાથે પગે સરપની કાંચળા બાંધવાથી તુરત પ્રસવ થઈ મરેલ છોકરું બહાર નીકળે.

૭. સૂર્યમુખીનાં મુળાયાં શ્રીને ચોટલે બાંધવાં.

૮. સરગવાનાં મૂળનો રસ શ્રીને પગે ચોપડવો.

૯. ખાહીનાં પાન સીંધાલુણ સાથે ખવરાવવાં.

૧૦. તકમરીયાંતું મુળાયું ધસીને પાણીમાં પાવું.

૧૧. શ્રી કષાતી હોય, છોકરું પેટમાં મુલેલું હોય તો પેડુથી કુંટી સુધી બકરીનું દુધ મસળવું અને પેસાબના દાર ઉપર ઘોડાના નખની ધુણી આપવી, જેથી મુલેલું છોકરું બહાર પડે.

૧૨. પુરતી વેણે ખાઈ બાળકને પ્રસવ આપવાની શ્રીમાં પુરતી શક્તિ ન હોય, એટલે શ્રી બહુ આશક્ત હોય તો કપાસનાં (વણુનાં) મુળાયાંની છલ ૪ ઐસ અને પાણી ૨૪ ઐસ ઉકાળીને ચોથા ભાગનું કે અરધા ભાગનું પાણી બાળી બાળીનું ઉકાળેલ બબે ઐસ પાણી દર અરધા કલાકે પાવું; આથી ગર્ભસ્થાન સંકોચાઈને ગર્ભને બહાર ધકેલશે.

૧૩. સરખની કાંચળીની, અથવા તગરની, અથવા માથાના વાળની ધુણી મુમદારને દેવી.

૧૪. પીપર તથા ઘોડાવજ પાણીમાં વાટી તેમાં ઝેરંડીયું મેળવી કુંદી ઉપર લેપ કરવો.

૧૫. બીજોરાનાં મૂળ અને જોઠીમધ તેનું ચૂર્ણ ધીમાં ચટાડવું તથા બીજોરાનાં મૂળ કમ્બરે બાંધવાં.

૧૬. ગાયનું દુધ તો. ૨૦, તેમાં ગાયનું છાશ ૧ થી ૨ તોલા મેળવી પાવું.

૧૭. રૂ. ૧૫ બાર પાણીમાં ૫ તોલા ગાયનું છાશ મેળવીને પાષ્ટ દેવામાં આવે તો મુવેલું છોકરું બહાર આવી પડે.

૧૮. ગાજરનાં બી, કાળા તલ, તથા કલોંજી છૂંદે ગોળમાં ખાવું.

૧૯. પોષનાં મુળીયાંને ઉકાળી તે ઉકાળામાં તલનું તેલ નાંખી ને મુમદાર ઉપર તેમજ અંદર લેપ કરવો.

૨૦. શેરડીનાં મુળ જીની કમ્બરે બાંધવાં અને ઝેરંડીયા તેલનો કુંદી ઉપર લેપ કરવો.

૨૧. બીજોરાનું મુળ તથા મહુડાં તેને ધીમાં વાટીને પાવાં.

૨૨. ટંકણખાર કુલાવી ૨ થી ૪ વાલ ધી સાથે મેળવી વારં-વાર ચાટવાથી જલદી પ્રસવ થાય.

૨૩. પ્રસવ પહેલાં કે પછી લોહી ધણું પડતું હોય તો તે બંધ કરવા માટે અકેક રતી અપ્રીણુ આપવું; ફટકડીની પીચકારી મારવી અથવા—

૨૪. ફટકડીનો કકડો ચોનિમાં સખવો.

૨૫. અરડુસાની તાજી છલ, સુંઠ તથા ગોળ ત્રણે મેળવીને ખવરાવવાથી જલ્દી પછીનું સખ્ત દરદ મટે.

૨૬. જોડીમધ તો. ના તથા ખીજોરાનું મુળ તો. ના તેનું ચૂર્ણ ધી તથા મધમાં ચાટવું.

૨૭. ઉત્કંઠાનાં મુળ પાણીમાં વાટીને પાવાથી તુરત પ્રસવ થાય.

૨૮. ઉંટનાં લોંડની ધુણી આપવી.

લોહીવા.

સમજણ—સ્ત્રીના મૂત્રમાર્ગથી બહુ લોહી પડ્યા કરે તેને ‘લોહીવા’ કહે છે. ‘રક્તપ્રદર’ તથા લોહીવા બન્ને એકજ દરદ ગણાય, માટે રક્તપ્રદરના તેમજ પ્રદરના ઉપાયો પણ આ લોહીવામાં લાગુ પડી શકે:—

૧. નાગકેસરની લુકી ધીમાં મેળવીને સોપારી જવડી ગોળા જે ત્રણુવાર આપવી.

૨. ખેરી શુંદર રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખવો. સવારે સાકર મેળવીને પાવો, શુંદર ટકે તોલા ૦ થી ૦ા.

૩. કેવડાનું મૂળ ચોખાના ધોવણુમાં ધસી સાકર મેળવીને પીવું.

૪. જોડીમધ તો. ના, તથા સાકર તો. ના ખારીક વાટીને ચોખાના ધોવણુમાં પીવાં.

૫. આસોપાલવની છલનો ઉકાળો મધ નાંખીને પીવો.

૬. વાળો, કમળ, રતાંજલી, પંચવલ્કલની છલ તેસર્વને પાણીમાં વાટી, જરા ધી તથા ફટકડી મેળવીને તેની નાની પોટલી કે ગોળી ફરી ચોનિમાં રાખવી અને ડુંટી ઉપર લેપ કરવો.

૭. સાકર, કાળા તથ તથા જવ—તે સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરીને એક તોલો ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવું.

૮. કણ્ઠતરની હગાર વાલ ૧ થી ૨ ચોખાના ધોવણુમાં એક-દવાર પાવી.

સોમરોગ-મૂત્રાતિસાર-વાંધું.

સમજણ—સ્ત્રીને અત્યંત પેસાળ છુટ્યા કરે, પ્રવાહની પેઠે ચાલ્યાજ કરે, અટકે નહિ અને કપડાં પણ બગડે, તે સોમરોગ છે. શોક, શ્રમ અને અતિવિષયથી આ દરદ થાય છે. બીજાં પણ કારણો હોય છે. સ્ત્રીઓ તેને વાંધું કહે છે.

ઉપાયો:—૧. પાકાં કેળાં, આંબળાંનો રસ, મધ, તથા સાકર, સર્વે મેળવીને ખાવાં.

૨. અકદનો લોટ, મહુડાં, વિદારીકંદ, મધ, સાકર, તે સર્વને દુધમાં મેળવીને પીવાં.

૩. આંબળાંનાં બીને પાણીમાં વાટીને મધ તથા સાકર મેળવીને પીવાં.

૪. નાગકેસર છાશમાં પીવું અને છાશ તથા ચોખ્ખા ખાવા.

૫. કુવાડીયાનાં મુળ ચોખ્ખાના ઘોવણમાં વાટી પ્રાતઃકાળમાં પીવાં.

૬. તાડનાં ઝાડનું મુળ, ખજૂર, મહુડાનાં ફલ, તથા વિદારી કંદ (મોકોળું) તે સર્વને સાકર તથા મધમાં મેળવીને ખાવાં.

૭. વડ, પીંપર, પીંપળો, લંબરો, વગેરે વૃક્ષોનાં મૂળની છાસનો ઉકાળો મધ નાખીને પીવો; અને તે ઉકાળામાં ધી નાંખી ઉકાળી, ખાકી રહે તે ધી રોજ સવારમાં ખાવું.

યોનિસંક્રોચન ઉપાયો.

પ્રદર વગેરે દરદોથી તેમજ વારંવાર પ્રસવ થવાથી યોનિના બધ દીલા પડી જાય છે, તે મજ્જ્યુત કરવા માટે નીચેના ઉપાયો કરવા:—

(૧) ઠાંટાળાં માયાં તથા કુલાવેલ ફટકડી તેની છુટી એકત્ર કરીને તેની ઝીણા સફેદ કપડામાં પોટલી (યોનિમાં રહી શકે એવડી) કરવી અને તે પોટલી યોનિમાં રાખવી. કેટલાક દિવસ સુધી અથવા વખતોવખત અનુકૂળતાએ આવી પોટલી અંદર લીધા કરવાથી

અને ઠંડા પાણીથી, વારંવાર યોનિપ્રક્ષાલન કરવાથી યોનિના બંધ મજબુત થશે.

(૨) કાંટાળાં માયાં તથા કપુર મધમાં ધુટીને તેનો આંગળાવતી યોનિમાં લેપ કરવો; તેથી પણ ઉપર પ્રમાણે ફાયદો થશે.

(૩) પંચવલ્કલનું ખારીક ચૂર્ણ, અથવા ત્રિફલાનું ખારીક ચૂર્ણ, તેમાં જરા જરા ફટકડીની ભુકી-તેની પોટલી યોનિમાં રાખવાથી પણ યોનિ સંકોચ પામીને મજબુત થશે.

(૪) ખાખરાનો પલાશપાપડો (શીંગો) અથવા કુલ (કેસુડાં) તથા ઉખરાનાં ફળ, બંને વાટીને મધ તથા તેલમાં મેળવી યોનિમાં લેપ કરવો.

(૫) ફટકડીનું પાણી છાંટવું.

યોનિશૂળ.

સમજણ—શ્રીઓના ગુપ્ત માર્ગમાં વાયુના ચસકા મારે તે શળ કહેવાય. શળમાં વાયુનું જોર હોય છે. તેના ઉપાયો:—

૧. સુવાની પોટલી યોનિમાં મુકવી. મલમલના ખારીક કકડામાં થોડા વાટેલા સુવા વાટીને તેને દોરાથી બાંધવા, તે પોટલી કહેવાય. આવી ગોળીના આકારની પોટલી યોનિમાં મુકવી.

૨. કાળા ધંતુરાનાં બે ત્રણ પાન ખારીક વાટીને તેમાં સીંધા-લુણ તથા ધી મેળવી તેની પોટલી યોનિમાર્ગમાં મુકવી.

૩. ઇંદરવરણાનું મુળ દુધમાં વાટીને તેનો યોનિમાર્ગમાં લેપ કરવો.

૪. સુંઠ તથા ઝેરંડાનાં મુળ પાણીમાં વાટી ઝેલ રીતે લેપ કરવો.

૫. સુંઠની ભુકી ઝેરંડીયા તેલમાં મેળવીને તેનો યોનિની અંદર તેમજ દ્વાર ઉપર લેપ કરવો.

૬. મીઠું (નીમક) તેને વાટીને તેની પોટલી બાંધી તે પોટલી અંગારા ઉપર ગરમ કરી તે વડે શેક આપવો.

૭. ધીમાં કે તલના તેલમાં રૂનું પોતું બાંજવી યોનિમાર્ગમાં મુકવું.

૮. ગળો, ત્રિફલા તથા દંતીમુળને (કે તેને બદલે ઐરંડાનાં મુળને) ઉકાળીને તે ઉકાળાના ગરમ પાણીથી શેક આપવો કે ધાર કરવી.

૯. રાસ્ના, આસંધ તથા અરકુસીનાં મુળ દરેક તો. ૧ તેને ખાંડી તેડું ચૂર્ણ, પાશેરથી અધશેર દુધ અને ઐટલુંજ પાણી તેમાં ઉકાળવું. પાણી બળીને દુધ બાકી રહે તે દુધ પીવું.

યોનિકંદ-ડીલ બહાર આવવું.

સમજણ:—યોનિરોગમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ડીલ બહાર આવે તે યોનિકંદ. તેના ઉપાયો:—

૧. ઠંડા લીંબડાની લીંબોળાથો તેલમાં તળીને તથા તેલમાં વાટીને તેમાં જરા કુલાવેલ મોરચુ મેળવી ડીલ ઉપર લેપ કરવો; મોરચુ બહુ થોડું નાખવું, કેમકે તે બળે છે.

૨. રીસામણી (લળણ) નાં પાનનો રસ હથેલીમાં ચોપડીને તે હથેળીવતી ડીલ રોજ ભેસાડવું.

૩. દટકડીનું પાણી નિત્ય છાંટવું.

૪. ખાખરાનો પલાશપાપડો વાટીને ઘઉંના આટાની કણકમાં મેળવી તેની નાડી થેપતી ડીલ ઉપર મુકી પાટો બાંધવો. કેટલાક દિવસ તેમ કરવાથી ડીલ નીકળતું અટકે.

૫. ત્રિફળાનો ઉકાળો કે પંચવલ્કલનો ઉકાળો, તે વડે ડીલ ઉપર રોજ ધાર કરવી.

શરીર નબળું હોય તો પુષ્ટીની દવા ખાવી.

સ્તનનાં દરદો.

સમજણ:—ભીંઓની છાતીનાં સ્તનમાં વારંવાર દરદ થઈ આવે છે. ધાવણ રહડી આવવાથી અસહ્ય પીડા થાય છે. સ્તનમાં ગાંઠ

ગાંઠા ધાલે, તે પાકે અને મોટો જખમ પડે. સ્તનમાં અસખ્ય નસોનો જુડો હોવાથી જો પાકે છે તો તે રૂઆતાં ધણી મુસ્કેલી થઈ પડે છે. માટે સ્તનમાં કાંઈ પણ દરદ થાય કે ગદ્દલત નહિ કરતાં તુરત ઉપાય કરવા.

સ્તનમાં ધાવણ ચઢી આવે તેના ઉપાયો.

(૧) ગરમ પાણીનો શેક કરવો, એટલે ધાવણ ધાડું થયું હોય તો છુટું પડી વહેવા માંડે.

(૨) શેક કરવાથી ધાવણ પાતળું થાય એટલે તરત એક બાટલીમાં છણુછણતું પાણી નાંખી બાટલી ગરમ થાય એટલે પાણી ઠાઠી નાંખી ખાલી બાટલીના મ્હોંમાં સ્ત્રીએ પોતાની ડીંટડી (બોટણી) રાખવી, એટલે સ્તનનું દુધ બાટલીમાં નીકળી આવશે.

(૩) મસુરની દાળ પાણીમાં પકાવી તેમાં સરકો મેળવી સ્તન ઉપર લેપ કરવો.

(૪) શતાખનાં પાન વાટીને લેપ કરવો.

(૫) વાલની દાળને વાટીને તેમાં થોડું ધી તથા સરકો મેળવીને સ્તન ઉપર લેપ કરવો.

(૬) ધંતુરાનાં પાન વાટીને લેપ કરવો.

(૭) ઉદિવરણનાં મુળ વાટીને તેના જડો લેપ સ્તન ઉપર મારવાથી ગાંઠો વેરાઈ જાય.

(૮) નવસારનાં પોતાં મુકવાથી ગાંઠો વેરાઈ જાય.

(૯) લીંબડાનાં પાન બાટીને બાંધવાથી દુખાવો નરમ પડે.

(૧૦) દાદ થાય તો ગુલાબજળનાં પોતાં મુકવાં, અથવા રતાં-જલી ગુલાબજળમાં વાટીને લેપ કરવો.

સ્તનનો પાક.

સ્તન પાકે તથા પુટે તો નીચેના ઉપાયો કરવા.

(૧) ગાંઠો ધાલે તેના થોડાક ઉપાયો ઉપર આપ્યા છે. નવ-

સારનાં પોતાં, ઈંદ્રિયરણાંનો લેપ—ગરમ પાણીનો શેક, વગેરે ઉપાયો કરવા; તેમ છતાં સ્તન પાકે તો બીજા ઉપાયો કરવા.

(૨) કુંવારનાં મુળ, હળદર, કાંટાળાં માયાં, તથા ફટકડી એ સર્વને પાણીમાં વાટી ગરમ કરી ગરમાગરમ લેપ મારવો.

(૩) બગડેલ લોહી પ્રથમ કાઢી નાંખવા માટે જળો મુકાવવી.

(૪) જખમ પડ્યા પછી રૂઝવવાના ઉપાયો કરવા. ત્રિક્ષણના ઉકાળાના કે પંચવલ્કલના ઉકાળાના પાણીથી જખમ ધોવો.

(૫) ફટકડીના પાણીથી પાકેલાં સ્તન ધોવાં.

(૬) હળદર તથા લોદરને પાણીમાં વાટી લેપ મારવો.

(૭) સમુદરશીપનાં પાન બાંધવાં.

(૮) જીંદનાં પાન ધીમાં વાટીને તેની છુગદી જખમમાં ભરી પાટો બાંધવો.

(૯) કરૌણીયાનાં પડ ભેગાં કરીને પાણીમાં વાટી જખમ ઉપર લેપ કરવો.

(૧૦) દસાંગલેપ ગરીબોનો વૈધ બા. ૩ તેને ધીનો કરમરો દઈ પાણીમાં કે ધોયેલ ધીમાં છુટીને તેની છુગદી મુકી પાટો બાંધવો.

(૧૧) હળદર તથા ધંતુરાનાં પાન વાટીને લેપ મારવો.

(૧૨) પીંખણાની છલ જરા શેકવી. પછી તેનું ઝીલું ચૂર્ણ તો. ન થી ના પાશેર પાણીમાં નાખવું. પછી એક લોહાનો કકડો વારંવાર તપાવીને તે પાણીમાં ઠારવો. આવું ઝમેલું પાણી રોજ તાબું બનાવીને નિત્ય એ વાર પાવું.

(૧૩) સ્તન પાકમાં સર્વ દંડા ઉપાયો કરવા. ઘણુ પ્રમાણે રૂઝ લાવવાના ઉપાયો અને લોહી સુધારવાના ઉપાયો પણ કરવા.

ધાવણુ બગડયું હોય તેના ઉપાયો.

(૧) સારીવા (ઉપલસરી), કાળીપાટ, દેવદાર, કરીયાતુ, મોર-વેલ, કડુ, ગળો, સુંક, મોથ તથા ઈંદ્રજવ. એ સર્વ સમાનભાગે

લઘ ચાર ચાર તોલા શેર પાણીમાં ઉકાળી કેટલાક દિવસ સુધી રોજ
ખે વાર પીવાથી બગડેલું ધાવણુ સુધરે.

(૨) ગળો, શતાવરી, પંચેલ, લીંબડાની અંતરછોલ, રતાંબલી,
આંબળાં તથા કુંવાર-તે સર્વ સમભાગે મેળવીને તેમાંથી ચાર ચાર
તોલાની, પડીકીઆ રોજ એક શેર પાણીમાં ઉકાળીને નવટાંક પાણી
રાખી, તેમાં થોડી સાકર મેળવી પીવું; તેથી પિત્ત દોષનું બગડેલું
ધાવણુ સુધરે.

(૩) જેઠીમધ તથા સીંધાલુણ બન્ને વાલ, ધીમાં મેળવી કેટલાક
દિવસ ચાટવાથી કફદોષવાળું ધાવણુ સુધરે.

(૪) દશમૂળનો ક્વાથ પીવાથી વાયુદોષવાળું ધાવણુ સુધરે.
(દશમૂળ વિશ્વાસપાત્ર વૈદક ખાતામાંથી મેળવવાં.)

ધાવણુ ન આવતું હોય તો તેના ઉપાયો.

૧. એરંડાનાં પાન પાણીમાં બાફવાં. આ ગરમ પાણીથી પ્રથમ
છાતી ઉપર અરધા કલાક સુધી શેક કરવો. પછી બાફેલાં પાન છાતી
ઉપર મુકીને તેનો શેક આપવો. આ રીતે ચાર પાંચ દિવસ કરવાથી
સ્તનમાં ધાવણુ આવે.

૨. પીંપર, સુંઠ તથા હરડે સમાન ભાગ, તેનું ચૂર્ણ તો. ૦૧
થી ૦૧૧ દુધ સાથે પીવું.

૩. શતાવરીનાં મુળીયાં ખાંડી બારીક કરી તેનું ચૂર્ણ ટંકે
તો. ૦૧ થી ૦૧૧ ગાયના પાશેર દુધમાં કેટલાક દિવસ સુધી પીવું.
લીલાં મુળ મળે તો તેનો રસ દુધમાં પીવો.

૪. જીરું ખૂબ ખાવું; સાકર સાથે કે દુધ સાથે.

૫. વિદારીકંદનું ચૂર્ણ ટંકે તો. ૦૧ થી ૦૧૧ કેટલાક દિવસ

સુધી સાકર મેળવેલ દુધ સાથે પીવું

૬. સુતા ખાવાથી ધાવણુ વધે છે.

૭. દુધને થોડું ગરમ કરીને લીંડીપીપરતું ચૂર્ણ બન્યે વાલ મેળવીને કેટલાક દિવસ સુધી પીવું.

૮. બ્રશ, દુધ વગેરે સારી રીતે ખાવાથી ધાવણુ વધે છે.

છાતી વધારવાના ઉપાયો.

જન્મ ખોડવાળી છોડીઓને પાકી ઉમર થયા છતાં છાતી ખીલતી નથી. ઉમર લાયક થયા છતાં નબળા બાંધાની સ્ત્રીઓની છાતી બેઠેલી હોય છે. શરીર ખીલવવાના શક્તિના ઉપાયો કરવા. નીચે થોડા ઉપાયો સ્તન વધારવા માટે આપ્યા છે:—

૧. નાગબલાતું મૂળ પાણીમાં વાટી તેનો લેપ છાતીએ ચોળવો.

૨. સીવણુનાં ઝાડનાં પાન તથા મુળીયાંને વાટીને તેમાં તેલ તથા પાણી મેળવી ઉકાળીને તેલ બાકી રહે તે તેલમાં ૩ બોળીને સ્તન ઉપર બાંધવું. સુકાયેલાં સ્તન તેથી ખીલે—એમ કહે છે. (અમને અનુભવ નથી.)

૩. સ્તન ખિલવાં ન ખિલવાં, એનો આધાર સ્ત્રીના બીજા અવયવોના ખિલવા ઉપર છે. માટે એકંદર સ્ત્રીનું શરીર પુષ્ટ થાય એવા ઉપાયો કરવા.

ગર્ભ વધતો અટકે તો વરધારો અથવા સમદરશોશનાં મૂળનું ચૂર્ણ નિત્ય તો. બા ધી સાથે મેળવીને કેટલાક દિવસ ખાવાથી ગર્ભમાં ફરી જાગૃતિ આવીને વધવા માડે.

ઝોર ન પડતી હોય તો સંરખની કાંચળી, કોળું, નાગરમોથ, તથા કાળીઆસરસની બલ; તે સર્વનું ચૂર્ણ કરીને રાધના તેલમાં બીજવી તેની ધુમાડી એનિ દ્યારને દેવી.

પ્રકરણ ૫૦ મું.

બાળકોનાં દરદો.

તાવ.

શરદી, ગરમી, અપચો, વગેરે કારણોથી બાળકોને તાવ આવી જાય. તાવ આવે કે પેટમાં ભાર છે, કે બાદી છે, કે દુધનો મિઠાક છે, એમ સમજીને બાળકને જીવાળ આપવો. એરંડીયું દુધમાં પાવું, અથવા હરડે ધસીને પાવી, અથવા મીઠીઆવળના પાન ઉકાળીને અંદર જરા સાજાપાર કે સચળ નાંખીને પાવાથી એકાદ જીવાળ આવી જશે. તે પછી તાવ ન ઉતરે તો તાવના ઉપાયો કરવા.

૧. અતિવિપની કળીને વાટીને ૧ રતીથી ૩ રતીની પડીડાઓ રોજ બે ત્રણવાર મધમાં ચટાડવી.

૨. અતિવિપની કળી, કાકડાચીંગી તથા લીંડીપીંપર સમભાગ તેનું બારીક ચૂર્ણ બનાવીને તેમાંથી ૧ રતીથી ૩ રતી ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવાથી તાવ, કફ, સસણી, ઉલટી વગેરે વિકારો મટે છે.

૩. ગરમાળો, અતિવિપની કળી, મેથ તથા કડુ-સમભાગ ખાંડીને ચૂર્ણ બનાવી મધ સાથે ટકે ૧ થી ૩ વાલ સુધી આપવું.

૪. કરીયાતાનું ચૂર્ણ બે વાલ, તેને અધોજ પાણીમાં ઉકાળીને તેમાં જરા સાકર મેળવીને અકેક ચમચી દવા પાવી.

૫. કડવા લીંબડાની છાલ, ધાણા, ગજો, રતાંજલી તથા પંક, તેનો ઉકાળો ધાવણું બાળકને તથા તેની માને પાવો.

૬. કડવા લીંબડાનાં પાન, ગજો, ધમાસો, કડવાં પરવળ તથા ઈંદ્રજવ, તેનો ઉકાળો બાળકને તથા તેની માને પાવો, તેથી ટાઢીઓ તાવ પણ જાય.

૭. ટુના કચાચમાં લીંડીપીપરની ભુકી નાખીને પાવાથી ખાંસી તથા દમ સાથેનો તાવ જાય.

૮. નાગરમેથ, રતાંજલી, અરડુશીનાં પાન, સુંઠ, જેઠીમધ તથા ગજોનો ઉકાળો પાવાથી પિત્તનો તાવ, દાહ તથા તરસ મટે.

૯. પીપર, મજુદ, મેથ તથા કાકડાશીંગી, સમાન ભાગ મેળવી ખારીક ચૂર્ણ કરવું. ઉમર પ્રમાણે ટુંકે રતી ૧ થી ૪ સુધી મધમાં ચટાડવાથી અતિસાર, આસ, કફ તથા ઉલટી સાથેનો તાવ પણ જાય.

૧૦. કાકડાશીંગીનું ચૂર્ણ રતી ૧ થી ૪ મધમાં ચટાડવાથી તાવ, ઉધરસ તથા સસણી મટે છે,

તાવ સાથે ઝાડો.

૧. અતિવિપની કળી વાટીને બાળકની ઉમર પ્રમાણે રતી ૧ થી ૩ રોજ બે ત્રણવાર મધમાં ચટાડવી.

૨. અતિવિપની કળી, મેથ, કાકડાશીંગી તથા લીંડીપીપરનું ખારીક ચૂર્ણ રતી ૧ થી ૩ મધમાં રોજ બે ત્રણવાર ચટાડવું.

૩. ધાવડીનાં ફૂલ, ખીલીનો ગર્ભ, ધાણા, લોદર, ઈંદ્રજવ તથા વાળો તેનું ખારીક ચૂર્ણ વાલ ૧ થી ૨ મધ સાથે ચટાડવું.

ઉધરસ-ખાંસી-કફ.

૧. કાકડાશીંગી, લીંડીપીપર, તથા અતિવિપની કળી, સમભાગ તેનું ખારીક ચૂર્ણ કરી બાળકની ઉમરના પ્રમાણમાં ટુંકે રતી ૧ થી ૬ મધમાં મેળવીને રોજ બે ત્રણ ટુંક ચટાડવું.

૨. એકલી અતિવિપની કળીને વાટીને તેની ભુકીનો પણ એજ રીતે ઉપયોગ કરવો.

૩. ધમાસો, પીપર, હરડે તથા પ્રાક્ષ, તેનું ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવું.

૪. ગોળનો પાક કરી તેમાં સુંઠ, મરી, પીપર તથા સીંધાલુ-ણું ચૂર્ણ નાખીને જરા ગરમ કરીને પાવાથી ખાંસી મટે.

૫. ભોરીંગણી, લવીંગ અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવું.
૬. મોથ, અતિવિષની કળા, લીંડીપીપર, કાકડાશીંગી તથા અરકુશીનાં પાન તેનું ચૂર્ણ ટકે રતી ૧ થી ૬ મધમાં ચટાડવું.
૭. કડુંનું ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવાથી ખાંસી સાથે હેડકી તથા ઉલટી હોય તો તે પણ મટે.
૮. સમુદરફળનો એકાદ ધસારો આપવાથી કદ ઉલટી થઇને નીકળી જાય.
૯. ગોરોચન તથા હળદર નાગરવેલના પાનના રસમાં પાવાં.
૧૦. સુંઠ ટોપડ પાણીમાં ઘસીને સાકર મેળવી પાવું.
૧૧. સમુદરશીણનો એકાદ ધસારો પાવાથી ઉલટી થઈ કદ નીકળી જાય છે.
૧૨. ગોરોચન તથા હળદર નાગરવેલના પાનના રસમાં પાવાં.
૧૩. અતિવિષની કળા, એરંડાનાં જૂળ, કાકડાશીંગી, લીંડીપીપર તથા ધમાસો—સર્વ સમભાગ—તેનું ચૂર્ણ કરી ટકે રતી ૧ થી ૩ મધમાં ચટાડવું.
૧૪. નાગરમોથ, કાકડાશીંગી તથા અતિવિષની કળાઓ—સમાન ભાગ—ખારીક ચૂર્ણ કરીને ટકે રતી ૧ થી ૪ મધમાં ચટાડવું; તેથી હેડકી, ઉલટી તથા ખાંસી મટે.
૧૫. અરકુશીનાં પાન, સુંઠ, ભોરીંગણી તથા ગળોનો ઉકાળો પાવો; તેથી શ્વાસ સાથેની ખાંસી મટે.

મોટી ઉધરસ.

૧. જીંઠીમધનો શીરો રતી ૧ થી ૩ ગાયના દુધમાં ખદખદાવીને રોજ ત્રણ ચાર વાર ચટાડવો.
૨. એક રૂપીઆભાર સાકરને પાશેર પાણીમાં ઉકાળીને ચોથા ભાગનું પાણી રાખવું. તેમાંથી ત્રણ ચાર વાર પાવું.

૩. ગાયનું તાળું ધી બાળકની ઉમર તથા શક્તિ પ્રમાણે રોજ ચટાડવું.

કુકડીઆ ખાંસી.

૧. કુલાવેલ ટંકણ વાલ ૦૧ મધ સાથે રાત્રે આપવો.
૨. કાંટારોળાઆની છાલનો ઉકાળો પાવો.
૩. કપુર રતી ૧ થી ૨ મધમાં રોજ ત્રણવાર ચટાડવું.
૪. કસ્તૂરી રતી ૦૧ થી ૧ પાણીમાં કે ધાવણમાં પાવી.
૫. ફટકડી વાલ ૧ થી ૨ પાણીમાં પાવી કે મધમાં ચટાડવી.
૬. શતાખનાં પાનનો રસ મધ નાંખીને નાની ચમચી ભરીને રોજ ત્રણ વાર આપવો.

૭. લસણનું તેલ અથવા લસણનો મલમ જરડાની કરોડ ઉપર કે છાતીએ લગાવવો,

૮. પોપૈયાનું દુધ મધ મેળવી ચટાડવું.
૯. કીરમાણી અજમા અકેક ચોખ્ખાપુર પાણીમાં વાટીને પાવા.
- ચેપી રોગ છે, માટે ખીજાં બાળકને તેનાથી દૂર રાખવાં. એક ખીજાનો એઠો ખોરાક ખવરાવવો નહીં.

સસણી-વરાધ-ભરાઈ આવવું.

આ દરદના અનેક ઉપાયો બતાવવામાં આવે છે. બાળકોનું આ દરદ ઘણું બયબરેલું છે, અને ઘણાં બાળકો આ દરદથી બગડે છે. દવાઓ કરતાં પણ સારવારની તજવીજ હોય તો વરાધવાળાં બાળકો બચે છે.

૧. તાવની સામે છાતીમાં કદ્દ બરાય છે, તેથી આ દરદ બયબરેલું થઇ પડે છે. છાતીના કદને વીખેરી નાંખવો અને તાવને વધવા ન દેવો એ આ દરદનો મુખ્ય ઉપાય છે.

૨. ગરમ પાણીનો શેક, ખસખસના ડોઢા ઉકાળીને તેનો વરાળીઓ શેક, તેમજ અળસી ખદખદાવીને ખાંધવી, ઝેમાંનો કોઈ પણ શેક જરી રાખવો. સવાર સાંજ બે વાર તો જરૂર શેક કરવો અને શેક કરતા પહેલાં છાતી તથા પાંસળાં ઉપર ટરપેન્ટાઇન ચોપડવું.

૩. ટરપેન્ટાઇન છાંટીને તેની વાસવાણું ગરમ કપડું, ખનાત, ફલાલીન કે કામળી છાતી તથા પાંસળાંની આસપાસ વીંટી રાખવી. પવન લાગવા દેવો નહિ.

૪. પેટ સાફ રાખવાની રોજ તજવીજ રાખવી. ખડું સખ્ત જીલાખ દેવા નહિ, પણ હલકો જીલાખ જરૂર લાગે તો દેવો.

૫. તાવ માટે પરસેવો વળે ઝેની દવાઓ આપવી. ધમાસાને ઉકાળીને અકેક ચમચી પાણીમાં અતીરીપની કળીની ભુકી, તેમજ જરા પીપરની ભુકી મેળવીને રોજ બે ત્રણ વાર પાવું.

૬. અતિવિપની કળીની ભુકી બે ત્રણ વાર મધમાં ચટાડવી.

૭. હરડે, બેડાં તથા જેઠીમધ બળે આનીભાગ, પાણીમાં વાટીને તેનું પાણી ગરમ કરીને તેમાં જરા સીંધાલુણ તથા જરા મધ મેળવીને ચમચી ચમચી પાવું.

૮. બારંગમૂળ, અરકુશીનાં પાન, દેવદાર, જેઠીમધ તથા મોથ સમભાગ તેમાંથી બાળકની ઉંમર પ્રમાણે તો. ના થી ૧ પાણીમાં ઉકાળીને ક્વાથ ચમચી ચમચી પાવો.

૯. ભોરીંગણીનો ઉકાળો મધ નાંખીને પાવો, અથવા ભોરીંગણીનાં સુકાં ફુલની ભુકી મધમાં ચટાડવી.

૧૦. કાંટાશેળાઆનાં પાનનો રસ મધ નાંખી પાવો.

૧૧. કુલાવેલ ટંકણુપ્પાર વાલ ૧ મધ મેળવીને ચટાડવો.

૧૨. હરડેને પાણીમાં ઘસીને મધ મેળવીને પાવો.

૧૩. અગથીયાનાં પાન તથા ફુલનો રસ મધ મેળવીને પાવો.

૧૪. કારેલીનાં પાનનો રસ દળેલી હળદરની ભુકી મેળવીને પાવો.
 ૧૫. પાપડખાર જરના દાણા નેટલો, તેમાં બે આનીમાર ગોળ મેળવીને માના ધાવણમાં કે ગરમ દુધમાં પાવો.
 ૧૬. અરદુશીનાં પાનનો રસ મધ નાંખીને પાવો.
 ૧૭. શતાખનું અકેક પાન વાટીને મધ મેળવી ચટાડવું અથવા ધાવણમાં કે પાણીમાં પાવું.
 ૧૮. ગોમૂત્ર બે આર વખત કપડેથી ગાળી લઈ તેમાં જરા હળદરની ભુકી મેળવીને ચમચી ચમચી પાવું.
 ૧૯. સમુદરફળ રતી ૧ થી ૨ મધમાં ચટાડવું અથવા વધારે પ્રમાણમાં પાવાથી ઉવટી થઈ કફ નીકળશે. કફ નીકળી ગયા પછી ટંકણખાર મધમાં ચટાડવો.
 ૨૦. ગોરોચન અકેક ચોખાભાર માના ધાવણમાં પાવું.
 ૨૧. કાયફળનું ચૂર્ણ જરા જરા મધમાં ચટાડવું.
 ૨૨. આંખકુટામણીનાં ખીનાં મીંજ પાણીમાં વાટીને તે પાણીમાં જરા જરા સાંછખાર કે સોડા તથા કકુંની ભુકી નાંખી તે પાવું.
 ૨૩. ગરમાળાનાં બી બબે ત્રણ ત્રણ પાણીમાં વાટીને પાવાં.

બાહારના ઉપાયો.

૧. કલમ ખીજ પ્રમાણે કોઈ પણ રોક કરવો.
૨. ડામર (કીલ) ની વરાળ ખાજકના શ્વાસમાં જવા દેવી.
૩. ડેકમાળી તથા ઝેણીયો તેના પેટ ઉપર લેપ કરવો.
૪. છાતી ઉપર તેમજ જરડાની કરોડ ઉપર લસણનું તેલ લગાવવું. તલના તેલમાં લસણ કકડાવીએ તે લસણનું તેલ.
૫. અરદુશીનાં પાન ખાશીને છાતીએ મુકી ઉપર પાટો વીંટી તેના ઉપર સદન થાય એવો ગોટા રોક કરવો.

૬. નાગરવેલનું પાન એરંડીયા તેવવાળું કરીને છાતીએ મુકી તેના ઉપર ગોટા શેક કરવો.

૭. શેળો નામનું જનવર ચાય છે તેનાં કાંટાવાળાં પીઠાં આવે તેના કાંટાની બાળકના મોં આગળ ધુમાડી દેવી.

૮. સરગવાનાં મૂળની છાલ પાણીમાં વાટીને છાતીએ તથા પાંસળે ખરડ કરવો. એજ રીતે રાધનો ખરડ કરવો; પણ છાતી ખુલ્લી રાખવી નહિ.

૯. મોરખીંછની ધુમાડી દેવી.

સૂચ.

૧. બકરીનું દુધ પાતું. બીજું દુધ બંધ કરવું.

૨. માખણ, મધ તથા સાકર મેળવીને ચટાડવું—ખોરાકમાં દુધ તથા ચોખા અથવા કાંજી.

૩. અરડુશીનાં પાન, સુંઠ, ભોરીંગણી, તથા ગળો, તેનો ઉકાળો મધ નાખીને પાવો.

૪. શેકેલ જવ, તથા વિદારીકંદનું ચૂર્ણ ધી, મધ તથા સાકર મેળવીને ચટાડવું અને તેના ઉપર દુધ પાતું.

૫. ત્રિફળા, જેઠીમધ, તથા મળી શકે તો મંદુરભસ્મ મેળવીને ધી તથા મધમાં ચટાડવાં.

પાંડુ.

૧. બાળક શીકું પડી જાય તો ત્રિફળાની જૂકી જરા જરા મંદુર-ભસ્મ મેળવીને મધમાં ચટાડવી.

૨. માટી ખાતું હોય તો માટી ખાતું બંધ પડે એવી તજવીજ રાખવી અને માટી ખાવા ઉપર બતાવેલા ઉપાયો કરવા.

ઝાડો-અતિસાર.

બાળકોને ઝાડા થઈ જવાનાં ઘણાં કારણો હોય છે. સરદી, ગરમી, ધાવણનો દોષ, દાંત પુટવા, અપચો, માતા-ઓરીની ગરમી,

વગેરે જાડાનાં કારણો છે. કરમીયાં પડવાથી પણ નરમ પાતળા જાડા થાય છે. અજીર્ણનો તથા કરમીયાંનો જાડો ધોળો હોય છે.

૧. શરદીથી જાડો થયો હોય તો બાળકનું ગરમ કપડાંથી રક્ષણ કરવું અને પાણીવાળી કે શરદીવાળી હવામાં ફેરવવું નહિ; કે ફરવી દેવું નહિ.

૨. પેટમાં દરદ થતું હોય, બાળક રોયા કરતું હોય અને પેટ સખત હોય તો, એરંડીયું પાવું કે હરડેનો ધસારો પાછ પેટ હલકું કરવું.

૩. આમવાળા ચીઠણા જાડા વારંવાર થતા હોય તો પણ બીજા નંબરનો ઉપાય કરવો.

૪. બાળક ધાવતું હોય તો માએ હલકો ખોરાક ખાવો; દુધ પીતું હોય તો દુધ બારે ન પડે તેમ કરવા માટે તેમાં થોડું પાણી મેળવી હલકું કરીને પાવું; અને ખાવા શીખ્યું હોય તો ખોરાક બંધ કરીને એકલા દુધ ઉપર કે કાંજ ઉપર રાખવું.

૫. પેટમાં કરમીયાં હોય તો કરમીયાંનો ઉપાય કરવો; દાંત કુટતા હોય તો બાળકના ખાનપાનની તજવીજ રાખવી. ખાસ જાડો બંધ કરવાની દવાઓ આપવાથી જાડો બંધ થશે નહિ. દાંત કુટ્યા પછી જાડો દવા કર્યા પાના પણ બંધ પડશે.

દવાદાંડના બાળકોને લાયક ઉપાયો નીચે પ્રમાણે કરવા.

૬. ઈદ્રિજવ શેકીને તથા વાટીને ધાવણમાં કે પાણીમાં રોજ બે ત્રણ વાર પાવા.

૭. એજ પ્રમાણે ઈદ્રિજવ તથા વાવડાંગ બન્ને સમભાગે શેકીને તેની બારીક ભુકી કરીને પાણીમાં આપવી.

૮. અતિવિષની કળી, મોથ, કાકડાચીંગી તથા મજીઠનું ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવું.

૯. અતિવિષની કળી, મોથ, સુંઠ, વાળો, તથા ઈદ્રિજવ, બન્ને

આનીભાર. તે સર્વને મેળવી ઉકાળીને ચમચી ચમચી ઉકાળો ત્રણ વાર પાવો.

૧૦. મોથ, અતિનિષની કળી, બીલીનો ગરબ તથા ઈંદ્રજવ, તેનું બારીક ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવાથી જીનો ઝાડો તથા સંગ્રહણી મટે.

૧૧. સુંક તથા બીલીના ગરબને ગોળમાં વાટીને પાણીમાં કે મોળી છાશમાં, કે દહીંમાં પાવાથી જીનો ઝાડો તથા સંગ્રહણી મટે.

૧૨. લીંડીપીપર. બાંગની ભુકી, તથા સુંક, સમભાગ મેળવીને રતી ૧ થી ૩ મધમાં ચટાડવું; તેથી સંગ્રહણી જેવા ઝાડા બંધ પડે.

૧૩. અજમા, છૂંક, મરી, પીપર, ઈંદ્રજવ, તથા સુંક, તેનું ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવું, તેથી સંગ્રહણી જેવો જીનો ઝાડો મટે.

૧૪. સુંક, વરીયાળી તથા ખસખમ-સમભાગ-જરા શેકીને તેનું ચૂર્ણ કરવું. ચૂર્ણ જેટલી સાકર મેળવવી. તે ચૂર્ણ ૨ વાલથી ૪ વાલ દુધમાં પાવું. તેનાથી ચીકણા ઝાડા બંધ થાય.

૧૫. જાયફળ તથા સુંકનું ચૂર્ણ-સમભાગ તે ચૂર્ણ જરા ધીમાં શેકીને ૨ થી ૪ વાલ ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવું. મોટી ઉમ્મરના બાળકને માટે મરડામાં આ ઉપાય સારો છે.

લોહીવાળો ઝાડો.

૧. ઈંદ્રજવ તથા બીલીનો ગરબ-તેની બારીક ભુકી ચોખાના ઘોણમાં જરા મધ મેળવીને પાવી.

૨. વાળાની ભુકી વાલ ૨, સાકર વાલ ૪, તે ચોખાના ઘોણમાં મેળવી બે આનીભાર મધ મેળવીને રોજ બે ત્રણ વાર પાવું.

૩. મોચરસ, રીસામણીનાં સુળ, ધાવડીનાં ફૂલ તથા કમળ, તેનું ચૂર્ણ કાંજી પેડે ઉકાળીને ચમચી ચમચી પાવું.

૪. લોહર, ઈંદ્રજવ, ધાણા, આંજળાં, વાળો તથા નાગરમોચનું

ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવું, અથવા ચોખાના ધોવણુમાં નાંખી મધ મેળવીને પાવું.

૫. સુંઠ, અતિવિષની કળી, નાગરમોચ, વાળો, તથા ઈંદ્રજવ, તેનો ઉકાળો કરીને ચમચી ચમચી રોજ બે ત્રણ વાર પાવો.

૬. વાળો વાટીને તેની ભુકી રતી ૧ થી ૩, મધ તથા સાકર મેળવી ચોખાના ધોવણુમાં રોજ બે ત્રણવાર પાવી.

૭. મજ્જા, ધાવડીનાં ફૂલ, સારીવા (ઉપલક્ષરી) તથા લોદર, તેનો કવાથ મધ મેળવીને પાવો.

૮. ધાવડીનાં ફૂલ, કુણાં ખીસાં, લોદર, ગળખીપર તથા ધોળા વાળો તેનો કવાથ મધ મેળવીને પાવો.

૯. તક્ષને વાટીને તેમાં સાકરની ભુકી મેળવી મધમાં ચટાડવી.

૧૦. ખીલીનો ગરભ મોળા દહીંમાં પાવો.

૧૧. રાજની ભુકી રતી ૧ થી ૩ સાકર મેળવીને પાણીમાં પાવી;

મરડો.

૧. ખીલીનો ગરભ કાચા ચોખાના ધોવણુમાં પાવો.

૨. ઈંદ્રજવ જરા રોકીને વાટીને બખે ચારચાર દાણા પાવા.

૩. અજમો, વાવડીંગ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું.

૪. સુંઠ, અતિવિષની કળી, નાગરમોચ, વાળો તથા ઈંદ્રજવનો ઉકાળો પાવો.

૫. એક રતી મોરચુયુ, ૨૪ રતી (તો. ન) બાવળનો શુદ્ધ, મેળવીને ૨૪ પડીકી કરવી. રોજ ત્રણ વાર એકેક પડી ઠંડા પાણીમાં આપવાથી ત્રણ ચાર દહાડામાં જીનો મરડો પણ મટે.

૬. ૧ ભાગ પારો (ચોખ્ખો), ૨ ભાગ ચાક, તેને ખરલમાં સારી રીતે ઘુટવાથી પારો ચાકમાં મળી જઈ રંગે રાખ જેવો થાય, તેમાંથી

ટકે રતી ના થી ૨ આપવાથી મરડો બંધ થાય, આડાનો રંગ બદલાય અને આડાની ખરાબ વાસ હોય તે દૂર થાય.

૭. લસણની કળી ૧ ઉભી ચીરીને તેમાં બાજરીના દાણા જોટલું અરીણુ બરીને તે કળી દીવાની જ્યોતે ગરમ કરીને મોટા બાળકને આખી ખવરાવવી, નાનાં બાળકને વાટીને પાણી સાથે પાવી કે મધ સાથે ચટાડવી.

ઉલટી તથા આડો.

૧. રસવંતી, લીંડીપીપર, તથા આંખાની ગોટલી-તેનું ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવું.

૨. વાળો, સાકર તથા મધ-ચોખાના ધોવણુમાં મેળવીને પાવાં.

ઉલટી.

૧. ધોવણુના દોષથી તથા કરમીઆંથી ઉલટી ઉઘળો આવે, માટે જે કારણે હોય તે દૂર કરવાના ઉપાયો કરવા.

૨. પેટમાં બાદી હોય તો ઉલટી થવા દેવી; તથા એક ઉલટો જીવાળ પથુ આપવો.

૩. દૂધ કે પાતળી રાખડી પાવી; કળીચુનાનું આછરેલું પાણી મધ નાંખીને પાયા કરવું. તેથી ઉલટી બંધ પડશે.

૪. બહુ સખ્ત ઉલટી હોય તો કાળજી ઉપર રાઈ વાટીને મારવી. પથુ તે રાઈ બહુ ન મારવી તથા બહુવાર ન રાખવી, નહિ તો ફાલ્સો ઉપડશે ને ઉલટી વધુ પીડા થઈ પડશે. મલમલના લુગડાના બે પડમાં રાઈ મુઠીને ક્લેબ ઉપર મુકવી અને થોડી વારમાંજ તે ઉપાડી લેવી.

૫. મોથ, અતિવિષ અને કાકડાસીંગીનું ચૂર્ણ મધમાં ચટાડવું.

૬. જાયફળ મધમાં ઘસીને ચટાડવું.

૭. કહું મધમાં ચટાડવું; કહુંની ભુકી વાલ ૧.

૮. પીપળાની છાલની રાખ પાણીમાં પલાળીને તેતું આજ-
રેલું પાણી પાવું.

દુધની ઉલટી.

ખાળકને ધણીવાર ધાવણ કે દુધ ટકતું નથી અને ઉલટી થઈને નીકળી જાય છે, ધાવે ને તુરત કાઢી નાંખે, તેના ઉપાયો.

૧. દુધમાં ત્રીજા ભાગનું પાણી નાંખી ગરમ કરવું. તેમાં કળા-
શ્યુનાનું નીતારેલું આહું પાણી અથવા સુવાનું પાણી (ડીલ વોટર)
થોડું મેળવીને તે દુધ પાવું.

૨. દુધ તથા પાણી સરખે વજનને ઉકાળવાં. ઉકાળતાં તેમાં વા
જયદળ આખું નાંખવું. પાણી બળી જાય એટલે જયદળ કાઢી લઈ
દુધ પાવું, તેથી દુધ પચવા લાગશે. આ કાઢી લીધેલ જયદળ ધોઈને
રાખી મુકવું. તે એજ રીતે રોજ ઉપયોગમાં લેવું.

૩. ભોરીંગણીનાં ફળનો રમ મધ નાંખી પાવો.

૪. પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક તથા સુંકનું ખારીક ચૂર્ણ
ઉમરના પ્રમાણમાં ૧ રતીથી ૩ રતી મધમાં ચટાડવું.

પેટનો ભાર.

૧. એરંડીયું તેલ દુધમાં મેળવી પાવું, તેથી ઝાડો થઈ પેટમાં
ભાર ચોટયો હશે તે નીકળી જશે.

૨. કહુંને લોઢી ઉપર બાળીને તેની ભુકી વાલ ૧ થી ૨ પાણી
સાથે પાવી.

૩. કરીયાતુ તથા મીઠીઆવળનાં પાન સમભાગે બે આની
ભાર ભુકી પાણીમાં ઉકાળીને તેમાં જરા ગોળ મેળવી પાવું.

૪. કીડામારી વાટીને પાણીમાં પાવી અને રસ ફુટી ઉપર ચોપડવો.

૫. ઝરમ્મનનો ચેત ઉપર ક્રમશઃ લે અનીમ્મરથી પાલોનાર વળને સુવાના પાણીમાં ચાડીને પાવો.

૬. બોદાર વાલ ૨ માના ફાવણમાં કે અવના દુધમાં પાવો.

૭. મરીની આ જરા સાકર મેગરીને પાવો.

૮. ઝામ્મરમાં સાકર તથા મીઠું જરા જરા નાંખીને પાવું.

૯. ભોરીપણીનો ઉકાનો કરી તે ઉકાળામાં પાપકખાર પાડવો. તેમાંથી અકેકે આંખળી ચઢાડવું.

પેટપીડ.

બાળકોને પેટપીડ વારંવાર થઇ આવે છે. ચામડું ખાવાથી કે અશુદ્ધ થવાથી પીડ ઉપડે છે; કરમીયાંથી પણ પીડ પાણી સાખા ઉપડે છે, અને બાળક ગરબોમાં ખાય છે.

૧. જાડાનો ખુસાસો થાપ એમ કરવું. એરંડીયું પાત્ર દેવું, અથવા હરડે ધસીને પાવડે; હરડેના ઘસારામાં જરા સંમળ કે સોડા મેળવવાથી પવન છુટીને જાડો થશે.

૨. ચુનાના પાણીમાં કે સાદા ગરમ પાણીમાં એકાદ નીપાં હર-પેન્ડાઇનનાં અને બા થી ૧ ચમચી એરંડીયું એકાદવાર પાવાથી પેટનો પવન કે કરમીયાં સાંત પડીને જાડાનો ખુસાસો થાય.

૩. સુંઠના પાણીમાં કે સુંઠને ઉકાળી તે ઉકાળામાં એરંડીયું પાવું.

૪. એળાચો કે ડીકાખાળી વાટી ખદખદાવીને પેટ ઉપર લેપ કરવો.

૫. હિંગને પાણીમાં વાટી આછો આછો લેપ ફુટીની વ્યારા-પાસ કરવો.

૬. ગરમ પાણીમાં ઉનનું કપડું કે માખણનો કકરો મોળાને તે વતી પેટ ઉપર શેક કરવો.

૭. વાવડીંગ તથા ઉદ્રજ્ય શેકીને પાણીમાં વાટી પાવો.

૮. કાંકચીઆ શેકીને પાણીમાં ધસીને પાવો.

માટી-ધૂળ-ખાવી.

૧. બોદાર વાલ ૨ ધાવણુમાં કે ગાયના દુધમાં ખાવાથી ઝાડો ચઢતે નીકળે.

૨. કડુને લોઢી ઉપર બાળી તેની રાખ વાલ ૨ થી ૪ ગરમ પાણીમાં મેળવીને ખાવી.

૩. એલચી ૧ ભાગ, ચોખો ગંધક ૨ ભાગ, મરડાશીંગી ૩ ભાગ, તથા વરીયાળી ૩ ભાગ, તેનું બારીક ચૂર્ણ કરવું. તેમાંથી ઉમરના પ્રમાણમાં રોજ વાલ ૪ થી ૮ એ ત્રણ વખત ગાયના દુધમાં પાવું.

૪. માટીને બદલે સોનાગેશનો કકડો બાળકના હાથમાં દેવો. સોનાગેશ માટી ખાનાર બાળકને ફાયદો કરે છે.

અતિ ખાખા કરે-બસ્મક રોગ.

૧. બાળકને વારંવાર ખાખા કરવાની ટેવ પડી જાય છે. બસ્મક રોગમાં બાળક બહુ ખાધ પછી શરીરે ગળતું જાય; જો બસ્મક રોગ હોય તો બાળકને, કેળાં થી નાખીને ખવરાવવાં.

૨. બસ્મક રોગમાં ઘોળા અથેડાનાં બી દુધમાં બાફીને તેની ખીર ખાવી.

૩. ઉમરાની છલ વાટીને ઊંના દુધમાં ખાવી.

૪. ભેડિાળાના રસમાં દુધ ઉકાળીને તેની ખીર ભેંશનું થી નાંખીને ખાવી.

૫. બસ્મક રોગ ન હોય, પણ માત્ર ખાખા કરવાની આદત પડી જાય તો તેના ખોરાક ઉપર બહુ અંકુશ રાખવો. વારંવાર માગે તો પણ ખાવા આપવું નહિ. એકી વખતે ઘણું ખાઈ જાય એમ પણ આપવું નહિ. નિયમસર અને માપસરજ ખવરાવીને રસોડામાંથી દૂર લઈ જવું. નિત્ય આવી ટેવ પાડવાથી તે નિયમમાં આવી જશે.

કૃમિ-કરમીયાં.

નાનાં બાળકોને પેટમાં વારંવાર કરમીયાં થઈ આવે છે. સુતરના તાંતણા જેવાં બારીક કરમીયાં, તેમજ મોટાં લાંબાં કરમીયાં પણ થાય છે. બહુ ગળપણ ખાવાથી બહુ આટવાળો કચો ખોરાક ખાધા કરવાથી કરમીયાં થાય છે. બાળક રોચા કરે, પેટપીડ થાય, આંચકી આવીને તણાઈ જાય, ઉંઘમાંથી ઝગકી ઉઠે, ઉંઘતું હોય ત્યારે આંખો જરા જરા ઉધાડી રાખે, દાંત કચડે, એ બધાં કરમીયાંનાં લક્ષણો છે. તાંતણાં જેવાં કરમીયાં પડ્યાં હોય તો નિત્યના આડામાં પણ દેખાય અને બાળકની શુદ્ધમાં ચેજ આવ્યા કરે.

૧. દેશીમાં વાવડીંગ અને અગ્રિજ દવાઓમાં સેન્ટોનાઇન કરમીયાંનો સારો ઉપાય છે. વાવડીંગને બરડીને તેની અંદરનાં મીંજ લેવાં. તે મીંજ શેકવાં. આવું અંકેક, બળે કે ત્રણ ત્રણ મીંજ (ઉમરના પ્રમાણમાં) પાણીમાં વાટીને બેવાર પાવું. તેની સાથે દિનિવ પણ અપાય. વાવડીંગની છુટી વાલ ૧ થી ૨ મધમાં ચટાડવી.

૨. ડેકામાળી કે કીડામારી વાટીને ખાવાથી કરમીયાંનો ગોળા એસી જાય.

૩. કડવીજીરી તેલવાળી કરી પાણીમાં વાટીને પાવી, નાનાં બચ્ચાંને વાલ ૧.

૪. કાંકચીઆ શેકીને તે વાટી તેની ૪ થી ૮ પડીકી કરવી. આવી પડીકી રોજ બે ત્રણ વાર પાવી.

૫. ઉપલી કરમીયાં મારનારી દવાઓમાંથી કોઈ એક દવા એકાદ ટંક આપીને ઝેરંડીયું પાવું, એટલે કરમીયાં આડા વાટે નીકળી પડશે.

૬. ગરમ પાણીમાં થોડાં ટીપાં ટરપેન્ટાઇન મેળવીને તેની શુદ્ધમાં ખીચકારી મારવી, તેથી સફસની અંદરનાં બારીક કરમીયાં હશે તે નીકળી પડશે.

કરમીયાંના અસંખ્ય ઉપાયો છે. ચોરા આ નીચે આપ્યા છે.

૭. કાંકચના ઝાડનાં પાન લાવી તેને વાટીને રસ કાઢવો કે તેનું પાણી કરી તેમાં આખરાનો પલાસપાપડો વાટીને તે પાણી જરા જરા પાવું.

૮. દાડમનાં મૂળની છાલને ઉકાળીને તે ઉકાળો પાવો.

૯. કૌવચ એટલે ભેરવશીંગ ઉપર કાંટા કાંટા થાપ છે તે ચપ્પુ-વતી ખેરવી લઇ તે કાંટા દહીંમાં મેળવીને પાવા, અથવા ગોળમાં મેળવીને પાવા. નાનાં જાળક માટે ૧ શીંગના કાંટા બસ છે.

૧૦. કપીસો તેમજ કલંબો પણ કૃમિને મારે છે. માટે તે બાળકની ઉંમરના પ્રમાણમાં ૧ થી ૨ વાલ પાણીમાં મેળવીને પાવાં.

૧૧. કપુર વટાણા જેટલો, તેને વાટી ગોળના નવટાંક પાણીમાં મેળવી તેમાંથી ટુંકે અમચી ૦૫ થી ૧ પાણી બે ચાર ટુંક પાવાથી કામ મરે.

૧૨. વડની વડવાઇનાં કુણાં અંકુરો વાટીને તેનું પાણી પાવું.

૧૩. ઉંદરકાનીનો રસ અકેક અમચી પાવો.

૧૪. ચણાડીભાર કુલાવેલ ફટકડી મધમાં કે ગોળમાં મેળવી ખવરાવવી.

૧૫. લીંબડાનાં પાનના રસમાં જરા જરા સંચળ મેળવીને પાવો. બાળક ખાવા શીખ્યું હોય તો કાચું અનાજ કે બહુ આઠાવાળી ચીજો ખાવા ન આપવી, અથવા રોટલો કે રોટલી ખવરાવવી હોય તો તેને તેલમાં તળીને ખવરાવવી. તેલ કરમીયાંને મારનાર છે. ગળ્યા પદાર્થો આપવા બંધ કરવા.

શરીરે ગળવું-દુર્ગળપાણું

બાળક શરીર લેતું ન હોય, શરીર વધતું ન હોય, અથવા ઉલટું શરીરે સુકાતું હોય તો તેના ઉપાયો નીચે પ્રમાણે કરવા.

૧. ભોંકાળાનું ચૂર્ણ તથા જરા સેકેલા ઘઉં તથા જવનો

આટો. આ ત્રણ સમાન ભાગ, તે અડેક બળે આનીભાર કે બાળક મોટું હોય તો પાવલીભાર ચૂર્ણ ધીમાં ચટાડવું તથા ગાયનું દુધ સાકર તથા મધ મેળવીને પાવું.

૨. ઉંબરાનું સુકવેણું ફળ, કાળું તથા ઘોળોવજ સમભાગ-તેનું ચૂર્ણ વાલ ૨ થી ૪ ધી તથા મધમાં ચટાડવું, અથવા દુધમાં તે ચૂર્ણ ધી તથા મધ મેળવીને પાવું.

૩. આસંધ તો. ૧ પાણીમાં વાટીને ચટણી કરવી, તેમાં ૧૬ તોલા દુધ અને ૪ તોલા ધી મેળવવું. પછી ધીમે તાપે ઉકાળવું. દુધ બળી જાય અને ધી બાકી રહે તે ધી બાળકને ખવરાવવું. તો. ૦૧ થી ૧.

૪. શંખાવળી તથા ઉંબરાનું બારીક ચૂર્ણ વાલ ૨ થી ૪ ધી તથા મધમાં ચટાડવું.

૫. ઉંબરાનો રસ (પાનનો કે ફળનો) ધાવણમાં પાવો.

૬. ખસખસને દુધમાં વાટી, તેની દુધમાં રાખડી કરી સાકર નાંખીને પાવી. મોટી ઉંમરના બાળકને આ રાખડી દેવાથી ઝાડો હોય તો બંધ થાય અને બાળકના શરીરમાં બળ આવે.

૭. ખજૂરનાં વડાં કરીને ખવરાવવાં-આસંધનું ચૂર્ણ તથા કાળા તલ સમભાગ તથા તાજે ખજૂર રતલ ૧ થી ૨. તલને ખાંડવા. પછી ત્રણેને સાથે વાટીને તેનાં વડાં બનાવી ધીમાં તળવા. આ વડાં રોજ ખવરાવવાથી બાળક શરીરે પ્રુષ્ઠ થાય ને ગર્ભાં કરે. આ વડાં ત્રણ ચાર વરસ પછીના મોટી ઉંમરના બાળકને માટે છે.

ગળું પડવું, તાળવું પડવું.

૧. એરંડાનાં પાન ધી ચોપડીને તાળવા ઉપર ખાંધવાં.

૨. વજ તથા જયફળ દુધમાં કે ધીમાં વાટી તાળવે ચેપલી મુકવી.

૩. જવખાર તથા મધ મેળવીને આંગળી ઉપર ચઢાવીને તાળવે એટલે માથા ઉપર ધસવું.

૪. કાંદો બાફીને તથા વાટીને તેની ચેપલી માથા ઉપર તાળવાના ભાગમાં મુકવી. થોડી વાર સખીને પછી તે કાઢી લઇ ત્યાં ધી ચોપડવું.

૫. ઘોડાવજ તથા જાયફળ દુધમાં કે ધીમાં વાટીને તે તાળવે ધસવું.

૬. વેવડી અથવા વાસનવેલનાં પાન વાટીને તેની ચીકણી ચેપલી તાળવાના ભાગે માથા ઉપર મુકવી.

૭. સાબરશી'ગું ગાયના દુધમાં કે ધીમાં વાટીને, કે ધસીને તાળવે બરવું, તથા થોડો ધસારો દુધમાં પાવો.

૮. હરડે, ઘોડાવજ તથા ઉપલેટ, તેને પાણીમાં વાટી મધ મેળવી પાવું; અથવા મધ મેળવીને ધાવણમાં કે દુધમાં પાવું.

આંકડી-આંચકી-ખેંચતાણુ.

હાથપગ ખેંચાય અને શરીર તણાઇ જાય તેનું નામ આંચકી-કે આંકડી. તાવ, કૃમિ વગેરે તેનાં કારણો છે.

૧. માથું ઠંડું રાખવું અને બાકીના ભાગ ગરમ રાખવા.

૨. ગોરોચન આપવાથી નસો શાંત પડીને આંચકી બંધ પડે.

૩. ઘોળા કુંગળી વાટીને તેમાં થોડું ધી મેળવી તેની ચેપલી તાળવા ઉપર મુકવી.

૪. ઘોળો કાંદો (કુંગળી) ચીરીને નાકે ધરવી.

૫. ગુલાબજળ માથા ઉપર, નાકે, કપાળે તથા આંખો ઉપર ચોપડવું.

૬. તાણુ બંધ પડ્યા પછી હરડે, ખેડાં, આંખળાં તથા સાકર પાણીમાં વાટીને તેનું આંખમાં અંજન કરવું; તેમજ ચીરેલ કુંગળી સુંઘાડ્યા કરવી તથા હરડે ઠંડા પાણીમાં વાટીને જીભ નીચે તેમજ જીભ ઉપર ચોપડવી.

વાઈ-અપરમાર-ફેફડું.

૧. નેહીમધનું બારીક ચૂર્ણ જુરા કોળાના રસમાં મેળવીને પાવું.
૨. ગાયનું ધી, દુધ, દહીં, તથા છાશનો રસ—તે સર્વ પાશેર પાશેર, તેમાં ધી ૩. ૫ ભાર મેળવીને ઉકાળવું. સર્વ બળા નય અને ફક્ત ધી બાકી રહે તે ધી ગાળીને શીશીમાં બરી રાખવું. આ ધી ફેફરાવાળા બાળકને. અડેક બળે આંગળી, અથવા મોઢું હોય તે પાવલીથી અરધાભાર ચટાડવું.

૩. જુરા કોળાનો રસ અડેક બળે રૂપીયાભાર તેમાં નેહીમધની જુદી મેળવીને કેટલાક દિવસ પાવો.

૪. કાળીયા સરસની છાલ કે બી, તથા કરંજનાં બી પાણીમાં ધસીને અંજન કરવું.

૫. હાથીના મૂત્રનાં બે ત્રણ ટીપાં વાઈ આવી હોય તે વખતે નાકમાં નાંખવાં.

હરસ.

બાળકને હરસનું દરદ કોઈકિનેજ હોય છે. પણ કદિ માલુમ પડે તો:—

૧. માખણ સાથે વાટેલ તથા મેળવીને ચટાડવા; જરા સાકર પણ મેળવવી.

૨. માખણમાં નાગકેસરનું ચૂર્ણ મેળવીને ચટાડવું.

૩. છાશમાં નાગકેસરની જુદી મેળવીને પાવી.

૪. ઈન્ડિય તથા મોચરસ તેની જુદી મધમાં ચટાડવી.

દાંત આવવા.

કેટલાંક બાળકોને દાંત બહુ કષ્ટથી આવે છે. દાંત કુટતાં ધણી વાર લાગે છે, અને બચ્ચું તાવ, જડા, ઉબક, ઉલટી, વગેરેથી ધણું પીડાય છે. દાંતના પારા ચીરાવવાથી એ કષ્ટનો જલદી છુટકો થાય છે.

૧. ધાવડીનાં કુલ, પીપર તથા આંબળાંનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવીને દાંતના પાસા ઉપર ધસવું.

ઉંઘમાં મૂતરવું.

૧. આઠડાનું મુળીયું ખાંડીને તેની છુકી તથા કાળા તલ, તે બન્ને મેળવી તેમાંથી બાળકની ઉમર પ્રમાણે ૨ થી ૪ વાલ છુકી ગોળ સાથે રોજ સવારમાં ચટાડવી.

રતવા.

આ પુસ્તકના પહેલા ભાગના પૃષ્ઠ ૩૪-૩૫ ઉપર રતવાના ઉપાયો આપ્યા છે, તેમાંથી કેટલાક ઉપાયોનો બાળકોના રતવામાં પણ ઉપયોગ થઈ શકે.

૧. રતવેલીઓ વાટીને સાકર નાંખીને પાવો, તેમજ રતવા ઉપર ચોપડવો.

૨. વાળાને ઠંડા પાણીમાં કે ગુલાબજળમાં વાટીને લેપ કરવો.

૩. દર્શાગ લેપ (જુવો ગરીબોનો વેઠ ભા. ૩ ને) તેમાં જરા ધીનું મોણુ દધને પાણીમાં કે ગુલાબજળમાં વાટી લેપ કરવો.

૪. કાળીયો સરસ (સરસડો), તેની હાલ પાણીમાં વાટી ચોપડવી.

૫. ગોપીચંદન ગુલાબજળમાં કે પાણીમાં વાટી ચોપડવું.

૬. રતાંજલી (સતી સુખડ) રતવા ઉપર ચોપડવી.

૭. રતવાનું ગડ ડુટે તો રૂઝવવા માટે પણ ઠંડા ઉપચારો કરવા; કલમ ૩ વાળો લેપ મારવો.

૮. લીંબડાની અંતરછાલ, ખટોલાંના પેલા તથા મોથ-દરેક તો. ના થી ના, પાશેરથી અધશેર પાણીમાં ઉકાળીને તે ઉકાળાનું પાણી ચમચી ચમચી રોજ બે ત્રણવાર પાવું.

૯. ખટોળ, ત્રિક્ષ્ણ, લીંબડાની અંતરજલ, તથા હળદર, તેનો ઉકાળો ઉપર પ્રમાણેજ બનાવીને મધ કે સાકર મેળવીને કેટલાક દિવસ ખાવાથી લોહી સુધરે, તથા રતવાનાં ગડ તથા દાહ મટે.

તોતડાપાણું.

૧. પીંચગાનાં પાકેલાં ફળ (ટેટા) ખાવાથી, જે બાળક બોબકું બોલતો હોય તેની વાચા સુધરે.

રો રો કરે.

૧. ત્રિક્ષ્ણ તથા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧ રતીથી ૩ રતી મધ તથા ધીમાં ચઢાડવું.

મુખપાક.

બાળકોનું મ્હોં વારંવાર પાણી આવે છે, તેના ઉપાયો:—

૧. જાઇનાં પાન, ત્રિક્ષ્ણ તથા દારહળદરને ઉકાળીને કાગળા કરાવવા.

૨. પીંચગાની છાલ તથા પાન પાણીમાં વાટીને તે મ્હોંમાં ચોપડવું.

૩. રસવંતી ચોપડવી. રસવંતી નરમ કરવા કરવા માટે મધ મેળવવું.

૪. જાઇનાં પાન તથા દ્રાક્ષ, તેને દુધમાં વાટીને મ્હોંમાં લેપ કરવો.

૫. ત્રિક્ષ્ણના ઉકાળાનું પાણી મ્હોંમાં ધરી રાખી કાગળા કરવા.

૬. કુલાવેલી ફટકડી તથા કાંટાળાં માથાંના કાગળા કરાવવા.

૭. તપખીર અથવા ચંખજી મોંમાં દાળવું, અથવા ચંખજી અને સોનાગેર મેળવીને મ્હોંમાં ચોપડવું.

૮. એલચીને બાળીને તેની રાખ મધમાં દાલવીને મ્હોંમાં ચોપડવાથી મુખપાક તથા ચુલીઓ મટે.

૯. જાઇનાં પાન, કાળીપાટ, ત્રિશળા, હરડે, દ્રાક્ષ તથા દુધ સર્વને પાણીમાં ઉકાળીને કાગળા કરાવવા.

૧૦. દારૂળદર, જેઠીમધ, હરડે, જામનાં પાન તથા મધ, તે સર્વને ઉકાળીને તે પાણીવડે મોંમાં કાગળા કરાવવા અથવા બાળક નાનું હોય તો સર્વ મધમાં કાલવીને મ્હેંમાં લેપ કરવો.

૧૧. પીપળાની છાલ તથા પાન તેનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવીને મ્હેંમાં લેપ કરવો.

૧૨. બાળકનું મોં આની જાલ અને ધાવી શકે નહિ, ત્યારે સોહાગો ટંકણ અથવા વિનાયતી બોરાકસ મધમાં મેળવીને મોંમાં ચોપડવો. દર બન્ને કસાકે ચોપડવો.

૧૩. ટંકણ તથા સાકર સમભાગે મેળવીને તેની બૂકી મ્હેંમાં ચાંદા ઉપર વારંવાર દાખવી.

શુદ્ધપાક.

ઝાડાનું દારૂ પાકી આવે તે શુદ્ધપાક કહેવાય.

૧. પાકેલી ચામડી ઉપર તપખીર લગાવવી. તપખીર એટલે તમાકુ નહિ, પણ ધોળી તપખીર ગાંધીને ત્યાં વેચાય છે તે.

૨. રસવંતી તથા જેઠીમધ પાણીમાં વાટીને લેપ કરવો.

૩. એકલી રસવંતી ચોપડવી તથા પાણીમાં પાવી.

૪. શંખ, જેઠીમધ, તથા રસવંતી પાણીમાં વાટીને લેપ કરવો, તેમજ પાવું.

કુંટી પાકવી-નાલિપાક.

૧. બકરીની લાંડીઓને દુધમાં વાટીને લેપ કરવો.

૨. ચંદન એટલે સુખડ તથા તજ તેની બુકી પાકેલા ભાગ ઉપર દાખવી.

૩. માટીનું ઢેકું તપાવીને તેના ઉપર દુધ રેડવું; પછી તે વરાળ-વાળાં ગરમાગરમ ઢેકાં વડે કુંટી ઉપર શેક કરવાથી સોજે મટે.

ખુંધ નીકળવી.

હાડકું વધીને ખુંધ નીકળે છે તેના ઉપાયો:-

નાનાં બચ્ચાને ખુંધ નીકળતી દેખાય તો—

૧. આસોંદરાનાં ઝાડનાં મૂળની છાલ તો. ૦૧ રોજ ઉકાળીને તેમાં વાલ ૧ થી ૨ ગુગળ મેળવી ધણા દિવસ સુધી પાવું.

પાણીગલો.

ગર્ભ રહ્યા પછી પણ મા પોતાના બાળકને ધવરાવે તો બાળકને જો રોગ થાય છે તે પાણીગલો કહેવાય.

૧. મરીની આ સાકર નાંખીને પાવી.

૨. કાળીપાટવું મૂળીયુ ધસાને પાણીમાં પાવું.

૩. લીંડીપીપરની છુટ્ટી ૧ રતી મધમાં ચટાડવી.

૪. હરડે મોટી, તથા તજ્ઞ હંડા પાણીમાં વાટીને પાવાં.

૫. આદુનો રસ જરા મીઠું (નીમક) મેળવીને ચટાડવો.

૬. સીંધાણુ મધમાં મેળવી ગરમ કરીને તેમાં જરા જરા ગોળ મેળવી ૭ દિવસ ચટાડવું.

૭. વાવડોંગ, ચિત્રક, હરડે તથા સુક સમાન વજને લઈ તેનું બારીક ચૂર્ણ ૧ રતીથી ૨ રતી પ્રમાણમાં લઈ તેમાં એટલોજ ગોળ તથા ધી મેળવીને ચટાડવું.

આમણુ.

૧. કાંટાળાં માયાંનું પાણી એટલે માયાંને ઉકાળીને અથવા વાટીને તેમાં મેળવેલ પાણી—તે પાણી આમણુ ઉપર નિત્ય છાંટવું; પછી બનાત કે ધાબળીના લુગડાવતી દબાવીને આમણુ અંદર બેસાડવી.

૨. હીરાકસીના પાણીથી આમણુ ધોવી અને પડવાસેના જુકો છાંટવો.

૩. કમળનાં કુણાં પાન તથા સાકર પાણીમાં વાટીને પાણીમાં પાવાં.

૪. નાંખુની છાલનો ઉકાળો આમણ ઉપર છાંટવો.

૫. રીસામણીનાં પાન વાટીને તેનો રસ રોજ એ ત્રણવાર આમણ ઉપર ચોપડવો.

૬. કુલાવેલ ફટકડીનું પાણી આમણ ઉપર છાંટવું.

વધરાવળ.

૧. એરંડીયું તેલ ધાવણમાં કે દુધમાં આપ્યાં કરવાથી વધરાવળ મટે.

૨. એરંડીયું તેલ જરા જરા મધ તથા ગોમૂત્રમાં મેળવીને પણ પવાય.

સૂચના—મોટી ઉંમરનાં માણસો માટે તાવ વગેરે દરદોમાં જે પથ્યાપથ્યના એટલે ખાનપાનના નિયમો આપ્યા છે તેજ સર્વ નિયમો બાળકો માટે પણ સમજવા, અને ધાવણાં બાળકોની માતાએ પણ તે નિયમો પાળવા. અજીર્ણ મંદાગ્નિ વગેરે પાચનક્રિયાના વિકારોમાં ખાનપાનના જે નિયમો બતાવ્યા છે તે સર્વ નિયમો બાળકોના પાક-ગણમાં પાળવાના છે. તન્દુરસ્તીના નિયમો, શરદી તથા ગરમીની કુમળાં બાળકો ઉપર થતી ખરાબ અસર અને ખાનપાનની બેકાળજીથી પેટમાં થનારા વિકારો, એ સર્વ વાતોથી માતાઓ અગ્નિ છે, અને તેથી એવી અગ્નિ માતાઓનાં હજારો અને લાખો બાળકો કમોતે મરે છે. માટે જે માતાઓ બાળકોનું રક્ષણ કરવાના નિયમો જાણે તો આટલાં બધાં મૃત્યુ, આટલાં બધાં દરદો, અને આટલી બધી દવાઓની જરૂર રહે નહિ. માટે આ ઉપાયો આપીને પણ અમારી તો એવી ધ્વિજ તથા પ્રાર્થના છે કે એવા ઉપાયોની જરૂર ન પડે; એટલા માટે પુરૂષોએ સ્ત્રીઓની કેળવણીમાં શારીરિક કેળવણીની ખાસ ગોઠવણ કરવી. જ્યાંસુધી સ્ત્રીઓ અગ્નિ રહેશે ત્યાં સુધી બાળકોની સ્થિતિ તેમજ સંસારની સ્થિતિ કદિ પણ સુધરવાની નથી.

બીજો ભાગ સમાપ્ત.

ગરીબોનો વૈધ—ભાગ ૧ લો.

સાંકળીયું.

અજીર્ણ	૧૧૬	આંખમાં પડેલી ઝેરી દવા...	૪૨
અતિસાર	૧૩૯	આંચકી	૧૮
અપરમાર	૧૪	આંજણી	૪૦
અમ્લપિત્ત	૧૧૫	આંધળાપણું	૪૨
અર્થ...	૧૭૨	ઉદરરોગ	૧૫૧
અરુચિ	૧૧૯	ઉદસીનતા	૧૧
અવાળું ચઢી આવવાં	૭૪	ઉધરસ	૮૨
અશ્મરી	૧૮૪	ઉનવા	૧૮૩
આગરૂ	૬૫	ઉન્માદ	૧૧
આદ્ધમાન	૧૩૭	ઉપદંશ	૨૧૬
આધારીશી	૨૪	ઉખડો	૧૧૭
આફરો	૧૩૭	ઉલટી	૧૧૭
આમાતિસાર	૧૪૬	કંદ ...	૮૯
આંખ ઉઠવી	૨૯	કંદોદર	૧૫૪
આખનાં દરદો...	૨૮	કબજાબત	૧૩૦
આંખનાં દરદોનાં સોમાન્ય ઉપાયો	૪૨	કમળો	૧૭૦
આંખનું કણું	૩૪	કણું (આંખનું)	૩૪
આંખનું ચાંદું	૩૪	કણુંનાદ	૫૧
આંખનું નાસુર...	૩૩	કણુંચળ	૫૨
આંખનું કુણું	૩૫	કણુંમાવ	૫૦
				કલ્પેનનાં દરદો...	૧૬૫

કલેજનો પાક ૧૬૫	ગાંડપણુ ૧૧
કલેજનો વરમ... ૬૫	ગુરદનો વરમ ૧૮૭
કલેજનો સંકેત ૧૬૫	ગુલ્મરોગ ૧૬૧
કંઠમાળ ૭૯	ગોળો ૧૬૧
કાકડો વધવો ૭૦	મૃદુષ્ણી ૧૪૮
કાનનાં દરદો ૪૬	ધાસણી ૯૭
કાનનો અવાજ ૫૧	ચકરી ૨૭
કાનનો ચમકો... ૫૨	ચાંદી ૨૧૯
કાનનો પાક ૪૮	ચાંડું આંખનું... ૩૪
કાનનો મેલ ૪૭	ચાંડું મ્હોનું ૬૩
કાનનો સોજો ૪૬	ચાંડું હોજરીનું... ૧૧૩
કાનનું વહેવું ૫૦	ચિત્તમ્રમ ૧૧
કાનમાં પેઠેલી વસ્તુ ૫૩	ચુંક... ૧૫૯
કૃમી રોગ ૧૫૬	ચોરીયા ૬૮
ખાંસી ૮૨	છાતીની ફડક ૧૦૯
ખીલ ૩૧	છોડ નાકનું ૬૦
ખેંચતાણુ ૧૮	જલોદર ૧૫૪
ખેંન ૯૭	જીભ આવવી ૬૭
ગરમી ૨૧૯	જીભનો વરમ ૬૭
ગરમીનાં દરદો ૨૧૯	જીકામ ૯૨
ગરમીનો સંધિવા ૨૨૮	ઝડો ૧૩૯
ગલગંઢ ૭૯	ઝાડો લોહીવાળો ૧૪૫
ગળાનો સોજો... ૬૮	ઝામરવા ૩૮
ગળામાં દાહ ૬૯	ટાંકી ૨૧૯
ગંડમાળ ૭૯	ઠંદા... ૭
ગાલપચોળાં ૭૧	તાપોડીયાં ૩૧
		તીમીર ૩૮

દમ	૮૬	પરમીયો	૨૧૧
દાંતનાં દરદો	૭૩	પરમો	૨૧૧
દાંતનું નાસુર	૭૪	પરવાળાં	૪૦
દાંતનું શળ	૭૪	પ્રમેહ	૧૯૦
દાંતનો સડો	૭૪	પાંડુ	૧૬૮
દાંતમાંથી પર નીકળવું	૭૪	પાનાત્મ્ય	૬
દાંતમાંથી લોહી નીકળવું	૭૪	પાન વિઘ્ન	૬
દુર્ગંધી મોઢાની	૬૫	પિત્તની કાંકરી	૧૬૫
ધાતુવિકારનાં દરદો	૧૯૯	પિત્તનો ઉછાળો	૧૧૫
ધાતુઆવ	૨૦૪	પિત્તોદર	૧૫૩
ધાતુ ક્ષય	૨૦૦	પીનસ	૫૬
ધાતુ ક્ષીણતા	૨૦૦	પેસાબનાં દરદો	૧૭૯
નળસો	૨૦૮	૧૬૬ (જાતીની)	૧૦૯
નપુંસકપણ	૨૦૮	કુહું આંખનું	૩૫
નખખાઈ	૨૦૮	ફેફસાં	૧૪
નાકના છવ	૬૨	ફેર	૨૭
નાકનાં દરદો	૫૪	બદ	૨૨૭
નાકનું છોડ	૬૦	બલગમ	૮૯
નાકનો પાક	૫૮	બવાસીર	૧૭૨
નાકનો મસો	૫૯	બહેરાપણું	૪૯
નાકમાં પેડેલી વસ્તુ	૬૧	બુદ્ધિનો નાશ	૧૧
નાકસુર	૫૮	બ્રમ	૭
નાકોડી કુટવી	૫૪	મગજ ઉપર લોહી આવવું	૫
નાસુર	૫૮	મગજનાં દરદો	૧
નાસુર (આંખનું)	૩૩	મગજની શક્તિના ઉપાયો	૪૪
નાસુર (દાંતનું)	૭૪	મલોન્માદ	૯
પથરી	૧૮૪			

મદાત્મય	૯	વાતોદર	૧૫૨
મધુપ્રમેહ	૧૯૫	વાવલું	૩૭
મરડો	૧૪૬	વિસ્ફોટક	૨૨૪
મસા	૧૭૨	શરદી	૯૨
મસો (નાકનો)	૫૯	શંદલ	૨૦૮
મંદામિ	૧૨૧	શાસ	૮૬
માથાનાં દરદો	૨૦	શીરો રોગ	૨૦
માથું દુઃખવું	૨૦	શળ (કાનનું)	૫૨
મોતીચો	૩૬	શળ (રક્તાશયનું)	૧૦૬
મોંઘાની દુર્ગંધી	૬૫	શળ (હૃદયનું)	૧૦૬
મોંનાં દરદો	૬૩	સજેખમ	૯૨
મોંનું ચાંદું	૬૩	સંગ્રહણી	૧૪૮
મોંનો સડો	૬૬	સંધિવા (ગરમીનો)	૨૨૮
મૂર્છા	૧	સંન્યાસ	૫
મૂત્રકૃમ્હ	૧૭૯	સોજો (કાનનો)	૪૬
મૂત્રાધાત	૧૮૨	સ્વરભંગ	૭૧
રક્તાતિસાર	૧૪૫	હરસ...	૧૭૨
રક્તાશયના પડનો વરમ	૧૦૮	હૃદયનાં દરદો	૧૦૪
રક્તાશય વિસ્તાર	૧૦૯	હૃદય રોગ	૧૦૪
રક્તાશય શળ	૧૦૬	હૃદય શળ	૧૦૬
રતાંધળાપણું	૪૧	હાંફણું	૮૬
રેતી	૧૮૪	હોજરીનાં દરદ...	૧૧૧
સોહીખંડ ઝાડે	૧૪૫	હોજરીનું ચાંદું...	૧૧૩
સોહીનો જમાવ	૧૬૫	હોજરીનો વરમ	૧૧૧
વાઈ...	૧૪	દાય	૯૭

ગરીબોનો વૈદ્ય—ભાગ ૨ નો.

સાંકળીયું.

અછબડાં ૩૨	કમળતું કરીજવું ૧૫૧
અડદીઓ વા ૫૭	કમળતું ક્ષત ૧૪૯
અત્યાર્તવ ૧૬૦	કરોળીયા ૧૩૨
અદિત વા ૫૭	કષ્ટવું ૧૯૮
અર્ધુદ ૧૦૮	કસ્ટાવડ ૧૬૯
અળસ ૧૪૨	કૃષ્ણપર્ણ ૮૬
અળાધ ૧૨૨	કાશ્ય રોગ ૮૬
અંડવૃદ્ધિ ૮૮	કેડનું અધાવ ૬૩
આગતુંક જવર ૧૧	કેડનો વ ૬૩
આમણુ ૧૧૫	કોગળીયું ૪૨
આમવાત ૬૫	કોઠ ૧૩૦
આંગળાનો વા... ૬૪	કોલેરા ૪૨
આંટણુ ૧૩૬	ખરજવું ૧૨૫
એકાંતરીયો તાવ ૧૪	ખસ... ૧૨૨
ઝોરી ૩૧	ખીલ ૧૩૬
ઊરસ્ત'બ ૫૫	ખીલી ૧૪૦
ઊદરી ૧૨૮	પ્રુધ ૧૧૯
કખવા ૧૪૧	ખોડો ૧૨૯
કચર ૧૧૮	ગજકર્ણ ૧૨૬
કટિગૃહ ૬૩	ગડગુમડ ૧૩૭
કટિચળ ૬૩	ગર્ભાણીનાં દરદો ૧૬૪
કપાસી ૧૩૬	ગર્ભપાત ૧૬૯
કે જવર ૭	ગર્ભરક્ષક ઉપાયો ૧૭૩

ધનુર્વા	૫૧	મુંઢમાર	૧૧૮
ધાવણ ન આવતું હોય તેના				મૂત્રમાર્ગનાં દરદો	૧૮૨
ઉપાય	૨૦૭	મૂત્રાતિસાર	૨૦૨
ધાવણ બગડ્યું હોય તેના				મેદરોગ	૮૨
ઉપાય	૨૦૬	યોનિકંદ	૨૦૪
ધુપણી	૧૭૬	યોનિરોગો	૮૧
નદ્યાર્તવ	૧૫૪	યોનિચળ	૨૦૩
નાડીવણ	૧૦૧	યોનિ સંક્રાંચનના ઉપાય...	૨૦૨
નાસર	૧૦૧	રક્તગુદ્મ	૧૬૮
પલિત રોગ	૧૩૦	રક્તપ્રદર	૨૦૧
પક્ષાઘાત	૫૦	રક્તપિત્ત	૭૧
પ્લેગ	૩૭	રતવા	૩૪
પ્રદર રોગ	૧૭૬	રસોળી	૧૦૮
પાહુ	૧૦૫	રંગીલુ	૩૨
પિત્તજ્વર	૫	રાશી	૧૧૧
પીડિતાર્તવ	૧૫૮	રોજીયો તાવ	૧૪
ફાડલા	૧૩૮	રૂઘું બધ પડવું	૧૫૪
બળીયા	૨૭	રૂઘ સંબંધી દરદો	૧૫૩
બાંબલકા	૧૦૬	લકવો	૫૦
બેશુદ્ધિના ઉપાય	૧૬૭	લચક	૧૧૮
બર્ગદર	૯૯	લુખસ	૧૨૧
મસા	૧૩૫	લુ લાગતી	૧૦૪
મસૂરિકા	૨૭	લોહીવા	૨૦૧
માતા	૨૭	વધરાવળ	૮૮
માતાના વાસરા	૨૭	વળગાડ	૧૬૪

ત્રણ	૯૨	સારણ	૮૭
ટુદિ	૮૮	સુવારોગ	૧૯૨
વંધ્યત્વ	૧૮૭	સોજો	૭૪
બ્યાદાટવી	૧૪૧	સોમરોગ	૨૦૨
વાતજવર	૫	હાડકું ભાગવું...	૧૧૭
વાતરડત	૬૮	હાથીપણું	૧૧૦
વાનાં દરદો	૪૮	હિસ્ટીરીયા	૧૯૪
વલ્લિમક	૧૧૧	હેડકી	૧૦૩
વાળો	૧૧૨	બાળકનાં દરદો	૨૦૯
વાંધું	૧૦૨	અતિ ખાખા કરવું	૨૨૨
વાંઝીયાપણું	૧૮૭	અતિસાર	૨૧૫
વિષમજવર	૧૪	અપસ્માર	૨૨૭
વિસર્પ	૩૪	આમણુ	૨૩૧
વિશ્વચિકા	૪૨	આંકડી	૨૨૬
શીળસ	૧૩૪	આંચકી	૨૨૬
શળ	૭૮	ઉધરસ	૨૧૦
સતતજવર	૧૪	ઉલટી સાથે ઝાડો	૨૧૯
સન્નિપાત જવર...	૮	ઉધમાં મુતરવું...	૨૨૮
સંતત જવર	૧૪	કંક	૨૧૦
સંધિવા	૫૮	કરમીયાં	૨૨૩
સ્તનનાં દરદો	૨૦૪	કૃમિ	૨૨૩
સ્તનનો પાક	૨૦૫	કુકડીઆ ખાંસી	૨૧૨
સ્તનમાં ધાવણુ ચઢી આવવું	૨૦૫	ખાંખી	૨૧૦
સાચળનો વા	૬૪	ખુંધ નીકળવી...	૨૩૧
સાદો તાવ	૨	ખેંચતાણુ	૨૨૬

ગળું પડવું ૨૨૫	રો રો કરવું
ગુદપાક ૨૩૦	લોહીવાળો ઝાડો ૨૧૭
ઝાડો ૨૧૫	વધરાવળ ૨૩૨
કુંડી પાકવી ૨૩૦	વરાધ ૨૧૨
તાવ ૨૦૯	વાઈ... ૨૨૭
પાશ્વલો ૨૩૧	શરીરે ગળવું ૨૨૪
પાંકુ ૨૧૫	સસણી ૨૧૨
પેટના ભાર ૨૨૦	હરસ ૨૨૭
પેટપીક ૨૨૧	ક્ષય ૨૧૫
ફેફસે... ૨૨૭	તાવ સાથે ઝાડો ૨૧૦
ભરાધ આવવું ૨૧૨	તાળવું પડવું ૨૨૫
ભરમક રોગ ૨૨૨	તોતડાપણું ૨૨૯
મરડો ૨૧૮	દાંત આવવા ૨૨૭
મુખપાક ૨૨૯	કુધની ઉલટી ૨૨૦
મોટી ઉધરસ ૨૧૧	કુર્મજપણું ૨૨૪
રતવા ૨૨૮	ધુળ ખાવી ૨૨૨
		નાભિ પાક ૨૩૦

સૂચનાઓ.

૧. આ પુસ્તકના ઉપાયોમાં જ્યાં વજન બતાવ્યું હોય ત્યાં તે દરેક વસ્તુ સમાન વજન લેવાની, એમ સમજવું.

૨. જે ઉપાયમાં અનુપાન બતાવ્યું ન હોય તે દવા પાણી સાથે લેવાની છે, એમ સમજવું.

૩. જે દવા માટે ખાવાના ટંક ન બતાવ્યા તે રોજ બેથી ત્રણ ટંક ખાવી. એમ સમજવું.

૪. જે દવાની માત્રા ન લખી હોય, એટલે કેટલા વજનથી ખાવી તે ન બતાવ્યું હોય, તે દવાની એક ટંકની માત્રા નીચે પ્રમાણે સમજવી.

ગોળી—ટંકે એક, રોજ બે કે ત્રણ વાર.

ચૂર્ણ—ટંકે બે આનીભારથી પાવલીભાર, રોજ ૨ થી ૩ વાર.

ઉકાળો—ટંકે ૩૧. ૨૫ થી ૫ ભાર—સવારસાંજ બે વાર.

૫. અમુક વસ્તુનો કે વસ્તુઓનો ઉકાળો કરી પીવો, એટલુંજ લખ્યું હોય, ત્યાં એમ સમજવું કે લખેલ દવાઓ એકત્ર કરીને તેમાંથી ૨ થી ૪ તોલાની પડીકી સવારમાં અધશેરથી એક શેર પાણીમાં ઉકાળીને આઠમા ભાગતું પાણી રાખીને કપડેથી પાણી છણી લઈ પીવું. સવારના ઉકાળાના કુચા રાખી મુકવા તે ૫રી સાંજે એવીજ રીતે ઉકાળીને પીવા. આ ઉકાળો માટીની હાંડલીમાં કે કલઈ દીધેલા ત્રાંખાપિતળના વાસણમાં ઉકાળવો અને ઢાંક્યા વગર ઉકાળવો. રાતવાસી ઉકાળો પીવો નહિ. રાતના કુચા બીજે દહાડે ઉપયોગમાં ન લેવા.

૬. પીવાની દવામાં કે ઉકાળામાં જ્યાં મધ, ઘી, ગોળ, કે સાકર મેળવવાનું જણાવ્યું હોય પણ તેનું વજન ન લખ્યું હોય, ત્યાં તેનું સાધારણ પ્રમાણ તો. ૧ સમજવું; સિંધાલુણ, જવખાર, ટંકણખાર, વગેરેનું એક વાલથી બે આનીભાર સમજવું.

૭. કોઇ લીલી વનસ્પતિનો રસ પીવાનું લખેલ હોય, પણ વજન ન ખતાવ્યું હોય, તો તે રસ તો. ગા થી ૨ સુધી પીવાય.

૮. ફટકડી ખાવા માટે કૂઠાવેલી લેવાની છે. તે કુઠાવવાની રીત એ છે કે એક લોઠાની કડાઈમાં કે માટીના કડાડામાં એકાદ રૂપીઆબાર વાટેલી ફટકડી નાખીને નીચે તાપ કરવો. તાપ લાગવાથી પ્રથમ ફટકડીનો રસ થઈ જશે, પછી તે રસ કુલીને શીથુ જેવો દડો થશે. ધીમે ધીમે તેમાંથી લીનારા ઝાણી થઈને બધો રસ બેસી જઈ ખાંડના પતાસા જેવો તદ્દન સફેદ ખાર તળીએ ચોટી જશે. ઉપેક્ષતાં ઉખડે અને ખાંડતાં સફેદથી ખારીક ભુકો થઇ જાય તો સમજવું કે ફટકડી ખરાબર કુલી છે, અને જો ચવડી કે ચીકણી લાગે તો કાચી છે એમ સમજીને ફરી તાપ કરવો. મોરચુથુ કુઠાવવું હોય તો તેને એજ ગીતે તાપ કરવો. તેનો રસ નહિ થાય પણ કૂઠાવતાં કૂઠાવતાં રંગે સફેદ થતી જશે. લગભગ ખડી જેવો રંગ થાય ત્યારે તાપ બંધ કરવો.

૯. પેશના ડોડા, ખસખસના ડોડા, કે અશીશુના ડોડા, ત્રણે એકજ વસ્તુ છે. તેનો શેક કાયદાકારક છે. તે શેક કરવાની રીત- એકાદ રતલ પાણીમાં એક બે લોઠા ડોડા ખાંડીને નાખી પાણી ઉકાળવું. તપેલી ઉપર ચાળણી ઢાંકવી. ચાળણીમાં ધાગળીનું કે કૂઠા- લીનનું કપડું મુકીને તેના ઉપર તાસક ટાંકવી. અંદરના પાણીની વરાળ ચાળણીમાંથી પેલા લુગડામાં આવશે. આ લુગડું વરાળીયું થાય કે કાઢી લઇ દુખતા ભાગ ઉપર મુકવું અને એવોજ બીજો કંડો ગરમ થવા ચાળણીમાં મુકવો; આવી રીતે ગરમ લુગડાના બે કંડા વારા- ફરતી વરાળીયા કરીને તે વતી શેક કરવો.

૧૦. રાઇનું પ્લાસ્ટર મારવાની રીત એ છે કે, એકાદ રૂ. ખાર રાઇને પાણી સાથે પથરા ઉપર વાટવી. ખુબ ઝીણી વટાય ત્યારે

તે એક કાગળના કે ઝીણા કપડાના કકડા ઉપર પાથરીને જ્યાં સુકવાને બતાવેલ હોય ત્યાં તે પ્લાસ્ટર મુકી ચામડી ચરચરે કે ખૂબ બળે ત્યાં સુધી રાખવું. સહન થાય ત્યાં સુધી પ્લાસ્ટર રાખવું. દરદી બેભાન હોય કે બાળક હોય તો બે ચાર મીનીટ રાખીને પ્લાસ્ટર ઉપાડી લેવું. ચામડી સુંવાળા હોય અથવા દરદી બહુ નાનુક હોય તો આ પ્લાસ્ટરનો રાખવાળો થર ચામડી ઉપર નહિ રાખતાં કપડું ચામડીને લાગે અને રાખતો થર ઉપર રહે એમ ઉધું મુકવું, જેથી બહુ નહિ બળે. અથવા સાથે થોડી અળસી મેળવવી. રાખના પ્લાસ્ટરથી કે લસણની તથા કાંદાની પોટીસથી ચામડી ચરચરી આવે છે, તેથી તે કાઢી લીધા પછી ચામડી ઉપર ધી કે ઝેરંડીયું ચોપડવું, એટલે બળતરા બંધ પડશે.

૧૧. આંખમાં ટીપાં નાખવાની દવા માટે કે પીચકારીની દવા માટે જ્યાં પ્રમાણ ન આપ્યું હોય ત્યાં એક ઓંસ (૩. ૨૫ ભાર) પાણીએ ૫ ગ્રેન (૧ વાલ) દવાનું સામાન્ય પ્રમાણ સમજવું.

૧૨. નાનુક માણસોની તથા બાળકોની ખાવાપીવાની દવાઓનું પ્રમાણ ઓછું સમજવું. નાનુક માણસો માટે બીજાઓ કરતાં પોણું કે અરધું વજન, અને બાળકો માટે $\frac{1}{2}$ ચતુર્થાશ સમજવું. બાળકોમાં પણ છેક ન્હાનાં બાળકોનું દવાઓનું પ્રમાણ (બતાવ્યું ન હોય તો) પુખ્ત ઉમર માટે કરેલા વજનનું $\frac{1}{2}$ થી $\frac{1}{3}$ સમજવું. સાદી દવાઓની છુટીનું વજન ૧ વરસના બાળક માટે ૧ થી ૨ રતી, એટલે એકથી બે ગુંજ, ૨ વરસના બાળક માટે ૩ થી ૪ રતી, ૩ વરસના બાળક માટે ૪ થી ૬ રતી, એમ પ્રમાણ વધારી શકાય.

આ પુસ્તકમાં આવેલા થોડા ઔષધ પ્રયોગો.

૧. ત્રિક્ષ્ણ ચૂર્ણ—હરડે નવી વજનમાં એકેક તોલાવાળી તેની ઉપલી છાલ, બહેડાં તાજાં (લીલાં જમ હોય તો તાજાં સમજવાં,

નહિ તો જુના સમજવાં), આંખળાં સુકાં (કાળાં બઠ હોય તો જુનાં સમજવાં, રતાશ પડતા રંગનાં હોય તો નવાં સમજવાં); ત્રણે સમાન વજને—ત્રણેની અંદરના ક્ષીઆ કાઢી લઈને માત્ર જાલનો ઉપયોગ કરવો. તે ખાંડીને વજગાળ ખારીક ચૂર્ણ કરવું, તેનું નામ ત્રિકલ્પ ચૂર્ણ; ત્રણે વસ્તુ ગાંધીને ત્યાંથી મળે. હરડેને બદલે હીમજ આલે. માત્રા ટુંકે તો. ૦, પણ ઉમરના પ્રમાણમાં જરૂર જણાય તો વધઘટ લઈ શકાય.

૨. ત્રિકલ્પ ચૂર્ણ—સુક, મરી તથા લીંડીપીપર; ત્રણે સમાન ભાગ. તેનું ખારીક વજગાળ ચૂર્ણ કરવું, તેનું નામ ‘ત્રિકલ્પ ચૂર્ણ.’ માત્રા વાલ ૧ થી વાલ ૪.

૩. હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ—શેકેલી હિંગ, સુક, મરી, પીપર, જીરું, શહાજીરું, અજમા અને સીંધાલુચુ—એ આઠ વસ્તુ સમાન ભાગ—તેનું ચૂર્ણ, તેનું નામ ‘હિંગાષ્ટક.’ માત્રા. તો. ૦

૪. પંચવલ્કલ—એટલે પાંચ વસ્તુની જાલ. આ પાંચ જાડનાં નામ—વડ, ઉંબરો, પીંપળો, પીપર, પારસ પીંપળો. આ જાલ છેક થડમાંથી અથવા ભોંયમાં મૂળાંમાં બાજમાં હોય તે મૂળની લેવાય તો વધારે ગુણુ કરે. જાલનાં ઉપરનાં સુકાયેલાં છોડાં કામ ન આવે. અંદરની લીલી જાલ લેવી, તે સુકવીને ખાંડી રાખવી, અને કોમળા માટે કે ગડગુમડ ધોવા માટે કે પીચકારી માટે ઉકાળીને તેનું પાણી લેવું, આંદાં ઉપર દાબવા માટે તે જાલ ખાંડી લૂગડે ચાળીને તેની ખૂબ ઝીણી ભુકી કરવી, અથવા જાલ બાળીને કરેલી રાખ ઝીણા કપડામાં ચાળીને ઉપયોગમાં લેવી. એકાદ જાડની જાલ ન મળી શકે તો પાંચમાંથી જેટલા જાડની જાલ મળી શકે તેનો ઉપયોગ કરવાથી પણ શાયદો થાય. એકલા પીંપળાની જાલ હોય તો પણ ચાલે.

ગરીબોનો વૈદ્ય-ભાગ ૩ જે.

(સને ૧૯૧૫ ના વર્ષની ભેટ)

૧ ગરીબોનો વૈદ્ય ભાગ ૩ જે તૈયાર થાય છે અને માર્ચ માસ-
માં રવાના થશે.

આ ત્રીજા ભાગમાં આવેલા અનેક -ઉપયોગી વિષયો પૈકી
થોડા વિષયો નમુના તરીકે આ નીચે આપવામાં આવે છે:—

ઝેરાના ઉપાયો.

અકસ્માતોના ઉપાયો.

સ્વાભાવિક વેગોના ઉપાયો.

બુદ્ધિ વધારનારા ઉપાયો.

મગજની પુષ્ટિના ઉપાયો.

લોહી સુધારવાના ઉપાયો.

વાળ સુધારવાના ઉપાયો.

ધાતુ પુષ્ટિના ઉપાયો.

ધાતુ અટકાવવાના ઉપાયો.

ધાવણ સુધારવા વધારવાના ઉપાયો

પિત્ત ખેસાડવાના ઉપાયો.

કફની શાંતિના ઉપાયો.

વાયુ મટાડવાના ઉપાયો.

ઉલટી કરવાની દવાઓ.

રચ લેવાની સાદી દવાઓ તથા
નિયમો.

જીદ જીદ રોક અને તેના નિયમો.

ખીચકારીની દવાઓ તથા નિયમો.

જળો મુક્તવાની રીતો-નિયમો.

એક એક દરદ, તેનો એક એક
ઉપાય.

જાણીતી જડીબુટીના ઉપાયો.

ગળાના ઔષધી ગુણો-ઉપાયો.

આંખજાંના ઔષધી ગુણો-ઉપાયો.

હરડેના ઔષધી ગુણો-ઉપાયો.

લીંબડાના ઔષધી ગુણો-ઉપાયો

તુલસીના ઔષધી ગુણો-ઉપાયો.

ખીલીના ઔષધી ગુણો-ઉપાયો.

પીપળાના ઔષધી ગુણો-ઉપાયો.

સુંઠના ઔષધી ગુણો-ઉપાયો.

મરીના ઔષધી ગુણો-ઉપાયો.

પીપરના ઔષધી ગુણો-ઉપાયો.

ત્રિકુલના ઔપધી ગુણો-ઉપાયો.
 ત્રિકુલના ઔપધી ગુણો-ઉપાયો.
 હિંગના ઔપધી ગુણો-ઉપાયો.
 જુદી જુદી તૈયાર રમોઈના ગુણુદોષ.
 સર્વ ધાન્યના ગુણુદોષ,
 સર્વ શાક તરકારીના ગુણુદોષ,
 મશાલાની ચીજોના ગુણુદોષ.
 તેલના ગુણુદોષ તથા દવા તરીકે
 ઉપયોગ.
 દુધના ગુણુદોષ તથા દવા તરીકે
 ઉપયોગ.
 છાશના ગુણુદોષ તથા દવા તરીકે
 ઉપયોગ.
 પાણીના ગુણુદોષ તથા દવા તરીકે
 ઉપયોગ.

ગોમૂત્રનો દવા તરીકે ઉપયોગ.
 ગરીબોનાં શરબતો.
 ગરીબોના પાક તથા વસાણાં.
 સ્ત્રીઓનાં કાટલાં-ખત્રીસાં.
 શરીરનું સંક્ષેપમાં વર્ણન-ચિત્રો
 સાથે.
 યોવીશ કઢાકમાં વર્તવાના નિયમો.
 શિયાળો, ઉનાળો, વરસાદ-તેના
 નિયમો.
 પરહેજના બજાવાજોગ નિયમો.
 ક્ષયના દરદીની સારવાર.
 પ્લેગના દરદીની સારવાર.
 કોલેરાના દરદીની સારવાર.
 તન્દુરસ્તીની ઉપયોગી ચાવીઓ.

વૈદ્યોના અનુભવના ઉપાયો-અનેક દરદોના.

પરિષિષ્ટ—આગલા બે ભાગમાં બાકી રહી ગયેલાં દરદોના
 ઉપાયો અહીં આવશે.

આ એક એક વિષય લગભગ એક એક પ્રકરણ જેટલો સમજવો.

૬૬ વૈદ્યકલ્પતરંગ ૧૮૧૫ નું લવાજમ મોકલીને
 માર્ચ માસમાં આ ભેટ મંગાવી લેવી.

અનાથો તો પ્રભુનાં બાળક છે !!

માટે

પ્રભુને ખુશી કરવો હોય તો અનાથોની સેવા કરો.

જેમ એક બાળકના હાથમાં પતાસુ મુકવાથી તે બાળકના પિતા સ્વાભાવિક રીતે ખુશી થાય છે તેમ અનાથોની સેવા કરવાથી અનાથનો નાથ જે પરમેશ્વર તે ખુશી થાય છે. માટે દયા લાવી,

દેશ બંધુઓના પ્રાણ બચાવો !!

ભૂખે મરતાં અનાથોનું રક્ષણ કરો, ભૂખ્યાને ભોજન આપો, ને ટાંઢે થરથરતાને વસ્ત્ર આપો. બંધુઓ, પ્રભુના ખાતર કંઈ ને કંઈ આપો, કુલ નહિ ને કુલની પાંખડી અર્પણ કરો, એક રૂપીઓ ને તેથી વધુ દાન આપનારનાં નામ વાર્ષિક રીપોર્ટમાં પ્રગટ થાય છે. રીપોર્ટ દરેકને મફત મળે છે.

મંત્રી-હિંદુ અનાથાશ્રમ—નડીઆદ.